

T.C.
MUĞLA SITKI KOÇMAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ VE EDEBİYATLARI ANABİLİM DALI

EDİGE DESTANLARI EDİSYON KRİTİĞİ
(BÜTÜNLEŞTİRİLMİŞ YENİ METİN TESPİTİ)

YÜKSEK LİSANS TEZİ

HAZIRLAYAN
SHYRYN KOZHABEKOVA
1741020Y01

DANIŞMAN
DOÇ. DR. EKREM AYAN

ŞUBAT, 2021
MUĞLA

T.C.
MUĞLA SITKI KOÇMAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ VE EDEBİYATLARI ANABİLİM DALI

EDİGE DESTANLARI EDİSYON KRİTİĞİ
(BÜTÜNLEŞTİRİLMİŞ YENİ METİN TESPİTİ)

YÜKSEK LİSANS TEZİ

HAZIRLAYAN
SHYRYN KOZHABEKOVA
1741020Y01

DANIŞMAN
DOÇ. DR. EKREM AYAN

ŞUBAT, 2021

MUĞLA

YEMİN

Yüksek Lisans tezi olarak sunduğum ‘Edige’ Destanları Edisyon Kritiği (Bütünleştirilmiş Yeni Metin Tespiti) adlı çalışmanın, tarafımdan bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurulmaksızın yazıldığını ve yararlandığım eserlerin Kaynakça’da gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanmış olduğumu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

08/02/2021

SHYRYN KOZHABEKOVA

İMZASI

YÜKSEKÖĞRETİM KURULU DOKÜMANTASYON MERKEZİ
TEZ VERİ GİRİŞ FORMU

YAZARIN

Soyadı : KOZHABEKOVA

Adı : Shyryn

Referans No: 10372904

TEZİN ADI

Türkçe: Edige Destanları Edisyon Kritiği (Bütünleştirilmiş Yeni Metin Tespiti)

Y. Dil: Edige Destans Edition Critical (Integrated New Text Detection)

TEZİN TÜRÜ: Yüksek Lisans

✓

Doktora

O

Sanatta Yeterlilik

O

TEZİN KABUL EDİLDİĞİ

Üniversite : Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi

Fakülte :

Enstitü : Sosyal Bilimler Enstitüsü

Diğer Kuruluşlar:

Tarih :

TEZ YAYINLANMIŞSA

Yayınlayan :

Basım Yeri :

Basım Tarihi :

ISBN :

TEZ YÖNETİCİSİNİN

Soyadı, Adı : AYAN, Ekrem

Unvanı : Doç. DR.

TEZİN YAZILDIĞI DİL: Türkçe

TEZİN SAYFA SAYISI: 310

TEZİN KONUSU (KONULARI) :

1. Edige ve Edige Destanı Hakkında
2. Edige Destanı'nın Üzerine Yapılan Araştırmaları
3. Edige Destanı'nın Varyantları

TÜRKÇE ANAHTAR KELİMELEER (En az üç en fazla beş adet):

1. Edige
2. Kazak
3. Karakalpak
4. Tatar
5. Nogay

İNGİLİZCE ANAHTAR KELİMELEER:

1. Edige
2. Kazakh
3. Karakalpaks
4. Tatars
5. Noghai

1- Tezimden fotokopi yapılmasına izin vermiyorum	✓
2- Tezimden dipnot gösterilmek şartıyla bir bölümünün fotokopisi alınabilir	O
3- Kaynak gösterilmek şartıyla tezimin tamamının fotokopisi alınabilir	O

Yazarın İmzası:

Tarih: 08/02/2021

ÖZET

Türk dünyasının önemli destanlarından biri olan Edige - Edige Batır Destanı- Nogay Türklerinin bir kahramanına dayalı olarak ortaya çıkmıştır. Özellikle Kıpçak sahası halkları (Kazak, Kazan Tatarları, Karakalpak, Başkurt gibi) ile Özbek, Türkmen gibi Türk boylarında da bu destan bilinmektedir.

Edige Destanı'nın ortaya çıkışı XIV.-XV. yüzyıllara dayanmaktadır. Ortaya çıktığı zamandan günümüze kadar bu eserin bilinen elliden fazla varyantı bulunmaktadır. Sovyet Türkolojisi, Eski ve Orta Türkçe dönemi eserler başta olmak üzere Türk soylu halkların önemli tarihî metinlerini ve destanlarını incelemiş ve bunların analizlerini yaparak yazın hayatına geçirmiştir. Ancak, Stalin döneminde Edige Destanı Sovyet tarihine yönelik olumsuz söylemler içerdiği gerekçesiyle eleştirilmiştir. 1944 yılındaki Tataristan Sovyet Bölgesel Yönetimi Komitesi'nin kararı hem bu eleştirilere yasal zemin oluşturmuş hem de destana yönelik çalışmaları durdurmuştur. Bu yüzden Edige Destanı üzerine yapılacak olan çalışmaların hayata geçmesi de gecikmiştir. Ancak Rus bilim insanı V.M. Jirmunskiy'nin 1974 yılında yayınlanan 'Türkskiy Geroičeskiy Epos - Türk Kahramanlık Destanı' adlı çalışması Edige Destanı üzerine yapılacak çalışmalara yeniden ivme kazandırmıştır. Özellikle son dönemlerde bu çalışmaların sayısı artmıştır.

Çalışmanın ilk bölümünde Edige ve Edige Destanı hakkında detaylı bir çerçeve sunulduktan sonra Edige Destanı'nın üzerine yapılan araştırmalardan bahsedilecektir. İkinci bölümde Edige Destanı'nın Kazak, Karakalpak, Nogay, Kazan (Tatar), Özbek, Türkmen, Başkurt Türklerine ait tespit edilen 61 varyantı hakkında bilgi verilecektir. Son bölümde bütünleştirilmiş yeni metin tespiti yapıldıktan sonra tarafımızca Türkiye Türkçesine çevrilen Karakalpak Türklerinin Erpolat Rayımberdioğlu varyantına yer verilecektir.

Anahtar Kelimeler: *Edige, Kazak, Karakalpak, Tatar, Nogay, Başkurt, Özbek*

ABSTRACT

Epic Edige (Idige) or Edige Batır that is one of important epics came into existence based on a hero of Noghai Turks. Especially, this epic is known by Kipchak people (Kazakh, Kazan Tatars, Karakalpaks, Bashkir) and Turkic tribes such as Uzbek, Turkmen.

Epic Edige showed up between 14.-15. Centuries. Since then, there have been above fifty versions in respect of this work. Soviet Turcology analyzed important historical texts and epics concerning Turkic peoples particularly old and central Turkish. Soviet Turcology published these workings and analysis. However, Epic Edige was criticized for involving negative discourses oriented Turkic peoples in the term of Stalin. Decision of Tatarstan Soviet Regionalism Committee both constituted legal basis to these criticism and ceased workings concerning the epic. So, workings and analysis concerning this epic did not make actual. However, Russian scientist V.M. Jirmunskiy published a book called *Turkskiy Geroicheskiy Epos- Turkish Heroic Saga*. This book gave acceleration workings concerning this epic. Especially, number of these working has increased recently.

Information about Edige and workings concerning Epic Edige will be given in the first part. In second part, 61 versions of Epic Edige dependent on Kazakh, Karakalpaks, Uzbek, Tatars, Bashkir, Noghai Turks will be analyzed. In the final section, Erpolat Rayımberdioğlu Version of Karakalpaks that are translated by us will be given place to after integrated new text makes firm.

Key Words: *Edige, Kazakh, Karakalpaks, Tatars, Noghai, Bashkir, Uzbek*

ÖN SÖZ

Üç bölümden meydana gelen yüksek lisans tezinde genel olarak Edige destanı hakkında detaylı bilgi verilmiş ve Kazak, Karakalpak, Tatar, Nogay, Başkurt, Türkmen ve Özbek literatüründe destan üzerine yapılan çalışmalar incelenmiştir. Tezin literatür taraması aşamasında Kazakça, Türkçe, Rusça, Karakalpakça, Nogay dili başta olmak üzere çeşitli kaynaklardan yararlanılmıştır.

Çalışmam boyunca bilgi birikimini ve deneyimlerini benimle paylaşan, tüm sorularıma cevaplar sunan ve değerli zamanını bana ayıran kıymetli danışman hocam Doç. Dr. Ekrem AYAN'a, bu konuyu çalışmamda bana ilham kaynağı olan ve araştırma yapmam için bana yol gösteren Prof. Dr. İsmail DOĞAN'a, yüksek lisans eğitimim boyunca üzerimde emeği fazlasıyla olan, yardım ve katkılarıyla beni yönlendiren Doç. Dr. Kenan KOÇ'a şükranlarımı sunar, bilimsel alanda yardımlarını esirgemeyen Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları anabilim dalında görev yapan tüm hocalarıma sonsuz teşekkür ederim.

Çalışmam boyunca her zaman yardımlarıyla ve destekleriyle yanımda olan ve bu süreçte bana çalışma azmi kazandıran arkadaşlarım Melisa ARSLAN'a, Bahar DADAŞ'a, Aykut DOĞRUSÖZ'e, Emin YAVUZ'a ve Hüseyin Can ÇETİN'e minnettarlığımı bildiririm. Bu süreçte beni bir an olsun yalnız bırakmayan, maddi ve manevi desteklerini esirgemeyen ablam Shynar KOZHABEKOVA başta olmak üzere tüm aileme sonsuz teşekkür ederim.

SHYRYN KOZHABEKOVA

Şubat, 2021

MUĞLA

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	I
İÇİNDEKİLER	II
KISALTMALAR	V
GİRİŞ	1
I BÖLÜM	3
1.1 EDİGE VE EDİGE DESTANI HAKKINDA	3
1.2 EDİGE DESTANI'NIN ÜZERİNE YAPILAN ARAŞTIRMALARI	9
1.2.1 Kazak Araştırmaları	9
1.2.2 Karakalpak Araştırmaları	22
1.2.3 Kazan (Tatar) Araştırmaları	25
1.2.4 Nogay Türklerinin Araştırmaları	31
1.2.5 Başkurt Araştırmaları	33
1.2.6 Rus ve Diğer Avrupa Araştırmaları	36
II BÖLÜM	40
2.1 EDİGE DESTANI'NIN VARYANTLARI	40
2.1.1 KAZAK TÜRKLERİNİN VARYANTLARI	40
2.1.1.1 Grigoriy Spaskiy - Kazak Varyantı	40
2.1.1.2 Edige - Cengiz Velihanov ve Şokan Velihanov Varyantı	40
2.1.1.3 Mirza Edige - Abubakir Divayev Varyantı	42
2.1.1.4 Edige Bey ve Toktamış - Aleksey Beloslyudov Varyantı	44
2.1.1.5 Er Edige - Kanış Satbaev Varyantı	44
2.1.1.6 Toktamış han ile Edige Mirza - A. V. Vasilyev Varyantı	45
2.1.1.7 Edige - Nuran Varyantı	45
2.1.1.8 Edige Batır Hikayesi - Aykeş Ömirzakov Varyantı	46
2.1.1.9 Edige Batır - Gabit Ahmetov Varyantı	47
2.1.1.10 Edigenin Elmen Koştasuı - K. Şangıtbaev Varyantı	47
2.1.1.11 Edige - Murın Ozan Varyantı	48
2.1.1.12 Almancaya Çevrilen 'Edige Batır' Varyantı	49
2.1.1.14 Edige Batır Eposı - Kıdıralı Sattarov Varyantı	49
2.1.1.15 Er Edigeden Estigenimdi Söyleyin - Maşhur Cüsip Köpeev Varyantı	50
2.1.1.16 Mavlimniyaz Edige - Nurtugan Kenceguloğlu Varyantı	51

2.1.1.17 Edige-Kubıl Batır - Jakıpov Varyantı	53
2.1.1.18 Edige batır hikâyesi - K. Jumaliev Varyantı	53
2.1.1.19 Törebay Allanazarov Varyantı	53
2.1.2 KARAKALPAK TÜRKLERİNİN VARYANTLARI	53
2.1.2.1 Edige - İ. A. Belyav Varyantı.....	53
2.1.2.2 Edige destanı - Z. V. Togan Varyantı	54
2.1.2.3 Edige – Erpolat Rayımberdi Oğlu Varyantı.....	54
2.1.2.4 Edige - Reyim Kayıpazarov Varyantı.....	57
2.1.2.5 Edige - Oteniyaz Ozan Varyantı.....	57
2.1.2.6 Edige - Jumabay Seydullaev Varyantı.....	58
2.1.2.7 Edige – Kiyas Kayraddin Oğlu Kalbay Kayriddinov Varyantı.....	58
2.1.2.8 Edige - Ysemurat Ozan Varyantı	60
2.1.2.9 Edige Destanı - Cumabay Bazarov Varyantı	60
2.1.2.10 Edige - Karam Ozan Nağımulu Varyantı.....	63
2.1.2.11 Edige Destanı - Daukarayev N. ve Şamuratov A. Varyantı.....	63
2.1.3 NOGAY TÜRKLERİNİN VARYANTLARI	64
2.1.3.1 Edige - A. Hodzko Varyantı.....	64
2.1.3.2 Murza Edige - N. S. Semenov Varyantı	65
2.1.3.3 Toktamış Han'ın Hikâyesi - Muhamed Osmanov Varyantı.	66
2.1.3.4 Toktamış Han Hakkında Hikâye – N. Berezin Varyantı	67
2.1.3.5 Edige Yırının Tarihi - A. H. Ş. Janıbekova Varyantı	69
2.1.3.6 Edige Hikâyesi - Saadet Çağatay Varyantı	70
2.1.3.7 Edige - T.A. Akmanbetova Varyantı	71
2.1.3.8 Edige - Şıhaliyev Aşım İmam-Mazemoviç Varyantı	74
2.1.3.9 Edige batır - Enver Mahmut ile Nedret Mahmut Varyantı	75
2.1.3.10 Edige - İ.S. Kapaev Varyantı.....	77
2.1.4 KAZAN (TATAR) TÜRKLERİNİN VARYANTLARI	79
2.1.4.1 Edige Bi (Edaga Pi) - W. Radloff Varyantı	79
2.1.4.2 Toktamış han - W. Radloff Varyantı	80
2.1.4.3 İdega - Nıgmet Hakim Varyantı.....	80
2.1.4.4 Edige destanı - Naki İsanbet'in Birleştirilmiş Varyantı.....	81
2.1.4.5 Gosmanov M. G. Varyantı	81

2.1.4.6 Galımcan Gıylmanov Varyantı	82
2.1.4.7 Andrea Schmitz Varyantı	82
2.1.4.8 A. Begiev Varyantı	82
2.1.5 BAŞKURT TÜRKLERİNİN VARYANTLARI	82
2.1.5.1 Edigey ve Muradım - M. Burangulov Varyantı	82
2.1.5.2 İlevkay, Kilayle, Yayık Batırzar Turahında - M. Burangulov Varyantı	83
2.1.5.3 Edigey ve Muradım - M. Ömötbayev Varyantı	84
2.1.5.4 Narduğan – Fazil Tuykin Varyantı	84
2.1.5.5 Bogatır Edige - A. G. Bessonov Varyantı	84
2.1.5.6 Toktamış Han'ın Hanımının Düşü - Habibulla Gabitov Varyantı	85
2.1.5.7 İzevkay menan Moradım - Gabdelahat Vildanov Varyantı	85
2.1.5.8 İzevkay Menan Moradım - Sagit Mirasov Varyantı	85
2.1.5.9 Tuktamış Han menan İzevkay Vakiğahı - Salim Davitov Varyantı	86
2.1.5.10 İzevkay menen Moradım - Derleme Varyantı	86
2.1.6 ÖZBEKLERİNİN VARYANTLARI	86
2.1.6.1 Tulımkoca - Özbek Varyantı	86
2.1.6.2 Edigo - Al-Harezmi Varyantı	88
2.1.7 TÜRKMENLERİN VARYANTI	88
2.1.7.1 Edige Sultan – Türkmen Varyantı	88
III BÖLÜM	90
3.1 BÜTÜNLEŞTİRİLMİŞ YENİ METİN TESPİTİ	90
3.2 KARAKALPAK TÜRKLERİNİN ERPOLAT RAYIMBERDİOĞLU VARYANTI	136
SONUÇ	300
KAYNAKÇA	303

KISALTMALAR

a.g.e.: Adı geçen eser

a.g.m.: Adı geçen makale

a.g.t.: Adı geçen tez

bkz.: Bakınız

c.: Cilt

haz.: Hazırlayan

no.: Numarası

s.: Sayfa

vb.: Ve benzeri

SSCB.: Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Birliği

Yay. Haz.: Yayına Hazırlayan

yay.: Yayınları

GİRİŞ

Asırlar boyu halk tarafından söylenen efsane ve destanlardan biri de “Edige Batır” destanıdır. Kazakistan, Orta Asya, Sibiry, Volga, Kafkasya ve Kırım'da yaşayan halklar arasında Edige Batır Destanı eski zamanlardan beri yaygındır.¹

Edige, tarihte yaşayan bir şahsiyettir. XIV. yüzyılın ikinci yarısında, Altın Orda zayıflayıp iç karışıklıkların ve taht kavgalarının yaşandığı ve buna bağlı olarak ülke yönetiminin zayıfladığı ve çöktüğü zamanda ortaya çıkmıştır. Altın Orda'nın tekrar eski gücüne kavuşmasını sağlayan, ülkeyi ve askerî sistemi yöneten saygın bir bey ve kahraman olmuştur. Edige daha hayattayken ismi efsanelere konu olmuş ünlü bir kahramandır. Edige'yi Kazak, Karakalpak, Tatar, Nogay, Başkurt, Türkmen ve Özbek halkları kahramanların atası olarak tanımlamıştır. Araştırmacılar, Nogayların bir kahramanına dayalı ortaya çıkan Edige hakkındaki destanlara ve efsanelere dikkat çekerek çalışmalarını XIX. yüzyılın başlarında yayınlamaya başlamıştır.

Sovyet döneminde bilim başta olmak üzere tüm alanlar sömürgeciliğe maruz kalmıştır. Bu sömürgeciliğin olumsuz etkilerini yaşayan araştırmacılar, destan kahramanlarının ve tarihte yaşayan kişilerin farklı olmasına rağmen bunların aynı kişiler olduğunu göstererek destanın doğasını çarpıtmışlardır. Tarihsel olaylar ve kişiler, destanların yapısına uygun olan belirli bir sisteme göre tahlil edilmemiştir. Ayrıca, bazı yerleri unutilan destanlara yeni olaylar eklenerek değiştirildiğini belirtmemişlerdir. Halk edebiyatının eski adet ve gelenekleri, inançları baz alınarak incelenmemiştir. Tarih kitabı ile sanat eseri iki farklı dünya olmasına rağmen, baskı ve yasaklarla dolu bir görüş ön planda olduğu için ikisi arasındaki fark gözlemlenmemiştir.

SSCB yıkıldıktan sonra bağımsızlığını ilân eden Türk halkları, özgürce düşünebildikleri bir çağa girmiştir. İki asır boyunca sömürge altında yaşayan Türk halklarının bünyesinde yaşayan halk edebiyatı mirası, modern gereksinimlere göre çok yönlü bir şekilde yeniden ele alınmış, yeni bir bakış açısıyla folklor konularından biri haline gelmiştir.² Türk halkları, bağımsızlığını kazandıktan sonra Edige Destanı üzerine kapsamlı araştırmalarda ve değerlendirmelerde bulunmuşlardır. Edige

¹ V. M. Jirmunskiy, *Turkskiy Geroicheskiy Epos*, Leningrad, 1974, s.351.

² R. Berdibay, *Bes Tomdik Şıgarmalar Jinagı*, Almatı, 2005, s. 464.

destanı, günümüzde bilimsel araştırmaların hız kazanmasıyla birlikte, yeni bir metotla incelemeye ihtiyaç duyulan konulardan biri hâline gelmiştir.

Türk halk edebiyatı miraslarını inceleme çalışmalarında “Edige” konusunda pek çok çalışma yapılmıştır. XIX. yüzyılda, başta Ş. Velihanov, V. V. Radloff, P. M. Melioransky, A. N. Samoyloviç, I. N. Berezin, M. Osmanov, P. A. Falov, A. Divaev ve M. Köpeev olmak üzere birçok bilim insanı tarafından incelenmiştir. Çalışmalara XX. yüzyılda da devam edilmiş ve bunun sonucunda Moskova, St. Petersburg, Volga bölgesi, Ural, Orta Asya Cumhuriyetleri, Kırım ve Kafkasya'nın önemli Şarkbilimi merkezlerinde sayısız folklor eseri olarak Edige koleksiyonu ortaya çıkmıştır. XX. yüzyılın Türkologları Edige üzerine (V. M. Jirmunsky, M. O. Avezov, A. H. Margulan, E. İsmailov, R. Berdibaev, A. İ. M. Şihaliyev, A. T. Konratbaev, İ. T. Sagitov, F. İ. Urmançe, A. M. Adciev, R. Kıdırbaeva vb.) çalışmalarına devam etmiştir.³ Bu bilim insanlarının eserlerinde folklorun farklı türleri, onların doğuşu, şiirselliği, varyantları, tarihî ve sanatsal özellikleri hakkında birçok çalışma ve analiz bulunmaktadır. Bu destana yönelik çalışmaların söz konusu kişilerin eserlerinde yer aldığı bilinmektedir.

Günümüzde, “Edige” destanını başta Türkmen olmak üzere, Özbek Cumhuriyetlerinden Sibiryâ Tatarlarına kadar ve Türkiye ile Romanya'daki Türkler de kaydetmiştir.

Çalışmanın ilk bölümünde Edige ve Edige Destanı hakkında detaylı bir çerçeve sunulduktan sonra Edige Destanı'nın üzerine yapılan araştırmalardan bahsedilmiştir.

İkinci bölümde Edige Destanı'nın Kazak, Karakalpak, Özbek, Kazan (Tatar), Nogay, Başkurt Türklerine ait tespit edilen elliden fazla varyant hakkında bilgi verilmiştir.

Üçüncü bölümde ise başta Şokan Velihanov'un Edige Destanı varyantı temel olmak üzere, diğer varyantlardan da yararlanılarak yeni bir Edige Destanı oluşturulmuştur. Bu aşama hazırlanırken nüshalar arasında farklı konular dikkate alınıp bütünleştirilmiş yeni metin tespiti yapılmıştır. Yine aynı bölümde destanın en uzun varyantı olan Karakalpak Türklerinin Erpolat Rayımberdioğlu varyantı Türkiye Türkçesine aktararak verilmiştir.

³ N. H. Suyunovoy, *Sokroviçnitsa Narodnoy Slovesnosti Nogaytsev, Edige Nogayskaya Epiçeskaya Poema*, Moskva, 2016, s.7.

I BÖLÜM

1.1 EDİGE VE EDİGE DESTANI HAKKINDA

Nogay kahraman destanı Orta Çağ folklor sanatının seçkin bir yaratılışı, halkın yüzyıllar boyunca parlak döneminin tarihî ve kültürel gelişimini gösteren ve onun sanatsal bilincinin evrimini yansıtan, gerçek tarihî şahsiyetlerin destan imgelerinin görüntüsü efsanevî galerisini yaratmıştır. Böyle büyük hacimli bir eserin ortaya çıkması, şüphesiz büyük bozkırın kültürel olarak beslendiği (Orhun-Yenisey yazıtları, Karahanlılar ve Harezmi dönemi eserleri) eski devletlerin daha önceki tarihî ve kültürel gelişimini göstermektedir. Altın Ordu'nun sanatıyla ve onun bakiyesi olan Nogay Ordası'nın yükselmesiyle ortaya çıkmıştır. Bu iki Orda'nın çöküş ve yükseliş dönemlerinde Edige hakkındaki efsaneler, efsane sanatının başyapıtlarından biri olmuştur.⁴

“Edige” destanı, Nogayların sözlü halk edebiyatının en önemli anıtlarından biri olmuştur. Altı yüz yıldan fazla halk ozanları tarafından kahramanın paha biçilmez cesareti ağızdan ağıza aktarılmıştır. “Halkın geçmişindeki tarihsel ve manevi hayatı oluşturmak için çağların olaylarını muhafaza etmiş, bize bilinen tarihî verileri toplamak ve kökenini belirlemek fırsatını vermiştir.”⁵

Destandaki Edige'nin imajında, Nogay halkının birlik, haysiyet ve refahının koruyucusu, kahramanın kişilik özelliğiyle ilgili en üst temsilleri somutlaştırılmıştır. Halk arasında oldukça yaygın bilinen kahraman hakkındaki destanın sevilmesinin temeli, tarihî Edige'nin bilgisine ve esasını onurlandırmaya dayanmaktadır. Gelecek nesil Edige ismini Nogay Ordası'nın başlangıcı ile bağdaştırmıştır.⁶ Kahramanın sahip olduğu olağanüstü zekâsı ve bilimi, soyluluğu ve nüfuzluluğu sayesinde Edige daha hayattayken adı efsane hâline getirilmiştir. Kişisel cesareti, askeri başarıları ve ülkedeki birliği ve düzeni destekleyen bir hükümdar olmasından dolayı halk tarafından nesilden nesile aktarılmıştır. Bu nitelikleri, onu, çok tanınmış biri hâline getirmiş ve adını asırlar boyunca unutturmamıştır.⁷

Arap tarihçi İbn-i Arabşah, Edige'yi şöyle tasvir etmiştir: “O, orta boylu, esmer yüzlü, diri vücutlu, cesur ve sert bir kişiydi; akıllı, cömert, hoş gülümsemeli, anlayışlı

⁴ N. H. Suyunovoy, *a.g.e.*, s. 7

⁵ Şokan Çingisoviç Valikhanov'un Kompozisyonları. No. 1, Petersburg 1904, s. 193-194.

⁶ V. V. Trepavlov, *Istoriya Nogayskoy Ordı*, Moskova, 2002, s. 72

⁷ V. M. Jirmunskiy, *a.g.e.*, s.377.

bir kişiydi; âlimleri ve saygın kişileri sevmiş; iyi niyetle insanlara ve fakirlere yaklaşmış, onlara her zaman merhamet göstermiştir. Oruç tutmuş ve yatsı namazını hiç kaçırmamıştır. Bilginlerin vasiyetleri ve Allah'ın emriyle hayatına devam etmiştir. Yaklaşık yirmi tane oğlu olmuş, onların her birinin özel bir katkısı olmuş, askeri ve destekçileri olup Han olmuştur. O, Deşt-i Kıpçak coğrafyasının bütün hareketini yaklaşık yirmi yıl boyunca yönetmiştir. O, yönettiği günler asırların sayfalarında parlak bir iz bırakmıştır.”⁸

Diğer bir yazar Es-Sahavi: “Onu gören, işini bilen ve onunla birkaç yıl geçiren kişiyle buluştum. Bana onun cesareti, bilgisi, nezaketi, emretme kabiliyeti ile ululuğu hakkında inanılmaz ve olağanüstü şeyler anlattı. Onunla birlikte olan sultanlar sadece bir unvan taşıyorlardı, ama o da önemli değildi.”⁹ demiştir.

Tarihî Edige, “Altın Orda'nın siyasi olarak çöküş döneminde en büyük devlet adamı ve son olarak da Doğu Avrupa ve Kıpçak bozkırlarındaki uluslararası ilişkilerde önemli bir faktör olarak ortaya çıkmıştır.”¹⁰ Rus tarihçi Trepavlov V. V. “Nogay Ordusunun Tarihi” adlı monografisinin “Edige Çağı” adlı bölümünde Edige zamanındaki olayları sırayla açıklamıştır. Trepavlov V. V. “Nogay'ın Tarihsel Belleği” Mangıt yurdu (Nogay Ordu) Edige'den başladığını yazmıştır.¹¹ “Mangıt-Nogay kurucusunun epik halesi nesillerine kadar yansımıştır. Nogay Ordası'ndaki halkın birlik ve beraberliği, meşru görünümü “Kırk Kahraman” destanını oluşturmaya başlamıştır.”¹²

Destanın tarihî temelini teyit eden, edebî eserin içinde gösterilen olayların efsanesi şu şekildedir: Edige, Toktamış Han'a karşı güven duymadığından dolayı yaşlı Sabır'dan onay aldıktan sonra (bazı varyantlarda Yanbay'ın uyarısından sonra), Toktamış Han'ın ülkesinden gitmiştir. Toktamış Han'ın düşmanı Timur (Temirlan, Satemir) gelmiştir. Asker toplayıp oğlu Nuradin ile birlikte Toktamış Han'a karşı gelmiştir. Toktamış öldükten sonra oğulları intikam almıştır. Ancak siyasal mücadele, taht kavgaları halkın hafızasında kalmamıştır. Destanda da bu olaylar dikkate alınmamış, sadece “Toktamış ile Edige'nin arasındaki olaylar anlatılmıştır. Destanın tüm dikkati

⁸ A. K. Al-Kulandy, *Edige Bi jane Nogay Ordasi*, Almatı, 2013, s. 24

⁹ Suyunovoy, *a.g.e.*, s. 12.

¹⁰ Jirmunskiy, *a.g.e.*, 376.

¹¹ Trepavlov, *a.g.e.*, s. 72

¹² Trepavlov, *a.g.e.*, s. 87

Edige'ye çevrilmiş ve tarihî olaylar kahramanın biyografisinin bir parçası hâline getirilmiştir.”¹³

Destanın tarihî temelleri üzerine ilk adımı, bilimsel araştırma yapan Şokan Velihanov atmıştır. Edige Destanı'nın olaylarına bakılacak olursa XIV. yüzyılın sonu XV. yüzyılın başına ait olduğu görülmektedir. Bu, artık dilde olmayan birçok eski kelime ile cümlelerle kanıtlanmaktadır. Buradaki tarihî olaylar, XIV. yüzyılda gerçekleştiğini, destanın XV. yüzyılda ortaya çıktığını göstermiştir. Destandaki ana karakter olan Edige'nin tarihî kaynaklı olduğunu söyleyen de Şokan Velikhanov olmuştur. Bunun hakkında Şokan Velihanov: Kırgızların en dikkate değer tarihî destanı “Edige”, “Edeku”, “İdigey”, yani, Toktamış'la birlikte bahsedilen kahraman, Vorskla'daki Vitovt'ı yenen, Orda'yı dört hanın zamanında da kendi başına yöneten Edige, Toktamış ve Timur gibi yaşamış olması şüphesiz, demiştir.¹⁴

Edige Destanı, Altın Orda'nın çöküş yıllarında gerçekleşen olayları yansıtmış ve zamanın kahramanlarının -bunlar arasında Edige de var- yaşamları ile iç içe geçmiştir. Ama Orda'nın yöneticileri dış politikaya hiç karışmamışlardır. “Aslında destan, Edige'nin tüm Altın Orda'nın yöneticisi olduğu yerde biter” (Sikaliev A. I. M). Ancak, Rus ve Orda arasındaki Orta Çağ ilişkileri birçok tarihsel ve kronolojik kaynaklarda saklanmaktadır. (N. M. Karamzin, M. M. Şerbatov, G. V. Vernadsky, L. N. Gumilev eserlerinde ve Rus tarihî metinlerinde).¹⁵ Tarihteki Edige bu kaynaklarda oldukça belirlenmiştir.¹⁶

Şokan Velihanov: “Edige, Timur'un generallerinden biriydi, Temir Kutluk'un generali olduğu zamanda Vorskla'daki Vitovt'a karşı zaferiyle bilinmektedir.” demiştir.¹⁷ Toktamış'ın Orda'yı defalarca ele geçirme niyeti tekrar gerçekleşmemiştir. 1398'de Temir Kutluk tarafından yenilen Vitovt'a kaçmıştı. Toktamış'ın gelişini kendi çıkarları doğrultusunda kullanmak için bir plan yapmıştır. O zamanlarda, Litvanya ve Polonya güçlenip Rusya'nın batı kısmını fethetmiştir. Vitovt, Cuci ordusunu geçirip Timur'u yok etmeyi planlamıştır. Vitovt'un planına göre, Altın Orda fethedildikten sonra Rusya'nın geri kalanını kolayca alabilecekti.

¹³ V. M. Jirmunskiy, *a.g.e.*, s.378

¹⁴ Ç. Ç. Valihanov “Sobrania soçinenii, Glavnaya redaktsiya kazahskoy sovetskoy entsiklonedi”, Almaty, T.5, 1985, s. 528.

¹⁵ N. M. Karamzin, *İstoriya Gosudarstva Rossiiskogo*, T.3, 4, 5. Mosova, 1993; M. M. Şerbatov, *İstoriya Rossiiskaya Ot Drevneişi Vremen*, Sankt-Petersburg, 1770-1791; G.V. Vernadskii, *Mongol i Rus*, Moskva, 1997; L. N. Gumilev, *Drevnaya, Rus i Velikaya Step*, Moskva, AST, 2000.

¹⁶ Suyunovoy, *a.g.e.*, s.13.

¹⁷ Ç. Ç. Valihanov, *a.g.m.*, s. 249

Rus prensi Vasily Dmitrievîş, Vitovt ile Altın Orda arasındaki savaşın daha erken başlamasını istemişti. Çünkü Smolensk'iyi ele geçiren Vitovt, Moskova için büyük bir tehdit olmuştur. Rus prensleri Altın Orda'ya bağımlı olmuştur. Aslında Rus prenslikleri, Vasily Dmitrievîş de dâhil, çöküşün eşiğindeydi. Böylece, Vitovt askerini Kiev'de yoğunlaştırmış ve uzun süre savaşa hazırlanmıştır. Eğer Vitovt Altın Orda'yı mağlup etseydi, Doğu Avrupa, onun içinde Rus Knezliklerinin tümü Litvanya Prensi Vitovt'a ait olacaktı. Bunu göz önünde bulundurarak Vitovt 1399 yılında Altın Orda'nın sınırına Avrupa'nın en güçlü Tefton şövalyeleri ile Polonya'nın Batı Rus knezliklerinin askeri gelmişti. Altın Orda yerlerini iyi bilen ve savaş yöntemlerine tamamen hâkim olan Toktamış askerleri, Litvanya prensinin güvenini daha da yükseltmişti.¹⁸

Vitovt askeri ile Altın Orda hanı Temir Kutluk, Vorskla'daki nehir kenarında buluşmuştur. Temir Kutluk, bir anlaşma yapmaya çalışmıştır. Hatta gümüş para ödemek istemiştir. Vitovt, Altın Orda'nın parasında onun bayrağı ile mührü olmasını talep etmiştir. Han, düşünmek için üç gün istemiştir. Bu sürede Edige askeri ile gelip hana katılmıştır. Durumu öğrendikten sonra Edige, Han'ı savaşımaya ikna etmiştir. 12 Ağustos 1399 yılında Altın Orda savaşı kazanmıştır. Vitov ile Toktamış zar zor kaçır. Bu zafer hakkında N. M. Karamzin, Cengiz ve Batu'da bile böyle büyük bir zafer olmadığını yazmıştır. Kiev, üç bin gümüş para ödemiştir. Bu zafer Edige'nin adını gökyüzüne kadar çıkarmıştır.¹⁹

Tarihte başka bir iz bırakan olay, 1408 yılında Edige'nin Rus Knezliklerine karşı yaptığı seferde Moskova'yı kuşatmıştır. Sovyetler Birliği zamanında baskı rejiminden dolayı Türk kökenli tarihçiler bu olayın derinliklerine inememişlerdir. Rus tarihçileri L. Gumilev, B. D. Grekov, A. Y. Yakubovskii, Y. A. V. Mizun bu olayların tarihini kısaca vermeye çalışmışlardır.²⁰

N. M. Karamzin, "İstorii Gosudarstva Rossiyskogo: Rus Devletinin Tarihi" adlı eserinde: "Moskova'da hiç kimse endişelenmedi." diye yazmıştır vakanüvis yazar, "...orada yaşlı knezler az olduğu için genç knezler yaşlı Edige'yi kolayca kandırır. Moğolları kendi tarafımıza çekeriz." diye düşünmüştür. Ancak Vasily Dmitrievîş,

¹⁸ J. A. Asanov, "Edige Jırı Tarihi Kaharmandık Epos", Folkloranu, (Filologiya Gıımdarının Doktorı Gılımı Darecesin Alu Üşin Dayındalgan Dissertatsiya), Almatı, 2010. s. 161.

¹⁹ L. N. Gumilev, *Ot Rusi k Rossii*, Moskva, 2004, s. 226.

²⁰ YA. V. Mizun, , YA. G Mizun, *Ham i knyazya*, Moskva, 2005, s.160; L.N. Gumilev, *Ot Rusi k Rossii*, Moskva 2004, ss. 226-227; B.D. Grekov, A. Yakubovskii, *Zolataya Oeda i ee padenie*, Moskva 1950, s. 396.

han ordusunun yakın zamanda sefere çıkmasına çok şaşırıp, Tatar kumandanın niyetini anlamak için en doğru bilgiye sahip olmak için hemen Yuri'yi göndermiştir. Yine de tedbir için şehirlerden asker toplamayı emretmiştir. Ama Edige, Yuri'yi tutuklayıp büyük bir hızla ilerledi ve birkaç gün sonra han askerlerinin Moskova'ya varacaklarını duymuşlardır. Bu haber duyulduktan sonra, Vasily savaşımaya cesaret edemeden karısı ve çocukları ile Kostroma'ya gittiler” – diye yazmıştır.²¹ Knez kaçarken Moskova kalesinin duvarlarının güçlü olduğunu, şehirini koruyanlara dışarıdan asker toplayıp onlara yardım edeceğini iddia etmiştir. Ancak şehir halkı, prensin kendini, karısını, çocuklarını kurtardığını ve bizi düşmana bıraktı diye düşünmüştür. Şehri kaos ve korku sarmıştı. N. M. Karamzin'in yazdıklarına göre, 30 Kasım'da Altın Orda askeri Moskova'ya yaklaşmıştı. 1 Aralık'ta Edige geldi, kaçan prensin ardından otuz bin asker gönderir. Şehri kuşatma altına alır. Edige'nin savaşçıları Rostov, Dmitriev, Pereslavl Zalesky, Serpuhov, Nijny Novgorod ve Gorodets'i ele geçirir. Orada yaşayanları tutuklayıp yerleşim yerlerini yağmalanma durumuna düşürmüştür. Tarihçiler, “Ruslar hiç direniş göstermedi” diye yazmıştır. Böyle bir durumda, kimse yardım etmeye gelmedi ve kuşatılmış Moskova'nın durumu çok kötüydü. Bunun hakkında H. M. Karamzin: “Vladimir Andreeviş, Prensler, üç hafta bekler ve açlıktan korkarlar” diye yazmıştır.²² Ancak Edige, Orda'ya geri dönmek zorunda kalır. Bolat Han'ın düşmanı Orda'da bir darbe olacağını açıklar. Litvanya prensi Vitov'un yardımıyla Toktamış Han'ın oğlu Celal-al-Din büyük bir orduyla Bolat Han'a savaşa gider. Edige, derhal Orda'ya dönmek zorunda kalır, çünkü Orda için Edige'siz bir gün karanlıktı. Moskova'yı bırakmak zorunda kalan Edige, onlara üç bin som ödettirip serbest bırakmıştır. Edige, Altın Orda'ya savaşmak için dönmüştür.²³

Edige hakkında tarihte yazılan olayların etkisi II. Dünya savaşından sonra gözükmiştir. Stalin'in “Büyük Rus Halkı” konuşmasından sonra, bu sözlere siyasi bir anlam verilip sadece Rus halkını övme zamanı başlamıştır. Rus tarihinden övgü örnekleri aramış ve Rus tarihinin mükemmel olması gerektiğini düşünmüştür. Eski zamanlarda Rusya ile savaşan, düşman olan halkların hepsi düşman olarak kabul edilmiştir. Bunların arasında Edige destanı da vardır. Altın Orda, Nogay Ordası ve Rusya arasındaki ilişkiler tek taraflı olarak ele alınmıştır. Bunun bir sonucu, XIV. ve

²¹ N. M. Karamsin, *İstoriya gosudarstva rossiiskogo*, Olma Press Obrazovaniya, 2004, s. 239.

²² Karamsin, *İstoriya gosudarstva...*, s.240.

²³ E. Magauin, “El Kamın Jegen Edige”, S. 9, Akihat, 1992,

XV. yüzyıllar arasında önemli bir rol alan Edige'nin eleştirilerine yansımıştır. 9 Ağustos 1944 yılındaki Bütün Birlik Komünist Partisi kararından sonra Edigey'i araştırmayı tamamıyla durdurmuştur. Edige destanının yıllarca araştırılmamasının ve yayınlanmamasının nedeni budur.²⁴

Rus bilim adam V. M. Jirmunskiy'nin 1974 yılında 'Türkskiy Geroiçeskiy Epos - Türk Kahramanlık Destanı' adlı kitabı yayımlandıktan sonra bu durum biraz değişmeye başlamıştır.²⁵

²⁴ O.A. Nurmagambetova, *Edige Batır Jırı*, Almatı, 1999, ss. 5-6

²⁵ Suyunovoy, *a.g.e.*, s.15.

1.2 EDİGE DESTANI ÜZERİNE YAPILAN ARAŞTIRMALAR

1.2.1. Kazak Araştırmaları

Edige hakkındaki destanı yazıya geçirme 1820-1940 yılları arasında yoğunluk nedeniyle destanın varyantları, tarihî temelleri, konusu hakkında az sayıda araştırmalar ve bilimsel yorumlar hazırlanmasıyla ilgili yazılan ön sözlerdir. Destanla ilgili tam bilimsel yorumu ilk defa Kazak âlimi Şokan Velihanov tarafından yapılmıştır. Edige araştırmacıları bu yorumu kabul etmişlerdir. 1841-1842 yılları arasında Cengiz Velihanov ile oğlu Şokan Velihanov devrindeki ünlü ozanlardan destanı yazıya geçirmiştir. Cengiz ile Şokan Velihanov varyantının Türk halkları arasındaki Edige'yle ilgili bütün destanlardan en eskisi, sanatsal yönden değerli olarak kabul edilmektedir. Edige Destanı'nın ilk kez Rusça'ya çevirip, elli sayfalık tarihsel filolojik araştırmalar yapıp dünya biliminin dikkatine sunan da Şokan Velihanov olmuştur.²⁶

1904 yılı N. İ. Veselovsky tarafından editörlük yapıp “Soçineniya Şokana Çingizoviça Valihanova - Şokan Velihanov'un eserleri “Rus İmparatorluk Coğrafya Toplumu'nun Etnografya Bölümü notları. XXIX. Cilt. S. Petersburg” 1904 yılında yayınlanan kitabındaki Rusça tercümesi ile karşılaştırılıp aslı olan Kazakça varantını değiştirmeden yayına hazırlamıştır.²⁷ Bu metni 1905 yılında P. M. Meliyoranskiy “Skazaniye ob Eedige i Tohtamyşe - Edige ve Toktamış Masalı” adıyla Şokan Velihanov'a ait Kırgız el yazması, S. Petersburg'daki Rus İmparatorluk Coğrafya Toplumu'nun Etnografya Bölümü notları XXIX. cildine ek olarak İ. Bobraganskogo Tipo-Litografiya yayınevinde yayınlamıştır.²⁸

Bu el yazmasını inceleyen P. M. Meliyoranskiy ve diğer Kazak bilim adamları, burada anlaşılmasa çok fazla eski kelime olduğunu düşünmüştür. Destanın yapısını da beğenmemişlerdir. Çünkü onlar, bu destanın eski varyantlarından biri olduğunu dikate almamıştır. Bu destanı anlatan ozanlar arasında Jumagul ve Arıstanbay bu fikirde olmamış, eğer kullandıkları eski kelimelerin zor olduğu düşüncesine hâkim olsaydılar, kendileri bu kelimeleri düzeltirdi. O zamanki dinleyen halk bu kelimeleri anlayabilmişlerdir. Destanın yaratılışına değer veren Şokan Velihanov “bu en güzel

²⁶ V. M. Jirmunskiy, *a.g.e.*, s 351.

²⁷ *Soçineniya Şokana Çingizoviça Valihanova*, (İzdan pod. red.) N. İ. Veselovskogo, Sankt-Petersburg, 1905.

²⁸ Ç. Ç. Velihanov, “Sobrnik soçineniy”, *Glavnaya Eedaktsiya Kazahskoy Sovetskoy Entsiklopedii*, T.5, Almatı, 1985, ss. 368-373

destan” diyerek çağdaş Türk lehçelerinin konuşma dilinde sık kullanılmayan Arapça ve Farsça kelimelerin kullanıldığını yazıp dilin saflığını göstermiştir. Eski metinleri okuyup yazabilen Şokan, bu düşüncede olmuştur. Edige Destanı’nın dilini inceleyen bazı bilim adamları, en eski destanlardan biri olarak kabul etmişlerdir.²⁹

Kazakistan bağımsızlığını ilan ettikten sonra bu destanı E. Magauin araştırıp eski Arap harfi ile yazılan varyantının metnini inceleyip anlaşılması zor olduğu yerlerin açıklamasını yapmıştır. Şokan Velihanov varyantını halka tekrar kavuşturan E. Magauin’in çalışmasıdır.³⁰

Şokan Velihanov tarafından hazırlanan hacimli ön sözde destanın ne zaman ortaya çıktığını, kahramanları – Edige, Toktamış, Satemir vb.– tarihte yaşayan kişiler olduğunu yazmıştır. Burada tarif edilen olaylar ile dil özelliğini inceleyerek olayların 14.-15. yüzyıla ait olduğunu göstermiştir. Şokan destanın tür özelliklerini ve şiirin yapısını belirlemek için örnekler sunmuştur. Önsözünde Edige’nin ortaya çıkışındaki efsanevi unsurlara dikkat ederek onu destan kahramanı ile ilgili secerelerle karşılaştırmıştır. Bu nedenle Edige’nin ortaya çıkışı hakkındaki destanda efsane olaylarının belirli bir derecede gerçek olduğunu göstermiştir. Mesela, 1822 yılında İbrahim Half tarafından yayınlanan kitabın dördüncü bölümü secerede Edige’nin ataları Baba Tüklas, Kuttıkıya’ların isimleriyle karşılaştığından bahsetmiştir. İbn-i Arabşah fikrine göre destanın kahramanı Edige’nin asil soydan olduğunu, Temir Kutlık’la belirli bir derecede akrabalığı olduğunu kanıtlamıştır. Böylece, Edige Destanı’nı keşfetmeye fırsat vermiştir. Bu önsözde destanın ne zaman, kimden ve nasıl yazıya geçirdiğini, Rusça’ya nasıl tercüme ettiğini de anlatmıştır. Şokan, Edige Destanı’nın tarihi temellerinin zenginliğini ayırt edici bir özelliği olarak belirtmiştir. Kahramanlık destanları tarihteki olaylara ne kadar dayanmış olsa da zaman geçtikçe bu olayların unutulmasından dolayı Toktamış ve Edige’yle ilgili olaylar Arap, Fars, Rus, Litvanya kaynaklarıyla tarihte yaşandığına dikkat çekmiştir. Şokan, ayrıca destandaki tarihi olaylara dikkat çekmiştir. Onun Kazak destanlarından biri olan Edige’ye dikkat çekmesi ise tesadüf değildir. Destanın tarihle ilgili olduğunu, yapısını, dil özelliklerini, sanatsallığını bir bilim adamı olarak Şokan Velihanov yorumlamıştır.³¹

²⁹ J. A. Asanov, , *a.g.t.*, s. 13.

³⁰ E. Magauin, *Edige*, Almatı, 1993, s.76.

³¹ J. A. Asanov, *a.g.t.*, ss. 13-14.

P. M. Meliyoranskiy “Şokan'ın Rusça'ya çevrilmiş metni ile bizim yayınladığımız Edige destanından farklı, benzemeyen yerleri de var demiştir. Şokan, Rusça'ya çevirdiği Edige destanını daha ayrıntılı olarak başka bir metni kullanmış gibidir. O Cengiz Velihanov'un ikinci defa yazıya geçirdiği varyantı çevirip dâhil etmesi de mümkündür” diye söylemiştir.³²

G. N. Potanin Rusça'ya çevirisi hakkında “Rusça'ya 13 sayfa çevirmiş, ancak onun 10.-11. sayfaları bulunmamıştır” diye söylemiştir.³³

Böylece Şokan'ın düzenlenmiş varyantı en erken yazıya geçirilen el yazmalarından biridir. Bu varyantı araştıran E. Magauin: Şokan'ın varyantındaki eskiliği onun erken kayıt edilmesine rağmen, aynı zamanda bütünlüğü de belirlenir. Destanın konusu Edige'nin evliya dedesinden başlayıp kahramanın ölümüyle sonlandırılmıştır. Edige'ye ilgili destanlarda bahsedilen olaylar sıraya koyunca Şokan'ın varyantında bunların hepsi mevcuttur. O zaman hacim yönünden de bu varyant ilklerden biridir” demiştir.³⁴ Bu fikrin doğruluğunu bilim adamı V. M. Jirmunskiy böyle açıklamıştır: “P. M. Meliyoranskiy, yayınlayan Şokan Velihanov'un orijinal el yazması ile Rusça'ya çevirisi, destanı incelemek için hem filolojik titizlik olarak hem de eski türüne en yakın olarak güvenli bir kaynak” demiştir.³⁵

P. M. Meliyoranskiy'de “Bu el yazması hiçbir Kırgız başlığına ait değildir.” “Bizim el yazmasının imlası daha çok şey talep ediyor.” diye yanlış yorumlar da vardır. Ancak hatalı yorumlasa da bilim insanı Edige'ye olan ilgisini, destanla ilgili yaptığı çalışmalarını engellememiştir. P. M. Meliyoranskiy'e sadece destanı toplamak ve yayınlamaktan başka, destan hakkında ilk bilimsel yorum niteliğinde olduğu için değer verilmelidir. Türk halklarının folkloruna ayrıca eğilen profesör, daha önce de Edige Destanı'na dikkat çekip St. Petersburg Üniversitesi öğrencilerine destanı toplamaları için ödev vermiştir.³⁶

Muhamedcan Tınışbayev 1924 yılında “Sana” dergisinde “Ertegidegi Edige men Tarihtagi Edige – Masaldaki Edige ile Tarihteki Edige” adlı bilimsel makalesini yayınlamıştır. Makalede destandaki Edige ile tarihteki Edige meselesi araştırıp

³² P. M. Melioranskiy, *Predisloviye k Tekstu 'Skazaniye ob Edige i Tohtamyş'*, Ç. Ç. Velihanov., *Soçineniye, Priłojeniye, Sankt- Peterburg*, 1904.

³³ Ç. Ç. Velihanov, “Sobrník Soçineniy v 5-ti tomah” *Glavnaya redaktsiya kazahskoy sovetskoy entsiklopedii*, Tom 5, Potanin, G.N., *Otryvki iz kirgizskogo skazaniya o Edige*, Almatı 1985, s.298.

³⁴ E.Magauin, *a.g.e.*, s. 67

³⁵ V. M. Jirmunskiy, *a.g.e.*, s. 351.

³⁶ K. Maksetov, A. Tajimuratov, *Karakalpak Folklorı*, Nökis, 1985, s. 54

karşılaştırmıştır. Bilim adamı bu makalesinde destanın dokuz varyantının olduğundan bahsetmiştir. Onların aralarında 1820 yılında Grigoriy Spaskiy varyantı, Şokan Velihanov'un, W. Radloff'un, N. Berezin'in ve A. Divayev'in varyantları vardır. M. Tınışbayev destanın çıkış tarihini, konusunu, tarihî temelleri hakkında çok önemli fikirler söylemiştir. Toktamış Han ile Edige ve Emir Temir hakkındaki çelişkilerini, anlamını, onun sebebini açık gösterdi.³⁷ “Destan ilk başta Nogay halkından çıktı, bu yüzden sadece onlara aittir” diyerek fikrinin yalnız olduğunu kanıtlamıştır.

Edige destanı üzerine yapılan araştırmalarda M. O. Avezov'un çalışmaları ayrı bir yer tutmaktadır. Bilim insanı A. Divayev'in varyantını önce anlatıp sonra incelemiştir. “Edige Türk halkının koruyucusu, iyi bir bey, iyi bir kahraman, hem de iyi bir han olacak diye o zamanın hayal ettiği bir baturdur. Edige'nin incelediğimiz eserinde eskiden kalan anlamı ne? O zamandan beri eksikliklerimiz nedir? Bunları ayırt etmek önemlidir” demiştir. Ondan sonra M. O. Avezov eski zamandaki Edige'nin doğuşunda hem bey hem de kahraman olmasında, o zamandaki Türk-Moğol hanlığının birliği ve beraberliğini kaybettiğini söylemiştir. Bilim insanı Toktamış ile Edige'nin düşman olmasını, Aksak Temir'in işgalini örnek olarak göstermiştir. Ayrıca Edige, akıllı bir yönetici, sabırlı, duygularıyla hareket etmeyen bir insandır. Edige aynı zamanda bir söz ustasıdır. Bilim insanı, “Yukarıda belirtilenlerin dışında, Edige'nin ilk zamanlarda destan olarak söylenen hacimli, güzel hikâyesinin kaybolduğunu veya değiştiğini görüyoruz” demiştir. Elindeki varyantın tamamıyla nesir olarak yazıldığını, nesir olarak yazılan eserlere “her anlatıcı kendi düşüncesini eklediğini” yazıp, başka halklardan eklenen örnekler göstermiştir. Örneğin, Aksak Temir'in Edige'ye “kırmızı çiçek bul” diyerek tehlikeli yolculuya gönderip onu öldürmek istediğini, sonunda kendisinin yanarak ölmesi Arap ve Fars masallarından gelen eklemeler olduğunu göstermiştir. M. O. Avezov, “Şiir biçiminde söylenmediği ve geç toplandığı için eski zamandaki değerli ve güzel söylenen “Edige” hikâyesinin elimizde küçük bir parçasını tutmaya devam etmekteyiz, demiştir.³⁸

1927 yılında Kanış Satpayev Moskova'da Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği hanlıklarının Merkez Yayınevinden “Edige” kitabının 3000 tanesini bastırmıştır.

³⁷ M. Tınışbayev, “Ertidegi Edige Men Tarihtagi Edige”, *Sana Jurnalı*, S. 2-3, 1924, ss. 11-32.

³⁸ M. Avezov, *Edebiyat Tarihi*, Almatı, 1991, ss. 60-61.

Bilim insanı ön sözünde destandaki tarihi temelin bazı anlaşılmalıklara rağmen, Kazak destanının türleri ve ideolojik, sanatsal değeri hakkında yorumlar yapmıştır. Şokan varyantını temel olarak almıştır. Kanış Satpayev “Halk ağzındaki eski kelimeler, bilim için üç önemli başlık altında toplanmaktadır” demiştir. 1. Bunların arasında tamamen şimdiki nesle anlaşılmaz gelen, unutulmaya başlanan Kazak’ın çok eski kelimeleri karşımıza çıkar. Bu “dili koruma” ve “dili zenginleştirme” yönünden büyük bir değeri vardır. 2. Eski kelimeli destanlar genellikle bir biçim olarak yapılır. Biçim, doğallık ve sanatsal yönlerinden bakıldığında Kazak halkının eski destanlarının bazıları bugüne kadar yeni şairlere örnek olmaya uygun değildir. Bu edebiyat açısından çok önemlidir. Bugünlerde ‘Edebiyat hangi yoldan gitmesi gerekir?’ diye sorulan soru halk ağzındaki eski sözleri yazıya geçirilip Kazak edebiyatının tarihî ve doğal yönleri tamamen belirginleştirmek gerekli diyebiliriz. 3. Eski kelimeli destanlar, Kazak halkının geçmiş yaşamı, gelenekleri ile göreneklerini gösterir. Bunlar tarihi açıdan değerlidir. Ancak, günümüzde halkın çoğunluğunun gelenek ve göreneklerinin değişmesiyle birlikte eski kelimelerin çoğu unutulmuştur. Bu yüzden şu anda her yerlerde yapılan “Aymaktanı” kurumunun Kazaklar arasında yapılacak en öncelikli hedefi ülkenin sözlü edebiyatının toplanmasıdır. Ancak Kazak halkı da Tatarlar gibi bir zaman sonra edebiyatlarını “Orhon Yazıtlarında” araması mümkün olabilir. Şokan, Edige batur hikâyesinin tarihi, dili ve edebiyatı açısından bakıldığında Kazak’ın eski kelimelerinin içinde önemli bir yer tuttuğunu bildiğim için onun şiirlerini Kazakçaya çevirmemiz doğru diye düşündüm, - demiştir. K. Satpayev, destan içindeki bazı anlaşılmayan kelimelere açıklamalar yapmıştır. Aksak Temir ile Toktamış arasında geçen savaşın tarihinden bahsetmiştir.³⁹

K. Satbaev, bu araştırması için savaş bittikten sonra baskıya uğramıştır. Kızıl İmparatorluğun liderleri, bilim insanı görevinden men ederek, birçok komisyon tarafından kontrol edilip devlet görevinden atılmıştır. Bilim adamı kendini aklamak için şöyle demiştir: “Benim bakış açım bu ön sözde açıkça belirtilmiştir. İlk olarak, destanı Şokan Velihanov ile P. M. Meliyoransky varyantını Kazakça yazmaya dayandırarak Tatar argolarından temizlemek, ikinci olarak P. M. Meliyoransky’in yayınlamış varyantında destanın şiirsel bölümlerinde saklı olan çarpıtmaları göstermek için oluşturdum” demiştir.⁴⁰

³⁹ K. Satbaev, *Er Edige*, Almatı, 1995, s. 14.

⁴⁰ K. Satbaev, *a.g.e.*, s. 132.

Şokan Velihanov'un varyantını 1934 yılında S. Seyfullin, 1939 yılında S. Mukanov tarafından yeniden bastırılmıştır. S. Seyfullin 1932 yılında 'Kazak edebiyatı' adlı monografisini yazdı. S. Seyfullin monografide "Edige" destanından da bahsetmiştir. Edige sadece kahraman ve halk edebiyatında bahsedilen biri değil, aynı zamanda iyi yönetici olarak da tanınıp övülen bir insan" demiştir. Ondan sonra "eklendiği masallar ve mucizeleri çıkardığımızda, Kazak halkının eski edebiyatındaki Edige batur hikâyesinin Altın Ordu'nun çöküş zamanı olaylarından birkaç bulguya rastlıyoruz" diye meseleyi açıklamaya çabalamıştır. Çalışmanın sanatsal özelliğine dikkat edip "Edige'nin hikâyesi nesir ile nazım karışık bir destan, olayları eksik, kısa anlatılan ve ayrı zamanlarda söylenmiş şiirlerden oluşmuş gibidir" diye yazmıştır. Hikâyenin dili zengin, söz dizgesi güzel yapılmıştır. Şiirin bağlantıları, vurgulu şiir ölçeği ile yaratılmıştır. Destanı okuduğunda, - hayalinde eskilerdeki istilas ile savaş zamanının heyecanı hissedilir gibi oluyor' diye şiirin sanatsal değerini bilen şair⁴¹ düşüncelerini kanıtlamak için destandan örnekler vermiştir. S. Seyfullin bu araştırmasında A. Divaev ile K. Satbaev varyantlarını temel almıştır. Onların hakkında: "Edige" - Kazak edebiyatında büyük, ayrı bir kitap olarak basılmış, şiirle söylenen iki türlü kitabı vardır" demiştir.⁴²

Kazak folkloruna özel ilgi gösterenlerden biri de akademi üyesi, yazar S. Mukanov'dur. Onun bu konudaki "Halk Hazinesi" adlı kitabı bilim insanlarınca tanınmış bir eserdir. S. Mukanov, 1939 yılında "Baturlar" adlı kitabını hazırlayıp, onun içine Ç. Velihanov'un "Edige" destanı varyantını dâhil etmiştir. Kitapta yazdığı ön sözünde epik eserlere ait ortak özellikleri gösterir. Kazak destanının tarihî temelini keşfetmeye çalışmıştır. "Edige, Çora, Kobılandı, Kambar ve Er Kökşeler'in tarihte olan, bazılarının hikâyeleri, mücadeleleri açık olan insanlardır" demiştir. Destana eklenmiş kahramanların yaşadıkları çağlara bağlı olduğu, destanın eskiliğini veya yeniliğini belirtmenin gerekli olduğunu söylemiştir. S. Mukanov: "Tarihte belli ve gerçek olan Edige destanı, Kazak edebiyatının en eskisi gibidir. "Ondan önceki kahramanlar Kazak edebiyatında henüz tanınmıyor" demiştir. "Edige batur" destanı, Moğol Doğu İmparatorluğunun bir parçasını yöneten Coşı, Altın Ordu Hanlığının çökmekte ve parçalanmakta olduğunu gösterir" diyerek sonlandırmıştır.⁴³

⁴¹ S. Seyfullin, *Kazak Edebiyatı*. Kızılorda, 1932. ss. 185-186.

⁴² Seyfullin, *a.g.e.*, s. 179.

⁴³ S. Mukanov, *Baturlar*, Almatı, 1939, ss. 8-9.

S. Mukanov, 1947 yılında Kazakistan'ın Mangistaw'daki Şevçenko seçim bölgesinde Kazak Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Yüksek Konseyi'nin milletvekili adayı olmuştur. O yılın mart ayında Fort-Şevçenko şehrine geldiğinde, Murın ozan ziyaret edip gece yarısına kadar destan dinlemiştir. Giderken ozanın Almatı'ya gelmesini, tekrar destanı yazıya geçirmeyi rica etmiştir. Böylece yazar, destanın yayınlanma ve anlatma çalışmalarında çağına katkıda bulunmuştur. Tanınmış Murın ozan, 1942 yılında Almatı'ya gelip “Kırımın Kırk Kahramanları” dizisini yazdırdı. Aynı yıl “Sosyalist Kazakistan” gazetesine Sawranbayev'in “Halk Sanatının Hazinesi-Murın ozan” adlı makalesini yayınlamıştır. Bu makalede bilim insanı “Kırk batur” destanı tamamıyla yazılıysaydı ölçü açısından dünyadaki ilk büyük varyant olacaktı. Kırgız halkının “Manas” destanından, Kalmuk halkının “Cangirinden” birkaç kat büyük, birkaç kat hacimli olacaktı” demiştir.⁴⁴ Bundan sonraki görevi halk sanatının hazinelerini yazıya geçirmek, Kazak halkının tarihini, edebiyatını, dilinin tarihini araştırmak için bu hazineyi tamamıyla kullanmak gerekir” demiştir.⁴⁵

Edige ile onun nesilleri hakkındaki destanın o zaman değerlendirilmesi, tarihle ilgili değerli bilgiler yer almasına olanak sağlamıştır.

Profesör A. Konıratbayev, 1948 yılında “Sosyalistik Kuruluş - Sosyalist Kuruluş” gazetesinde yayınlanan Murın ozan tarafından söylenen “Kırımın Kırık Batırı - Kırımın Kırk Kahramanları” makalesinde: Murın destanlarında X-XIV. X-XVI, XVII-XVIII yüzyılların izinin olduğunu söylemiştir. Süjesinin eskiliği, insan ve yer adlarının doğruluğu, din ve mitlerin az olması bakımından Murın ozanın destanlarının ayrı bir yeri olmuştur. Ancak süjesi zengin, ilgi çekici olsa da hikâyesinin hacmi daraltılmıştır. Destanın dili kötü değildir. Sadece 1942 yılında yazıya geçirildiğinde sekreterler, ozanın söylediklerine erişemediklerinden, tamamıyla yazıya geçiremediler’ diyerek bilimsel bir sonuç çıkarmıştır.⁴⁶

1937 yılı Moskova’da yayınlanmış “Edige” kitabına Nazir Törekulov da “Edige Turalı Eki Awız Söz - Edige Hakkında İki Çift Söz” başlıklı bir önsöz yazmıştır. Destanın toplamasından ve araştırmasından bahsetmiştir. Sonra Erpolat ozanın varyantını anlatmıştır. Destanın tarihi temellerini keşfetmeye çalıştır. Bilim adamı

⁴⁴ J. A. Asanov, *a.g.t.*, s. 19.

⁴⁵ N. Sauranbayev, “Halık Önerinin kazınası, Murın jıray”, *Sotsialistik Kazakistan Gazeti*, 19 şilde, 1942.

⁴⁶ A. Konıratbayev, “Murın Akın Jırlagan ‘Kırımın kırık batırı’” *Sotsialistik Kuruluş Gazeti*, 15 mayısım, 1948.

Karakalpakların tarihinin henüz yazılmadığını ve ona Edige destanının çok yardımcı olduğunu söylemiştir. Bu önsözü N. Törekulov, 1936 yılında 1 Ekim günü Moskova'da yazmıştır.⁴⁷

“Edige” destanıyla ilgili bilimsel yazılar A. S. Orlov tarafından “Kazahskiy Geroičeskiy Epos - Kazak Kahramanlık Destanı” kitabında da bahsedilmiştir. Orlov, Kazak destanlarını genel bir bakış açısıyla yazıp onu “Kobılandı Batur”, “Er Targın” ve “Er Sayın” gibi eski destanların arasına yerleştirmiştir. Eski Altın Orda, Nogay Orda'sı zamanında çıktığı sanılırdı. A. S. Orlov'un çalışmasının değeri, birçok tipolojik karşılaştırmalar yapmasından kaynaklanmaktadır. Rus destanlarının benzerlikleriyle karşılaştırıp Kazak destanlarının yaşamı ve gelenekleriyle ilgili bilgileri detaylı olarak ele aldığını belirtmiştir.⁴⁸

K. Cumaliyev ile A. Margulan tarafından yayınlanan “Kazak Edebiyatı” ders kitabında “Edige” destanı hakkında birçok yorumlar söylenmiştir. Kitabın “Tarihî destanlar” bölümünde K. Cumaliyev “Edige” destanının tarihî temellerinden bahsedip tarihsel gerçeklik ile sanatsal gerçeklik arasındaki farkı açıklamış, “Edige akıllı, kahraman, savaş yöntemini bilen iyi bir yönetici, yaptığı işlerle halkın aklında kalmıştır. İç ve dış düşmanlara karşı Edige'nin gösterdiği kahramanlık mücadelesi halk mülkiyetiyle aynıdır. Halk onun işlerini kıymetli kabul ederek onu kendilerine bir gurur kaynağı olarak görmüşlerdir. Halkının iç ve dış düşmanlara verdiği hüküm Edige destanına dönüşmüştür. Destan bu anlatılan tarihsel olaylarla bağlantılı yaratıldı” dedi. K. Cumaliyev, sanatsal açıdan ilgili bilimsel görüşlerini ifade etmiştir. Böylece destanın tanınmasına önemli katkı sağlamıştır.⁴⁹

Tanınmış bilim adamı B. Kencebayev, 1940 yılında yayınlanan “Edige Batur Destanı Hakkında” adlı makalesinde destanın beş farklı varyantını karşılaştırmıştır. Aralarındaki benzerlik ve farklılıklarını incelemiştir. Onun tahminine göre öncede Toktamış, Edige ve onların çocukları arasındaki savaşlar özel bir destan olarak söylenip zaman geçtikçe unutulma ihtimali mümkün demiştir.⁵⁰

9 Ağustos 1944 yılındaki Bütün Birlik Komünist Partisi karardan sonra Bilimsel Araştırma Enstitüsü'nü ayağa kaldırıp Edige'yi araştırmayı tamamıyla durdurmuştur.

⁴⁷ *Edige*, Moskova, 1937, s. 151.

⁴⁸ A. S. Orlov, *Kazahskii Geroičeskiy Epos*, Moskova, 1945, s. 7.

⁴⁹ K. Cumaliyev, A. Margulan, *Kazak Edebiyatı 8 Klass*, Almatı, 1943. s. 153.

⁵⁰ B. Kencebayev, “Edige Batur Jırı Turalı”, *Adebiet Jane İskusstvo Jurnalı*, S. 7-8, 1940, ss. 16-21.

Bu karar, Sovyet hükümetine bağlı olan tüm cumhuriyetlere yayılıp onların da çalışmaları durdurulmuştur. Bundan sonra “Edige” destanına karşı makaleler yayınlanmaya başlamıştır. Örneğin, 1945 yılının Ekim ayında “Sosyalist Kazakistan” gazetesinde “Edige, milletin düşmanı” adlı E. Bekmahanov’un makalesi yayınlanmıştır. Bu makalede Edige saldırgan, millete zarar veren bir insan olarak tanıtılmıştır. E.Bekmahanov, Edige’yi “Altın Ordu devletinin kumandanı, han sarayında önemli yeri olan Edige, Altın Orda’yı fetheden milletler ile ülkelerinde hâkimiyet sürdürdüğü önceki zamanlardaki idareyi ve kuvveti eski hâline döndürmeye çalıştı. Han’ın askerine inanarak, Toktamış’ı tahttan indirip yerine Altın Orda’yı tekrar kuvvetlendirecek Cengiz neslinden birini han etmeye çalıştı” diye suç atmıştır.⁵¹ Bilim adamının bu sözleri, o dönem için Altın Orda’yı ve onun seçkin devlet adamı Edige’yi karalamak olduysa da günümüzdeki bu bir övgü sayılmaktadır. Çünkü burada bilim adamı gerçeği söylemiştir. Aslında Edige, Altın Orda’nın kuvvetini tekrar yerine getirmeye çalışan ve savaşan bir adamdır.⁵²

1953 yılı Kazak SSR Bilimler Akademisi Başkanlığı’nın organizesiyle geçen Kazak destanları hakkında tartışmada bu destanı daha çok karalamışlardır. Bu tartışmada “Kazakların Kahramanlık Destanının Halklık Problemleri” adlı raporu yapan M. Gabdullin “Edige”, “Orak-Mamay”, “Karasay-Kazi”, “Şora Batur” destanlarında Kazak milliyeti ve kısmen de Kazak hanlıklarının oluşma dönemine dayandığı tasvir edilen olaylara değinmiyoruz. Bu destanlar da feodal hanlık zamanında ortaya çıktı, Edige ve soyundan gelenlerin kan dökücü, işgal faaliyetlerini göstermiştir. Bu gösterilen destanların ana karakterleri soyguncu, işgalci olarak komşu ülkeleri basıp halklara zalimce davranmıştır. Bu nedenle Edige ve soyundan gelenler hakkındaki destanları gerici ve halk düşmanı, bu nedenle herhangi bir tartışmaya gerek yok’ demiştir.⁵³

1980 yıllarında Kazak bilim adamları Edige’yi araştırmaya önem vermeye başlamıştır. Mesela, filoloji ilimlerinin doktoru, proffesor Rahmankul Berdibay’ın sözlü halk edebiyatı alanındaki araştırmalarının bir bölümü “Edige” destanı olmuştur. O, Sovyet Hükümeti döneminde, 1980 yıllarında Türk halklarının ortak mirası Edige destanını araştırmaya bilim adamlarını teşvik etmiştir. Mesela, 1983

⁵¹ E. Bekmahanov, “Edige – Halıktın Zalım Jauı”, *Sosialistik Kazakstan Gazeti*, 2 kazan, 1945.

⁵² J. A. Asanov, *a.g.t.*, s. 22.

⁵³ M. Gabdullin, *Problemy Narodnosti Kazakhskogo Geroičeskogo Eposa*, Almatı, 1953, s. 26

yılında “Destanın Tarihçesi”⁵⁴, “Destanın Tarihî Problemi”⁵⁵ adlı makalelerinde destanın tarihî problemini araştırmıştır. 1988 yılında yayınlanan “Kazak Sözlü Halk Edebiyatının Tarihi” adlı monografinin sorumlu editörü, onun giriş bölümünü ve “Şokan Valihanov” bölümünü yazmıştır. Bu bölümde Kazak Bilim adamı Ş. Valihanov’un “Edige” destanıyla ilgili çalışmalarını incelemiştir. Şokan’ın “Edige” destanını yazıya geçirdiğini ve onun araştırmalarının değerli olduğunu anlatmıştır. Bu monografideki “XVIII yy. ile XIX yy. ilk yarısındaki Kazak Folkloru” adlı bölümü yazan Ş. İbrayev de 1820 yılında G. İ. Spaski’nin yayınladığı “Toktamış” destanına⁵⁶, destanın Valihanov-Melioranski varyantına açıklamalar yapmıştır.⁵⁷

Belirtilen “Kazak Sözlü Halk Edebiyatının Tarihi” monografinin ikinci bölümünde G. M. Potanin hakkında yüksek bilimsel değere sahip çalışma yazan S. Kaskabasov, “Edige” destanına, destan hakkındaki efsanelere, G. Potanin ile V. M. Jirmunski’nin destan hakkında söylediği değerli fikirlerini incelemiştir.⁵⁸ Sonra S. Kaskabasov, bu konuyu derin inceleyip, Edige Magawin’in “Edige’ Destanını Tarihi ve Sanatsal Özellikleri” adlı filoloji bilimleri adayını almak için hazırlanan teze danışmanlık yapmıştır. Bu çalışma Kazakistan’da “Edige” destanını ayrıntılı inceleyen ilk büyük araştırma olmuştur. Bilim adamı Edige’yi tanıtmak için büyük bir katkıda bulunmuştur. 1939 yılından sonra destan Kazakistan’da yayınlanmamıştır. Aradan 50 yıl geçtikten sonra “Er Edige” destanı, 1989 yılında “Yıldız” dergisinde yayınlanmıştır. Edige Magawin Kazakistan daha bağımsızlığını almadan 1990 yılında “Kazak Edebiyatı” gazetesinde “Edige” adlı büyük makaleyi yayınlamıştır.⁵⁹ Kazakistan bağımsızlığını alınca 1992 yılı “Edige Destanı ve Şokan”⁶⁰, “Halkının Durumunu Düşünen Edige”⁶¹ ve “Edige”⁶² makaleleri yayınlamıştır. 1993-1994 yılları Türkiye⁶³ ve Çin’de⁶⁴ araştırma makalesi yayınlandı. Bilim adamı bu destan araştırmalarının temeli olarak Ş. Valihanov’un varyantını almıştır. Tekstoloji inceleme yaparak destanın bu varyantını 1992 yılında “Yıldız” dergisinde

⁵⁴ R. Berdibay, “Epostın Tarihiliği”, *Kazak Edebyatı*, S. 27, 1983.

⁵⁵ R. Berdibaev, “K Probleme İstorizma Eposa”, *Sovetskaya Tyurkologiya*, S. 5, 1983.

⁵⁶ *Kazak Folkloristikasının Tarihi*, Almatı, 1988, s.23.

⁵⁷ *Kazak Folkloristikasının Tarihi*, Almatı, 1988, s.38-42.

⁵⁸ *Kazak Folkloristikasının Tarihi*, Almatı, 1988, s.261-263.

⁵⁹ E. Magauin, “Edige”, *Kazak Edebiyeti*, 8 mayıs, 1990.

⁶⁰ E. Magauin, “Edige, jırı jane Şokan”, *Juldız*, S. 3, 1992.

⁶¹ E. Magauin, “El Kamın Jegen Edige”, *Akikat*, S. 9, 1992,

⁶² E. Magauin, “Edige”, *Egemen Kazakistan*, 14 Kasım, 1992.

⁶³ E. Magauin, “Edige Biy ve Edige Destanı”, *Türk Duniyası Tarihi Dergisi*, S. 77, İstanbul, 1993.

⁶⁴ E. Magauin, “Edige”, *Mura*, S. 3, Ürimşi Kalası, 1994, ss. 31-36.

yayınlanmıştır. E. Magawin yayınladığı “Edige” destanı varyantı eski Arap harfinden kiril alfabesine çevrilen varyantlar arasında en iyisi sayılmaktadır.⁶⁵

1990 yılında “Âlem” adlı dergide R. Berdibay’ın “Edige Batır Destanı” adlı hacimli bir makalesi yayınlanmıştır. Bu araştırmada destanın tarihi, kökeni ve edebî türü hakkında değerli fikirler vermiştir. Çok aşamalı olduğuna dikkat edip tam örneklerle kanıtlamıştır. “Verilen örnekler ile destanın olaylarının çok aşamalı, katmanlı olduğunu göstermiştir. Bu ibareler, eserin tarihte geçenlerin tam betimlemesi ve kronolojik sırası denemez. Sonuç olarak tarihi destan ile kahramanlık destan arasında olduğunu söyleyebiliriz” demiştir.⁶⁶ “Edige” destanının varyantlarında mitoloji, masal ve tarihî metin köklerinin karışmasından dolayı böyle bir sonuç çıkmıştır. Bundan sonra V. G. Tizengawzen’in, B. D. Grekov’un, A. Y. Yakubovski’n, M. G. Safargaliev’in Nogay Ordusu hakkında yazdığı tarihi çalışmalar üzerinden “Edige” destanının çıkmasına sebep olan tarihi olayları araştırmıştır. R. Berdibay, destandaki yer isimleri ve etnonimleri biraz araştırmıştır. Çalışmanın son aşamasında Berdibay: “Geçmişten bugüne kadar olan geleneğe göre hanlar sadece Cengiz soyundan gelmeliydi. Cuci ulusunda, sonra Altın Orda adını alan ülkede de bu gelenek kalmıştı. Altın Orda’nın meşhur ve kuvvetli hanlarından biri olan Toktamış’a karşı durabilecek, onu yenebilecek insanın ortaya çıkması, halkın rüyalarına bile girmeyecek bir mucize olarak sayılmıştı. “Edige denilen kahraman idi” denen kalıplaşmış kelimelerin ortaya çıkmasına sebep olanlardan biri de budur. Halkın düşüncesine göre, hanın oğluna karşı çıkacak insanın basit bir insan olmaması gerekmektedir. Edige’nin soyunun evliyalara dayandırılması, onu çocukluğundan bu yana özel biri olarak göklere çıkarılması buradan anlaşılmaktadır.”⁶⁷

S. Kaskabasov’un “Kazak Edebiyatındaki Bütünlük Fenomeni” adlı eserinde Edige destanının konusunun bütünlüğünü anlatmıştır.⁶⁸ Bilim insanlarının bu konu üzerine bilimsel görüşlerini toplayarak, hikâyenin ilk başta ortaya çıkma sebebinin destan olduğunu, yani, vefat eden kahramanın yaptıklarından bahseden ağıt türünde de olmuştur. Bu küçük şiirlerde vefat eden kahramanın bütün hayatı bahsedilmemiştir. Kahramanın sistemli epik biyografisinden önce, ortaya onun en önemli kahramanlığı hakkındaki olaylar çıkmıştır, çünkü bu olayın temeli gerçeğe dayanıp bütün destanın

⁶⁵ J. Asanov, *Edige: Anızdar Men Jırlar*, Almatı, 2008, s. 47.

⁶⁶ R. Berdibay, “Edige Batır Jırı”, *Alem*, S. 3, 1990, s. 273.

⁶⁷ Berdibay, *Edige Batır...*, s. 279.

⁶⁸ S. Kaskabasov, *Janazak*, Astana, 2002, s. 438.

temeli olmuştur. Diğer bir deyişle, kahramanın halkın hatırasında kalan cesurluğu, onu bir aslî kişi olarak özel bir hikâyeye veya küçük bir şiire temel alıp, hikâyeye ya da şiir halk arasında söylenip, kalıplaşmış konular değişip, yavaş yavaş genişleyerek geçen olaylar döngüsü değişip, kahraman hayatının önemli bir dönemi olarak tasvir edilir. Konunun bütünlüğü geçen olaylardan daha erken gerçekleşir ve sonraki zamanlarda yayılır, bu yüzden aynı biçimde olur. Örneğin, Edige destanındaki temel olay Edige'nin Toktamış'a karşı mücadelesidir. Bu tarihsel bir gerçektir ve bu gerçek olay destanda birçok hikâyeler eklenmiş, motifler ile görkemli hâle getirilmiştir, aksi halde Edige'nin hayatı epik hale gelmemiş olabilirdi. Böylece, Edige'nin başından geçen olayları onun mucizeli doğuşuyla başlar.⁶⁹ En son döngünün türü coğrafi bütünlüğüne büyük etki yaratmıştır, çünkü devlet dönemindeki bütünlük, bir taraftan devletin tüm tarihini içerirse, diğer taraftan bu uzun tarihi göstermek için devletin yaşadığı yerleri de göstermek gerekirdi. Böylece “Kırım’ın kırk kahramanlarında” Altın Ordu, Nogay Ordusu, Kazak hanlığı dönemindeki yöneticilerin kahramanlık kronolojik bütünlüğünün her örnek aracılığıyla destan türünde anlatıp, büyük bir epik hâline getirmiştir. Bu epiğin temeli “Edige Hakkındaki Destan” demidir.⁷⁰

2006 yılında “Madeni mura - Medeni miras” Cumhuriyet programının çerçevesinde M. O. Avezov Edebiyat ve Sanat Enstitüsü, Astana’daki “Foliant” yayınevinde yayınlanmış “Babalar sözü” dizisinin 39. cildine “Edige” destanının birkaç varyantını eklemiştir. Bunlar Ş. Valihanov’un “Edige Destanı” varyantı (S.-Petersburg, 1905); A. Divaev’in “Edige Batır” varyantı (Taşkent, 1922); Maşhür Cusuf Kopeev biriktirmiş “Er Edige Efsanesi” (Almatı, 1992); Murun ozan varantı “Edige”; Nurtugan varyantı “Mavlimniyaz-Edige”. Konırat şehrinin yerel insanı (Karakalpakistan) Kılışbayoulu Kartbay’ın söylediklerinden yazıya geçirilmiş “Edige Kahraman Destanı”; Halk şairi Kalka Japarbayev anlattığı “Edige-Nuran” varyantı; Ayakeş Omirzakov’un anlattıklarından yazıya geçirilen “Edige Batır Hikâyesi”dir.⁷¹ M. O. Avezov Edebiyat ve Sanat Enstitüsü, 2008 yılında “Kazak Edebiyatının Tarihi” kitabında “Edige” adlı makalede yayınlanmış, makalede destan varyantlarını, onların türleri hakkında değerli fikirler yazılmıştır.⁷²

⁶⁹ Kaskabasov, a.g.e., s. 447

⁷⁰ Kaskabasov, , a.g.e., s. 493

⁷¹ “Batırlar Jırı”, *Babalar Sözü, Tom 39*, Astana, 2006, s. 448.

⁷² *Kazak Edebiyatı Tarihi, Tom 1*, Almatı, 2008, s. 812.

R. Berdibay 1995 yılında “Destan - el kazınası” – “Destan - halk hazinesi” adlı araştırma çalışmasını çıkarmıştır. Bu kitap 2005 yılında tekrar yayınlanmıştır.⁷³ Burada “Kırım’ın kırk batırı” adlı hacimli makalesinde Murun ozandan 1942 yılında yazıya geçirilen, sonra “Batırlar jırı” – “Kahramanlık destanları” kitabına giren, “Anşıbay batur ve onun nesilleri” adlı hikâyenin değişen yerlerini anlatarak onların türlerini, tarihî gerçeklerini göz önünde bulundurmaktan bahsetmiştir. Hikâyeyle ilgili ana problemleri açıklamıştır.⁷⁴ Kitapta yazarın “Edige denilen kahraman idi” adlı bilimsel makalesi geniş bir şekilde araştırılıp verilmiştir. Sömürge baskısının destana verdiği zararları açıklamıştır. “Edige” destanının birkaç varyantını da araştırmıştır. “Edige kahraman” kitabına giren yedi varyantın benzerlikleri, özellikleri ve tarihle ilgili taraflarını anlatarak sebeplerini bulmaya çalışmıştır. Ayrıca Karakalpak varyantının ayırt edici özelliklerinin çokluğunu belirtmiştir.⁷⁵

1995 yılında Ş. Ibrayev’in “Epos Alemi - Destan Dünyası” çalışması yayınlanmıştır. Çalışmada Edige ve onun yeni nesilleriyle ilgili fikirler verilmiştir.⁷⁶

1996 yılında Almatı’daki “Gılım” yayınevinden filoloji ilimlerinin doktoru Orazgül Nurmagambetova’nın derlediği “Edige Batır” diye kitap yayınlamıştır. Kazak ve Karakalpak varyantlarını bu kitaba eklemiştir. Onlar Cengiz-Şokhan Valihanov’lar varyantı, K. Satbayev ile A. Divaev’in ve Meşhür Cusip Kopeev’in varyantları, Murun ozan ile Nurtugan Kenceguluğlu varyantları, Karakalpak şairi Kartbay Kalımoğlu’nun anlattıklarının filoloji bilimlerinin doktoru Kızırali Sattarov yazıya geçirmiştir. Bu Almatı’daki M. Avezov Edebiyat ve Sanat Enstitüsü’nün el yazması fonuna 1990 yılında teslim edilen varyanttır. Bu kitaba R. Berdibay önsöz olarak 40 sayfadan oluşan araştırmasını eklemiştir. Araştırmada destanın Kazak halkının yeri, Altın Orda’nın, Nogay Ordu’sunun kısa tarihinden, destanın kökeninden ve varyantlarından bahsetmiştir. Karakalpak varyantının özelliklerini göstermiştir.⁷⁷

E. Magauvin araştırmalarında: destanın Ş. Velihanov varyantlarındaki yer isimleri ile isimler hakkında, tarihî isimler ve onların tarihî gerçekliği, belli tarihî olayların standaki görünümü, tarihi ve epik geleneği, onların ilişkisi, tarihî alandaki hikâye yapısı ve kompozisyonu, görselleştirme yolları ve şiir süslenmesi, şiirin metin bilgisi

⁷³ R. Berdibay, *Bes tomdık...*, s. 464.

⁷⁴ Batırlar jırı, *Jazuşı*, Tom 5, Almatı, 1989, s. 381.

⁷⁵ J. A. Asanov, *a.g.t.*, s. 32.

⁷⁶ Ş. Ibrayev, *Epos Alemi*, Almatı, 1993, s. 296.

⁷⁷ Edige Batır, *Adebiet Jane Öner İnstitutı*, Almatı, 1996, s. 368.

incelemiştir. Bunları araştırıp “Edige” destanının tarihî temelini bulup, metin özelliklerini belirlemeyi amaç edinmiştir. E. Magauvin’in bu eseri, Edige destanını her yönüyle araştıran ilk büyük çalışmadır. 14.-15. yüzyıllarında yaptığı ünlü kişiler ve bu dönemde Avrasya kıtasında yer alan önemli tarihi olayların destandaki görünümlerini anlatarak, onun destani gelenek alanında nasıl değişimlere uğradığını belirlemiştir.⁷⁸

Daha sonra Edige destanını inceleyen bilim adamı Jubanazar Asanov, 2008 yılında “Edige - Anızdar Men Jırlar – Edige - Efsalekeri ile Jırları” adlı monografi yayınladı. Bu monografide Türk halklarında ortak olan Edige ve Edige’nin yeni nesilleri ile ilgili “Orak-Mamay”, “Karasay-Kazi” hakkındaki destanların versiyonları mukayese edilip araştırılmıştır. Destanın bu zamana kadar araştırmaları ile teorik temelleri, tipolojisi ve şiirselliği incelenmiştir.⁷⁹

Bozkır folkloru antolojisi projesi, Kazakistan Cumhuriyetinin ilk Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev’in Büyük Bozkırın Yedi Kenarı çalışmalarında sunulan “Ruhani Jangıru - Manevi Canlanma” devlet programı çerçevesinde 2019 yılında 10 ciltlik kitabın ilk cildinin - “Batırlar jiri – Kaharmanlık destanlar”- içine Er Edige’nin destanı da eklenmiştir.⁸⁰

1.2.2 Karakalpak Araştırmaları

Karakalpak halkı, diğer akraba halklar gibi kendi zengin sözlü geleneklerine sahiptir. Yüzyıllar boyunca halk tarafından söylenen destanların, masalların, atasözlerin ve şiirlerin geçmişteki yaşam biçimini, geleneklerini, dünya görüşünü ve tarihini yansıtmıştır.

Karakalpak folklorunda destanların büyük bir yeri vardır. Asırlar boyunca anlatılan Karakalpak halkının en kıymetli destanlarından biri de Edige’dir. Yaşamını, tarihini, görkemini, sanatını, anlatım biçimini, geçmişin kaygılarını ve hayallerini tam olarak ifade etme açısından Edige destanına benzeyen başka bir destan yoktur. Sovyet Hükümetinin sömürge baskısı zamanında yasaklanmasına rağmen, Orta Asya’daki bazı bilim adamları destan hakkında fikirlerini söylemiştir. Onlardan biri Filoloji Bilimler üyesi Profesör Kallı Ayımbetov, 1960 yılında yayınlanmış “Halık Danalığı

⁷⁸ E. Magauvin, *Edige Jırının Tarihliği Jane Körkemdik Ereksilikteri*, Almatı, 1994, s.174

⁷⁹ J. Asanov, *Edige Anızdar...*, s.312.

⁸⁰ K. B. Şalgımbay, J. J. Alpıbaeva, A. Oralbek, K. S. Ahmetjanov, *Dala Folklorının Antologiyası*, Almatı, 2019, ss. 455-487.

– Halk Bilgeliği” kitabında Karakalpak destanlarını devirlerine göre birleştirmiştir. Bilim adamı Altın Ordu devrindeki, yani XIII-XV asırlardaki edebiyat nüshalarına “Edige” ve “Nuraddin” destanlarını eklemiştir. Onunla birlikte Erpolat ozanın anlattığı Edige destanını ayrı başlık altında incelemiştir. Edige’nin oğlu Nuraddin’den de bahsetmiştir. Ayımbetov, “Edige destanı Karakalpaklar arasında değer gördüğü için bunun hakkında efsaneler çoktur, eğer ozan Edige destanını anlattığında kaygılı olursa hava bozulup yağmur yağardı. Karakalpakların at besleme âdetinde, at hastalandığında, atı koşturup, terletip, toprağa yığıp, Edige’nin mezarı diye hasta atı çevresinde yürütürler.” Edige destanında anlatılan nasihatler insanı üzen, sevindiren, dinlemeye mecbur eden çok lirik satır vardır” demiştir.⁸¹

Profesör İsmil Sagitov, 1963 yılı Nöküs şehrinde yayınladığı “Karakalpak Halkının Kahramanlık Destanı” adlı kitabında Nogay devrindeki destanlara Edige destanını da eklemiştir. Destandaki hikâyelerin tarihte geçen olaylarını tıpatıp yazmamıştır, kendine ait sanatsal kurallara bağlı olduğunu söyleyerek Edige destanını incelemiştir. Edige’nin Karakalpak varyantlarının yazıya geçirilme tarihlerini gözden geçirmiştir.⁸²

Profesör K. Maksetov ve Doçent A. Tajimuratov, 1979 yılında Nöküs Devlet Üniversitesinin Filoloji Fakültesine mahsus “Karakalpak Folkloru” ders kitabını yazmıştır. Bu kitabın 296 sayfasında “Tarihi destanlar” bölümüne “Edige”, “Şora”, “Davletyarbek” ve başka destanları eklemiştir. Destanın Karakalpak varyantlarının toplanma ve yayınlanma tarihinden bahsedip, son yıllarda Edige destanının Oteniyaz ozan, Kıyas ozan, Jannazar ozan, Esemurat ozan, Jumabay ozan varyantlarının yazıya geçirilmesinden bahsetmiştir.⁸³ Karakalpak bilim insanları, Edige destanının varyantlarını Sovyet Hükümeti zamanında kitap olarak yayınlamasa da toplama çalışmalarına devam etmiş, akademinin el yazması fonuna yavaştan eklediği farkedilmiştir. Bilim insanları ellerinde olduğu destanların birbirinden ayrıca metinlerini karşılaştırıp, destanın Karakalpak varyantının kökünü, temelini belirlemiştir. O temelin kısaca özetini vermiştir. Destanın sonunda bir uzvu yoksa Han olamaz denen fikre göre, Edige tahtı Nuraddin’e bırakmıştır. Destan böyle tamamlanmıştır. Karakalpak bilim insanları Emir Timur, Toktamış Han ve Edige

⁸¹ K. Ayımbetov, *Halık Danalığı*, Nökis, 1988, ss. 92-110.

⁸² İ. Sagitov, *Karakalpak Halkının Kahramanlık Eposu*, Nökis, 1963, s. 54-57

⁸³ *Kazak Edebiyatı Tarihi*, Tom.1, Kazak akparat, Almatı, 2008, s. 297

Bey'in tarihi hayatını anlatmıştır. Araştırma zamanında akademi üyesi V. M. Jirmunski'nin Edige destanıyla ilgili ünlü çalışmasının temelini atmıştır.⁸⁴

Karakalpak bilim adamları, 1980 yılının başında Edige destanını yüksek öğretim programına ekleyip tarihî destan olarak okutmaya başlamıştır. Örneğin, Profesör K. Maksetov 1982 yılında "Karakalpak folkloru" adında bir program yapıp Edige destanını eklemiştir. O yıl Profesör K. Mambetov, "Karakalpak Edebiyatı Tarihi" adında program düzenleyip Edige destanını eklemiştir. K. Maksetov, destanı halk folkloru olarak eklese de K. Mambetov, Sııra ozanın kendi eseri olarak gösteren özellikler vardır.⁸⁵

Karakalpak bilim adamlarının Edige destanın önermesi, araştırması ve okutma yolundaki çalışmaları Sovyet hükümetine bağlı Türklerin kendi bağımsızlığını aldıktan sonra devam etmiştir. Örneğin, 1993 yılında M. K. Maksetova "İstoriçeskiye Kornı Eposa Edige - Edige Destanının Tarihi Kökeni" başlığında tarih doçenti olabilmek için bu tezi sunmuştur. 1995 yılında ise Karakalpak halkının yazarı ve bilim adamı K. Allambergenov monografi yazmıştır. Bunları temel alarak 1997 yılında "Karakalpak Halk Destanı – Edige" adıyla tez savunmasını yapmıştır. M. K. Mahsetova çalışmasında destanın tarihî temellerini araştırmıştır. Emir Timur'un Toktamış'a birçok kez yardım etmesi, Altın Orda'nın kuvvetini azaltmak için yapıldığını göstermiştir. 1404 yılında Timur, Toktamış'ın bütün suçunu affedip onun Altın Orda'yı ikinci kere işgal etmesine yardım etmeyi bile istediğini yazmıştır.⁸⁶ K. Allambergenov ise Edige destanının Karakalpak milletin manevi hayatındaki yerini genişçe bilgi vererek kanıtlamıştır.⁸⁷

Edige destanının araştırma problemiyle ilgili 2001 yılı, 5-6 Eylül ayında Profesör S. Bahadırova'nın yönetimiyle akraba Karakalpak bilim insanları Nükis'te Uluslararası Bilimsel Teorik konferansını düzenlemiştir. Almanya, Başkurdistan, Çerkezistan'daki Nogaylar, Tataristan, Kazakistan, Tokyo, Taşkent, Levkoşa'dan bilim adamları gelmiştir. Konferans konusu "Karakalpak Halk Destanı Edige'nin Araştırılma Problemleri" olmuştur. Onun makaleleri "Karakalpak Halk destanı

⁸⁴ Kazak Edebiyatı tarihi, Tom 1, Almatı, 2008, s. 296-299.

⁸⁵ J. A. Asanov, *Edige Jırı Tarihi Kaharmandık Epos*, Almatı, 2010, s. 25

⁸⁶ M. K. Maksetova, *İstoriçeskiye Kornı Eposa Edige, Avtoğeferat, Kandidat İstoriçeskih Nauk*, Nuks 1995, ss. 8-11.

⁸⁷ K. Allambergenov, *Karakalpak Halık Destanı - Edige*, Nökis, 1995, s. 228.

Edige'yi Araştırma Problemleri” Uluslararası Bilimsel-Teorik Konferansının Özetleri” adlı kitapta yayınlanmıştır.⁸⁸

2012 yılında “Türkologyalık Zertteyler” kitabında S. Bahadırova, “Türki Halıktarının Epikalık Muraların Salıstıra Zerttey Maselesi: Edige Eposı” – “Türk Halkının Epik Mirasının Mukayeseli Araştırması Sorunu: Edige Destanı” makalesini yayınlamıştır.⁸⁹

1.2.3 Kazan (Tatar) Araştırmaları

Kazan (Tatar) Türklerinin Edige destanıyla ilgili araştırmalarını Rus bilim adamları da yapmıştır. 1866-1872 yıllarında W. Radloff, Sibiry'a'nın Baraba, Omsk Tatarları, Teleütler ve Kırım Tatarların'dan “Edige” destanının yazıya geçirdiği bilinmektedir.

Kazan'da çıkan Şura Dergisi'nin 1908 yılında yayımlanan 17 Nisan tarihli 8. sayısında Edigey ile ilgili bir makale vardır. Bu derginin sahibi olan ve düzenli bir şekilde Karamzin ve Solovyov'un tarihlerinden, İbn-Arabşah'ın “Acaibü'l-Makdur”, Şehabeddin Mercani'nin “Müstefadu'l fi Ahvali Kazan ve Bolgar”, Murat Remzi'nin “Telfiku'l-Ahbar” ve başka kitapları kaynak göstererek tarih ve tarihî şahıslarla ilgili makaleler yazan Rizaeddin Fehreddinov, Edige'yi tarihi şahıs olarak gösterip, onun Timur, Toktamış, Litvanya prensi Vitovt ve Rus prensleri ile savaşlarını ve münasebetlerini anlatır. Deşt-i Kıpçak'ı dağıtan birisi olduğu için Edige'ye sertçe ve olumsuz olan bakışını da gizlememiştir. Destan hakkında ise hiçbir şey söylenmemiştir.⁹⁰

1911 yılında M. Meliyoransky'in Tatar varyantını St. Petersburg Üniversitesi öğrencisi P. A. Falov'e madalya konusu olarak vermiştir. P.A. Falev'in Rusya İlimler Akademisi Şarkiyat Enstitüsü'nün arşivinde saklanmakta olan el yazması çalışmasında, destanın Kırım ve Sibiry'a Tatarları versiyonlarından da bahseden birkaç sayfa yer almaktadır. Bu çalışmanın Sankt-Petersburg Üniversitesi'nde A. N. Samoyloviç'in vazifelendirmesi üzerine yapıp, altın madalyaya layık bulunduğunu da kaydetmek gerekir.⁹¹

⁸⁸ J. A. Asanov, *Edige Jırı...*, s. 31.

⁸⁹ S. Bahadırova, *Türki Halıktarının Epikalık Muraların Salıstıra Zerttey Maselesi: 'Edige' eposı*, Astana, 2012. ss. 268-295

⁹⁰ “İdige Mirza”, *Şura Dergisi*, S. 8, Kazan, 1908.

⁹¹ L.V. Dmitriyeva, “Rukopis Raboti P. F. Faleva ob Epose ‘Edigey’ v Arhive Vostokovedov İnstitutu Vostokovedeniya AN SSSR” *Turkologičeskiy Sbornik*, Moskova, 1973.

1973 yılında “*Türkologičskiy Sbornik*” kitabında Akademisyen A. N Samoyloviç’in “Variant Skazaniya o Edigeve i Toktamışe, Zapisanniy N. Hakimovım” - N. Hekimov tarafından yazıya geçirilen “Edige ve Toktamış Hakkındaki Efsane Varyantı” adındaki makalesi yayınlanmıştır.⁹² Yazar bu yazısında destanın çeşitli millî varyantlarının yazıya geçirilme ve yayınlanma tarihleri ile ilgili meseleler üzerinde durmuş, destandaki bazı çok eski motifleri tahlil etmiştir. N. Hekimov ve S. Zeyneddinov (1854-1927) tarafından derlenmiş Sibirya Tatarları’na ait iki varyantın mukayeseli tipolojik tahlilini yapmıştır. Makalenin sonunda ise destandaki manzum ve mensur bölümlerin birbirine oranından söz edilmiştir. Samoyloviç “Variant Skazaniya o Edigeve i Toktamışe, Zapisanniy N. Hakimovım” adlı araştırmasında, Nimet Hekim’in Sıddık Yıray’dan yazıya geçirdiği dil ve mevzusunun gerçekliği ve bütünlüğü (varyant içindeki şiirler de dahil) hakkında şüpheler olan varyantı üzerinde çalışmıştır. Gerçi A. N. Samoyloviç’in bu yazısı, birçok tartışmalara neden olmuşsa da bu çalışma Tatar varyantını ilmî olarak araştıran ve inceleyen en hacimli ilk çalışma olması bakımından kayda değerdir.⁹³

Tatar’ın bilinen yazarı, bilim adamı Naki İsenbet 1940 yılının sonunda bu varyantların toplanmış olarak büyük bir destanı ortaya çıkarmıştır. “Tatar Halkının Edige Destanının 500 Yılığ”ı” adında özel bir makale yayınlamıştır.⁹⁴ Bu makalede destanın tarihsel temelleri, oluşumu ile yayınlanması, konusunun karşılaştırmalı tipolojik incelenmesi, sanatsal özellikleri ele alınmıştır. İlk başta N. İsenbet’in topladığı varyantın teori araştırması takdir edilmiştir. Ancak Tataristan Dil, Edebiyat ve Tarih Bilimsel Araştırma Enstitüsü tarafından yayınlanan bir resmî yazıda N. İsenbet’in bu yayınları eleştirilere maruz kalmıştır. Eleştiri yazısında müellifin bu yayınlarının halk arasındaki sözlü anlatımlara dayanmadığı iddia edilmektedir. No 175’de ise, N. İsenbet’in tenkitli neşrine H. Yermi’nin Tatarca el yazısıyla yazılan iki sahifelik eleştirisi mevcuttur. Eleştirmenin fikrine göre, “otuz iki varyantı esas alıp, temel yönleri birleştirerek konuyu kompozisyon şeklinde bir ipe dizip, şiir sanatının ve üslubunun özelliklerini korumak suretiyle N. İsenbet tenkitli neşri tamamıyla doğru ortaya koymuştur. Eleştirmenin kanaatine, bu varyantın eksikliği sadece ‘yazarın bazen varyantların önemli yerlerini bırakıp, varyantlarda olmayan satırları

⁹² N. A. Samoyloviç, “Variant Skazaniya o Toktamışe, Zapisanniy N. Hakimovım”, *Türkologičeskij Sbornik*, Moskova 1973. s. 186-211

⁹³ Rüstem Sultı, “Edige Destanı”, *Türksoy Yayınları S. 10*, Ankara, 1998. s. 32

⁹⁴ Naki İsenbet, “Tatar Halık Eposı İdige Dastanynyn 500 Yılığ”, *Sovyet Edebiyatı Dergisi*, S. 11, Kazan 1940, s. 77-92.

kendinden eklemesidir.” Bu durumla ilgili Enstitü tarafından destanın tenkitli metni ve N. İsenbet’in makalesinin yenilenen şeklinin hazırlanması için özel bir komisyon kurulup, onun üyesine N. İsambet de alınmıştır. Cumhuriyetin en ünlü alim ve yazarlarından oluşturulmuş ve aralarında Şeyhi Mannur, H. Yermi’lerin de yer aldığı bu komisyon üyeleri yoğun olarak devamlı çalışıp, destanın geniş ve ilgi çekici açıklamalı tenkitli metni 1940 yılın sonbaharında hazırlamışlardır. Bu hazırlanmış metin daha bir komisyon incelenip, Enstitünün bilimsel konsey üyeleri tarafından kontrol edilip, 1941 yılı 5 Eylül’de yayınlamak için basımevine sunmuştur. Destanın kitap olarak hazırlanması esnasında yeniden 100 şiir eklenip, 600 satırı çıkarılmış ve 132’si değiştirilmiştir. Kitabın ilk 50. sayfasında N. İsambet’in makalesi yer almıştır, destanın kendisi 262 sayfadır. Sona doğru yaklaşık 30 sayfada açıklamalar vermiştir. 1941 yılında Sovyat-Alman savaşının başlamasından dolayı, Tataristan’da da, Başkurdistan’da da yayın için hazırlanmış metinler arşive taslim edilmişlerdir. N. İsambet tarafından oluşturulmuş tenkitli metnin Semen Lipkin tarafından yapılan Rusçaya tercümesi de el yazısı halinde kalmıştır. Daha bir sebebi Bütün Birlik Komünist Partisi (Bolşevikler) Komitesi’nin 1944 yılında 9 Ağustos’ta kabul edilen ‘Tatar parti organizasyonunda kitlesel siyasi ve ideolojik çalışmaları geliştirmeye yönelik tedbirler’ adlı kararı olmuştur.⁹⁵ Bu kararda bazı tarihçiler Tataristan tarihini milliyetçi bakış açısında yazıp, çalışmalarında Altın Orda tarihini övmek, Edige hakkında Hanlık derebey (han-feodal) destanın yaygınlaştırılan diyerek suçlamalar yapılmıştır. Tatar bilim adamlarının böyle emek verip hazırladığı destanın merkez komitesinin sömürge baskısından dolayı yayınlanmamıştır.⁹⁶

Bu kararların zemininde “Sovyet Edebiyatı” dergisinde yayınlanan “Tarihi Çınlık Öçin – Tarihi Gerçek İçin” isimli baş yazıda N. İsenbet’in makalesi ve destan ile onun kahramanlarını idealize eden başka çalışmalar analiz edilmiştir.⁹⁷ Bu makale tamamıyla tarihi ve epik olayların birbirlerine denk gelip gelmediklerini anlatmaktan ibarettir. Bu kararın sonuçları hem mânevi, hem ilmî bakımdan yıkıcı özellik taşımıştır. Zira bu “hüküm” hemen arkasından Komünist Partisinin Tatar Bölge Komitesi de 6 Ekim 1944 tarihinde daha net bir şekilde: “Tatar İlmi Araştırma

⁹⁵ İslam v Tatarskom Mire, “İstoriya i Sovremennost, Materialy Mecdunarodnogo Simpoziuma”, *Panarama-forum*, S. 12, Kazan 1997, s. 1-36

⁹⁶ Sultı, *a.g.e.*, s. 27-28

⁹⁷ Naki İsenbet, “Tarihi Çınlık Öçin”, *Sovyet Edebiyatı Dergisi*, S. 10, Kazan 1944, s. 3-8.

Enstitüsü'nün çalışmasındaki Hata ve Eksiklikler Hakkında” adı altında özel kararı kabul etmiştir, bu karara göre; hata ve eksiklikler'in sayısı daha da çoğaltılmış, kurbanlar tesbit edilmiş, daha sonra ise “suçluları” cezalandırma ve kıyım başlamıştır.⁹⁸

Merkez yayınlarından olan Bolşevik Dergisi bu karara dayanarak “Sovyet Sanatının İleri Fikirliği İçin” başlıklı makalede olayı şöyle yorumlamıştır: “Destanlar halk medeniyetinin gelişmesinde kendine göre bir basamak olsalar da onların herhangi birini etik ve estetik yüksek örnek diye sessizce kabul etmek ve onun propagandasını yapmak yasaktır.” Tataristan'daki yazarların ve bestecilerin yazdığı bazı dram ve opera eserlerinde Altın Orda hükümdarlarından biri olan Edige'nin faaliyetleri terennüm edilmiştir. Aslında ise Edige, gerçek bir gerici zat; o, Rus topraklarını yağmalamak için toplanan orduları yönetmiştir. (Komünist Partisi'nin) Tataristan Bölge Komitesi'nin müsaade vermesinden dolayı, cumhuriyet sanat ehilleri farkında olmadan hanlar, feodaller destanı olan Edigey'i idealize etmeye, göklere çıkarıp övmeye kalkmışlardır. Bu durum Tatar halkının tarihini başka halkların tarihinden ayrı göstermekten, sanatta millî problemler ise Bolşevizm ilericiliğiyle doyurulmamaktan ve çok dar olarak anlamaktan ortaya çıktı.⁹⁹

Sovyetler Birliği tarihinden az çok haberdar olan kişiler, adı geçen kararın ortaya çıktığı 1944 yılının aynı zamanında pek çok halk için; “Balkar, İnguş, Kalmuk, Karaçay, Kırım Tatarları, Ahıska Türkleri gibi, sürgün ve katliam yılı olduğunu bilir. Stalin'in İdil-Ural Tatarlarını da sürgün etmeyi istediği bilinmektedir. Edigey Destanı'nı Rusçaya tercüme eden, destanı hiç beklenmeyen yerden ortaya çıkaran ve 1944 yılı kararının canlı tanığı olan şair Semen Lipkin'in hatıralarına göre, Halklar Babası'nın Tatar aleyhtarlığı çok eskilere dayanmaktadır: “Tehlike ne taraftan geliyormuş?” diye hayli sebep aradıktan sonra, Stalin, esas sebep olarak dağıtıp bitirilmeyen şark burjuvazi milliyetçilerini dikkate alır. En kötüsü: Tatarlar, kendilerinin millî destanlarını göklere kadar çıkarıp, eski klasiklerini, sultanlarını ve başkomutanlarını övüyorlar ve aynı zamanda, Panislamizmi yayıcı olarak hizmet eder. Aslında ise Müslüman ülkelerinin ajanlığını yaparlar. Bu yüzden onları yok

⁹⁸ Sultı, *a.g.e.*, s. 29

⁹⁹ M. Solodovnikova, “Za Visokiy İdeynost Sovetskogo İskusstva”, *Bolşevik jurnal*, S. 19-20, Moskova 1944.

etmek lazım. Kendilerini birşey zannediyorlar. Devrime kadarki dönemden beri Bolşeviklerinin olmasıyla böbürleniyorlar. İşte tam onlardan başlamak lazım.¹⁰⁰

Edige Destanı'na olan bu sert tepki 1960'lı yıllara kadar devam edip, ancak A. N. Samoyloviç, V. M. Jirmunskiy gibi alimlerin, destanın mukayeseli incelemesini yaptıkları bazı bölümleri yayınladıktan sonra biraz yumuşamaya başlamıştır. V. M. Jirmunskiy'in 1962 yılında çıkmış olan "Narodny Geroyişeskiy Epos - Halk Kahramanlık Destanı" monografisinde destanın çeşitli varyantları ile beraber Tatar versiyonu da ele alınmıştır. Aynı zamanda biraz da olsa destanı derleme işi de sürdürülmüştür.

1988 yılı "Edige" destanının toplu varyantı "Tataristan kitap naşriyatında" kitap olarak yayımlandı.¹⁰¹ Kitap 7000 satırdan oluşmuştur. Kitabın önsözüne Tatar bilim adamı İlbaris Nadirov yazmıştır. Önsözde tarihi Edige ile destan kahramanı Edige iki ayrı kişi olduğunu, destanda bütünleştirilmiş tip olduğunu, destanın sanatsal özelliğini, dil zenginliğini göstermiştir. Bu kitaptaki metin biraz kısaltılarak 1989 yılında Kazan Utları Dergisinin 1. sayısında Flora Ahmetova-Uрманçı'nın açıklama ve yorumları ile tekrar yayımlanmıştır. İ. Nadirov'un derleyip yayımladığı bu metin 1990 yılında Semen Lipkin tarafından Rusça'ya tercüme edilerek yayımlanmış ve yine İlbaris Nadirov'un 1988'de yayımladığı metin renkli resimler ilavesiyle 1994'te tekrar Tatarca olarak Kazan'da yayımlanmıştır.¹⁰²

Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (SSCB) yıkıldıktan sonra Tatar bilim adamları da Edige'ye ilgili çok araştırmalar yapıp, Edige tanım alanına katkıda bulunmuştur. Filoloji bilimleri doktoru, profesör Fatih Urmançe - Naberejnie Çelnu şehrinde yayınlanan "Tan juldızı - Sabah yıldızı" gazetesinde, 1991 yılın 26 Şubat ayından 16 Mart ayına kadar numaralarında "İdigey – Edige" adlı büyük bilimsel makale yayınladı. Bu yılın Ağustos ayından eylüle kadar "Kazan şaharı - Kazan şehri" adlı gazetede öncesinden de büyük hacimli "İdigey" adlı bilimsel makale yayınladı. 1992 yılında Çerkesk şehrinde yayınlanan "Polovetskaya luna - Polovets ayı" dergisinde de Edige hakkında eserleri yayınlanmıştır.¹⁰³ F. Urmançe bu çalışmaları temel olarak alıp Kazan'daki "Fan" yayınevinden 1999 yılı "Narodny

¹⁰⁰ Lipkin Semen, "Buharin Stalin i Manas" *Ogonyok Dergisi*, S. 2, Moskova 1989 s. 22-24

¹⁰¹ Edige, Tatarstan kitap naşriyatı, Kazan 1988.

¹⁰² Asanov J. A., Edige jırı Tarihi Kaharmandık epos, Almatı 2010, s. 28

¹⁰³ Fatih, Urmançıyev, 'Edigey', *Tan Yoldızı Gazetesi*, 28 Şubat-12 Mart, Yar Çallı 1991; Fatih Urmançıyev, 'Edigey', *Şehri Kazan Gazatesi*, Ağustos-Eylül, Kazan 1991; Fatih Urmançıyev, "Edigey", *Polovetsskaya Luna Dergisi*, S. 2-4, Çerkessk 1992

epos İdigey - Halk destanı Edige” adlı monografi yayınlamıştır. Monografide biriktirilmiş İdigey’in Tatar varyantına tarihi ve dil tarafından mukayese edip araştırmıştır. Fatih Urmançe, 1988 yılı Kazan şehrinde yayınlanan ve 1990 yılı Semen Lipkin’in rusçaya çevirilen toplanmış Edigey varyantını araştırmada temel olarak almıştır. Bununla birlikte Tatar edebiyatındaki diğer varyantları, bazı diğer milletin varyanlarıyla birlikte incelemiştir. Monografi 11 bölümden oluşmaktadır. “Kahramanın doğuşu” adlı bölümde Edige’nin doğuşunu Manas’la karşılaştırmış. Edige’nin hayata gelmesi efsanelerde her türlü gösterilmiştir. Bilim insanı bunların hepsini toplayıp, özetleyip sonuca bağlamıştır. Bunu Avrupa ülkelerindeki destan kahramanlarının hayata gelmesiyle ilgili hikâyeler ve benzer taraflarını araştırmıştır. Edige’nin çocukluğu hakkında efsaneler ile masalları da dünya ülkelerinin masalları, destanlarıyla bağdaştırarak incelemiştir. Kahramanın çocukluğu hakkında hikayelerin özelliklerini parça parça incelemiştir. Bilim insanı destandaki Sıpara ozanla ilgili bilimsel sonuçları da dikkat çekicidir. F. Urmançe, destandaki babanın oğlu ile mücadelesini klasik kahramanlık destanlarının temel bir yönü diye düşünmeden, bunun temelinde tarihî gerçek olduğunu işaret etmiştir. Monografinin “Lişnost Edigeya - Edige’nin kişiliği” adlı bölümünde bilim insanı Abilgazı kahramanın, Abdirazak as-Samarkantid’in, ibn-Arabşah’ın, R. Fahreddin’in, İ. B. Grekov’un, N. M. Karamzin’in ve daha diğer ünlü bilim adamlarının çalışmalarını temele almıştır. Bu yüzden Tatar bilim adamı etkili yazılmış büyük bilimsel çalışmayı ortaya çıkarıp, Edige’yi araştırmada katkıda bulunmuştur.¹⁰⁴

Türkiye’de Edigey Destanı’nın Naki İsenbet tarafından Kazan’da yayınlanan metni (1994) üzerine bilimsel çalışma Rüstem Sulti tarafından yapılmıştır. Sulti’nin Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü bünyesinde Prof. Dr. Fikret Türkmen danışmanlığında hazırladığı Edige Destanının Tatar Anlatmaları Üzerine Bir İnceleme adlı doktora tezi (1998), daha sonra Edige adıyla Türksoy yayınları arasında kitap hâlinde yayımlanmıştır. Bu yayın esas alınarak Hamiyet Dönmez tarafından “Edige Destanı’nın Halk Kültürü Açısından İncelenmesi” adıyla

¹⁰⁴ F. Urmançe, *Narodnyy Epos İdegey*, Kazan 1999, s. 200.

Pamukkale Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümünde bir bitirme tezi hazırlanmıştır.¹⁰⁵

1.2.4 Nogay Türklerinin Araştırmaları

Nogay Türkleri, 1991 yılı Dagestandaki Terekli-Mekteb köyünde “Edige” destanı ve Nogay Ordusunun 600. yıl dönümünü kutlamıştır. Bunula birlikte Tüm Birlik Bilimsel ve Pratik Konferansı düzenleyip materyallerini yayımlamıştır.¹⁰⁶

Nogay Devletinin 600. yıl dönümüyle ilgili Nogay folklor bilimin araştırmacı A. Şikaliev “Edige, Nogayın Kırk Batırı” adlı kitap yazıp onu Mahaçkalede yayımlamıştır. Kitabın önsözünde A. Şikaliev Nogay Ordusunun geçmiş tarihine, Edige’nin hayatından bahsetmiştir. Nogay’ın yeri yeterince geniş, halkın sayısı deniz kumu gibi çoktur, onların bir tarafı Moldovalı, Romalılarla komşu, ikinci tarafı Rus, Ukrayna, Tatarlarla komşudur, Kırgız, Kazak, Üzbek, Türkmen, Karakalpaklar ile yakın yerleştirilip, birbiriyle karışıp zengin ve geniş bir ülke olmuştu demiştir. Nerede onlar? Şimdi ne kaldı? Hepsi de geçti, gitti. Kaybolmadan, ölmeden sadece destanlar kalmıştır. Zalim hanların ne Nogay’ı öldürüp yok etmesi, ne yüz binlerce insanı yerinden ayırıp başka yere göçetmesi ne onların tarihi ile kültürünü kendileriyle birlikte yok etmesi ne de Stalin’in cezalandırmak için şiddet emirleri destanları tamamıyla yok etmeye gücü yetmemiştir. Bizim kaybolmayışımızı sağlayan bu mirasa teşekkür etmeliyiz diyerek sözünü bitirmiştir.¹⁰⁷

1994 yılı Çerkeste A. Şikaliev’in “Nogayskiy Geroičeskiy Epos - Nogay kahramanlık destanı” adlı Rusça monografisini yayımlamıştır.¹⁰⁸ Kitabın bilimsel editörü, filoloji ilimlerinin doktoru, Profesör H. G. Koroğlu olmuştur. Monografinin birinci bölümünde Nogay Devletinin oluşması, onun gelişimi ile çöküşü ve XIV-XVII yüzyıllardaki edebiyat miraslarından bahsetmiştir. İkinci bölümünde Nogay’ın kahramanlık destanının konusu ile temel karakterleri hakkında yazmıştır. Girişte “Edige” destanının edisyon historiografinden biraz bahsedip, birinci bölümünde Edige, onun oğlu ve torunları Nuraddin, Musa, Cusip, İsmail hakkında tarihî veriler verilmiştir. İkinci bölümünde Edige ve yeni nesilleriyle bağlı destanlarını, onların

¹⁰⁵ Mustafa Arslan (Haz.), *Başkurt Türklerinin Tarihi Destanı İdigey İle Moradım (İzeükey minen Moradım)*, İstanbul 2017, s. 20.

¹⁰⁶ Sbornik Materialov Vsesoyuznoy naučno-praktičeskoj konferentsii ‘İstoriko-geografičeskiye aspekty razvitiya Nogayskoj Ordı’, Makhachkala 1993.

¹⁰⁷ Nogaydın kırk batırı, “Edige”, Mahaçkala 1991.

¹⁰⁸ A. Şikaliev, *Nogayski geroičeski epos*, Çerkessk 1994.

ana karakterlerini anlatıp, onları başka verilerle karşılaştırarak incelenmiş olabilir demiştir. Daha bir değerli tarafı destandaki toponim ve halk, kavim adlarını incelemiştir. Ama, bilim adamının çalışmasında hatalı fikirlerine de rastlanır, onlar, sınıf ve dünya görüşünden dolayı, Altın Orda'yı canavar gibi göstermiştir. Bizim düşüncemizde 1994 yılında yayınlanan bilimsel araştırma kitabı için bu çok büyük bir eksikliktir. Büyük bir kusurdur. Mesela, sadece Türklere değil Rusların kendisine de iyi bir destek veren Altın Orda hakkında: "Altın Orda'ya kendiliğinden tâbi olan ve ona bağlı olan farklı halkların uzun bir mücadelesinin neticesi olarak onları parçalanmanın eşiğine getirmiştir. Bu nedenle, Altın Orda devletinin Nogay halkının kaderi açısından büyük siyasi öneme sahip bir olayla yenilgisi, geniş kitlelerin çıkarlarını karşıladı" demiştir.¹⁰⁹ Başka bir tarafta "Olumlu kahramanların kötülük, şiddet ve adaletsizlik güçlerine karşı mücadelesini yansıtan bir sınıf çatışması, destanda bunların taşıyıcısı olarak hanlar, vezirler, feodal beyler ve müslüman din adamlarının temsilcileri" demiştir.¹¹⁰

Nogay yazar İsa Kapaev, 1991 yılı Çerkes'te Edige destanının birkaç bilinen varyantını ve kendisinin Kuray Lukmanova'dan yazıya geçirdiği varyantı Nogay'ın "Lenin Yolu" gazetesinde yayımlamıştır.¹¹¹

İsa Kapaev "Polovetskaya Luna" adlı gazetecilik ve edebî sanatla ilgili dergisinin kurucularından biri ve baş editörü olmuştur. Bu dergi 1994 yılına kadar yayımlanmıştır. Derginin ilk sayısında "Edige'ye – 600 yıl" adlı bölümde "Edige" destanının "Geçmiş zamandan beri Nogay yerini kuvvetli han Toktamış yönetti" diye başlamış, Edige'nin sözü ve Şırın'ın Barın'ı öldürmesiyle biten Nogay varyantı, şair F. Seydahmetova'nın rus diline çevirisi yayımlanmıştır.¹¹²

Destanın satır satır çevirisini İ. Kapaev yapmıştır. Bu sayıdan başlayıp, V. M. Jirmunski'nin "Skazaniye ob Edige - Edige Hakkında Hikâye" adlı araştırması verilmiştir.¹¹³ Aynı zamanda, Nogay araştırmaların önemli bilimsel materyalleri

¹⁰⁹ Sikaliyev, *a.g.e.*, s. 104

¹¹⁰ Sikaliyev, *a.g.e.*, s. 144

¹¹¹ Edige Yırı, "Lenin Yolu (Nogay dilinde)", 27 Nisan, S. 44-45, Organ Karaçaevo-Çerkesskogo obkoma partii i oblispolkoma, 1991.

¹¹² F. Seydahmetova, "Edige, Perevod s nogayskogo", *Polovetskaya luna*, S. 1, 1991, s. 38-64

¹¹³ M. V. Jirmunskiy, "Skazaniye ob Edige", *Polovetskaya luna*, S. 1, 1991, s. 34-39

araştırması yoğunlaştı, bunların arasında A. H. Kurmanseitova tarafından yayımlanan bir dizinde Edige'nin soyundan gelen Nogay yöneticileriyle ilgili yayınlarıdır.¹¹⁴

Bu derginin 1992 yılı yayınındaki 1. sayısında Nogay Ordusunun 600. yılını kutlamada röportaj ve A. Kurmanseyitova'nın "Toktamış Han ve kudretli Emir Edige" makalesi yayınlanıp, orada Toktamış'a, Türklerin eski yazısına, Musa oğlu Cusip beyle ilgili fikirlerini yazmıştır. Edige'nin beşinci kuşağı Cusip beyin fotoğrafı verilmiştir. Derginin sonraki sayısında A. Kurmanseitova'nın Cusip beyin nesilleri hakkında araştırması yayımlanmıştır. Buradaki F. Seydahmetova'nın çevirdiği "Suinbike'nin Şarkısı'nın" edebî şiir olduğundan diğer edebiyat tarihi için, Edige nesilleriyle ilgili destanları anlamak için önemi ayrıdır diye yazmıştır. 1992 yılında "Polovetskaya Luna - Polovets Ayı" dergisinin 2. sayısında A. Kurmanseyitova'nın "Knyaz'ya Yusupovy - Urusovlar Hükümdarları" adlı değerli araştırması yayımlanmıştır.¹¹⁵ Bu araştırmanın Edige nesillerine ilgili destanları tanımak için önemli bir yere sahiptir. A. Kurmanseyitova, bu araştırmaları toplayıp, geliştirerek onunla birlikte M. Osmanov'un "Toktamış Han'ın hikâyesini" tekrar "Bayterektin Baylığı – Bayeterek'in Serveti" adlı kitabı yayımlamıştır.¹¹⁶

50'li yıllarda SSCB'nin dışında, Türkiye'nin Ankara yakınlarındaki Haymana'nın bir köyünde yaşayan bir Kırım Tatarından, Hacı Osman Ataoğlu'ndan yazıya geçirilmiş varyantı, Prof. Dr. Saadet Çağatay tarafından Almanca olarak yayımlanmıştır.¹¹⁷

1.2.5 Başkurt Araştırmaları

Başkurt destan araştırmaları, 18. yüzyılda İ. İ. Lepehin tarafından Güney Ural bölgesinde yapılan derlemelerin yayımlanmasıyla başlar. Daha sonra T. Belyaev, V. İ. Dal, L. Suhodolskiy, V. Potanin, Ç. Velihanov, A. G. Bessonov, M. Ömötbayev, S. Soltanov, F. Tuykin, F. Veliyev, A. İ. Harisov gibi pek çok araştırmacının katkısıyla bugüne kadar sürdürülmüştür. Gerek İdil-Ural bölgesinde gerek Türk kültür havzasında yapılan bu çalışmalar içinde "İdigey/Edigey/Edige" adlı merkezî kahraman etrafında teşekkül eden destanın eş ve benzer metinleri de tespit edilmiştir.

¹¹⁴ A. H. Kurmanseyitova, *Yarlık Toktamysh-khana k polskomu korolyu Yagaylo i Edige, Sbornik Materialov Vsesoyuznoy nauşno-praktişeskiy konferentsii 'Istoriko-geografişeskiye aspekty razvitiya Nogayskoy Ordi'*, Makhachkala 1993, s. 94-98.

¹¹⁵ A. H. Kurmanseyitova, "Knyaz'ya Yusupovy", *Polovetskaya luna*, S. 2, 1992, s. 46-70

¹¹⁶ A. H. Kurmanseyitova, *Bayterektin baylığı*, Çerkessk 1996, s. 11-39

¹¹⁷ Saadet Çağatay, "Adige-Sage, Text, Übersetzung und Kommentar", *Ural Altaische Jahrbücher, Band XXV*, Wiesbaden 1953, s. 243-282

Başkurtlar arasında tespit edilen “İzeükey ile Morazım” destanı da bunlardan biridir.¹¹⁸

1897 yılında Muhammet Selim Ömötbayev’in “Yadgar” kitabında “Borongo Başkortlarının Ölandare - Eski Başkurtların Şarkıları” adıyla Edigey ile Moradım arasındaki bir diyalog, özet olarak yayınladı. Başkurt varyantının 15 farklı yazma metni ve üç Edisyon Kritikli varyantı mevcuttur. “Kırk Nogay Batırı” adındaki destanlarda da Edige adına rastlanılmaktadır. Edige destanının Başkurt varyantlarında daha çok “İzevkay menan Morazım” adıyla zikredilmiştir.¹¹⁹

Başkurt halk Ozanı Mohammedşa Abdrahman oğlu Burangulov (1888-1966) varyantı 6000’e yakın dizeden oluşmaktadır. Asıl olarak 1910 yılında Orenburg bölgesi Tünabge İlyas köyünde yaşayan Kaskinov Gimazi Galavetdin oğlu tarafından muhafaza edilen 1762 tarihli elyazmasından kopya edilmiş metindir. (Şu ana kadar Edige destanı ile ilgili bilinen en eski yazmadır. Ancak, nerede, kimde olduğu, yani, akibeti belli değildir). Möhammatşa Burangolov yazması, olayların Dim, Tuk ve ırmakları boylarında geçtiği ve burada yaşayan Başkurtların hatırlarında saklanmış olan farklı “Elevkay, Kelayle, Yayık Batırlar Hakkında” adlı Çaharyar Musin’den 1930’lu yıllarda M. Borangolov tarafından derlenen rivayetleri de içermektedir. Bu varyant tam metin halinde “Kızıl Başkurdistan” gazetesinin 26 Nisan – 23 Mayıs arasındaki sayılarında, biraz kısaltılmış hâliyle de “Okraybr” dergisinin 6, 7. ve 8. sayılarında basılmıştır. Ozanın el yazması Dil Edebiyat ve Folklor Şubesi’inde (Rusya İlimler Akademisi, Öfö İlmi Merkezi Arşivi) saklanmaktadır.¹²⁰

1937 yılının sonlarında doğru SSCB Yazarlar Birliği’nin Folklor Bölümü’nde ve 1939 yılı Başkurdistan Parti Meclisinin XX. Ülke Konferansında esere büyük önem verilmiştir. “Başkurt halkının Edige ve Moradım adlı destanı, Başkurt halk yaratıcılığının en güzel örneklerinden birisidir. Onun sanatsal ve tarihi bakımdan büyük değeri vardır” denilerek bir denklaryona yer verilmiştir.¹²¹

SSCB Yazarlar Birliği Folklor Bölümü’nde ve Ülke Parti Konferansında verilen büyük değer üzerine gayrete gelen Dil ve Edebiyat Enstitüsü çalışanları “Kızıl Başkurdistan” ve “Kommuna” gazetelerinin 26 Nisan 1940 sayısında “Edige ve Moradım” destanını “Başkurt halkının dehasının ürünü” olarak ilan etmişlerdir. Burada bahsedilen, halkın engin yaratıcısından doğan kahramanlık olaylarının bazı

¹¹⁸ Arslan, *a.g.e.*, s. 15

¹¹⁹ Öztürk, *a.g.t.*, s. 3

¹²⁰ Öztürk, *a.g.t.*, s. 4

¹²¹ “Anoşi”, *Başkurdistan Ülke Komitesi Sekreteri, Oktyabr, S. 5, Öfö, 1940, s. 9*

tarihî olaylarla denk olduğunu tespit etmişlerdir. 1941 yılında destanın 500. yılı için kutlama programı teklif ederler. Büyük tören organizasyonu komitesi de M. Borangolov, R. Nigmeti ve Bayazit Bikbay’a destanın tam ve eksiksiz metnini hazırlama görevini vermiştir. Tarihçi Ebubekir Usmanov da danışmanlık yapmıştır. 1940 yılının Ekim ayında çeşitli varyantların bir araya getirilmesiyle oluşturulan metin tamamlanmıştır. Ertesi yıl basmak üzere tekrar edebi ve sanatsal yönden tetkik edilerek basıma hazırlanmıştır.¹²²

Başkurdistan’daki Edige destanıyla ilgili çalışmalar ve SSCB Yazalar Birliğinin değerlendirmesinin yankıları Tataristan’a kadar uzanmıştır. Eser ile uzun zamandır meşgul olan N. Isabet ön plana çıkmıştır. O, destanın diğer Türk dünyalarındaki bütün varyantlarını birleştirerek 7000 dizelik karşılaştırmalı bir metin elde etmiştir. Eserin Başkurdistan’daki 500. yılı kutlamalarını beklemeden “Sovyet Edebiyatı” dergisinin 1940 yılındaki 11. ve 12. sayılarında “Tatar Halık Eposu Edige Destanının 500. Yılı” adında büyük bir giriş makalesi ile birlikte yayımlamıştır. Daha sonra “Edige” adında beş perdelik bir tiyatro eseri yazmıştır. 1941 yılının başında Tataristan Dil, Edebiyat ve Tarih Enstitüsü’nün İlmi Kurulu’nda destanın ‘Yeni tenkitli metninin’ hazırlanması için özel karar alınmıştır. Ancak, II Dünya Savaşı’nın başlamasıyla birlikte basıma hazırlanan metinler arşive kaldırılmıştır.¹²³

1968 yılında Başkurdistan’da Başkurt Folklorunun çok ciltli ilmi antolojisi toplanmaya başladığında destan türüne ayrılan antolojinin üçüncü cildine “Edige ile Moradım”, “Margan menan Mayanhılıv”, “Karahakal” ve “Yulay menan Salavat” destanlarının da alınması konusunda anlaşılmıştır. Ancak, 1972 yılında eserlerin basıma hazırlanması bittiğinde, ikisi – Edige menan Moradım ve Karahakal çıkartıldı. Kitap da ancak on yıl sonra 1982 yılında yayımlanabilmiştir. Bir nice kardeş halkın kültür tarihinde önemli bir yer tutan bu yadigarı öğrenip araştırmanın yolu, ancak “Yeniden Yapılanma ve Açıklık” devrinde açıldı. 1989 yılı Agizel dergisinin 1. ve 2. sayılarında Nur Zaripov’un geniş açıklamalar ve ön sözüyle birlikte Burangolov nüshası basılmıştır. Derginin 1988 yılı 5 sayısında da Karasakal destanı basılmıştır.¹²⁴ Tataristan’da ise N. İsanbet nüshası ayrı bir kitap olarak İdige adıyla 1988 yılında basılmıştır.¹²⁵

¹²² Öztürk, *a.g.t.*, s. 5

¹²³ Öztürk, *a.g.t.*, s. 5

¹²⁴ Öztürk, *a.g.t.*, s. 6

¹²⁵ *İdige – Tatar Halık Dastanı*, Kazan, 1988.

1989 yılında Ufa’da, “Ağıydil” dergisinin 1. ve 2. sayılarında destanın Muhammetşa Burangolov varyantı olarak bilinen Başkurt varyantı “İdivkey Minen Moradım” (Edigey ile Noradın) adı altında Nur Zaripov’un diğer Türk boylarındaki Edige destanlarıyla karşılıklı mukayese ettiği incelemesi yayınlanmıştır. 1994 yılında “Başkurdistan Kitap Neşriyatı Basımevi’nde destanın Başkurt varyantları ‘İdivkey Minen Moradım’ adı altında ayrı bir kitap olarak çıkmıştır.¹²⁶

Göksel Öztürk, 2001 yılında Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalında Prof. Dr. Emine Gürsoy Naskali'nin danışmanlığında 'Edige Batır Destanı Başkurt Versiyonu' doktora tezini yazmıştır. Bu doktora çalışmasının "Giriş" bölümünde destanın Başkurt ve diğer Türk dillerindeki nüshaları, Edige'nin hayatı, metnin özellikleri, Burangolov'un hayatı, Başkurt edebi dilinin tarihi gelişimi ve ses özellikleri ayrıntılı olarak ele alınmıştır. Üç sütun olarak hazırlanan Metin bölümünde birinci sütunda Kiril harfli orijinal metin, ikinci sütunda transkripsiyonlu metin, üçüncü sütunda ise Türkiye Türkçesine aktarım yer almaktadır.

Bu konu üzerine Mustafa Arslan 2017 yılında "Başkurt Türklerinin Tarihi Destanı İdivkey ile Moradım" adlı bir çalışma hazırlamıştır.¹²⁷

1.2.6 Rus ve Diğer Avrupa Araştırmaları

1973 yılında destanın millî varyantlarını incelemede büyük bir adım atan V. M. Jirmunskiy’in ilk özel makalesi olan P. M. Melioranskiy i İzuçeniye Eposa Edigey (P.M. Melioranskiy ve Edigey Destanının Araştırması) isimli çalışmasında bütün varyant ve versiyonları ele alıp, onları derleme ve inceleme tarihini, bazı konu ve motiflerin mukayeseli tarihi tahlilini, destanın tarihi zeminlerinin teferruatlı, detaylı araştırmasını sunmuştur. V. M. Jirmunskiy’nin “Skazaniye ob Edigeye - Edigey Hakkında Hikâye” adı altında 1974 yılında “Türkskiy Geroičeskiy Epos - Türk Kahramanlık Destanı” adlı kitabında yer alan çalışması, yazarın Melioranskiy hakkında yazdığı makalenin genişletilmiş bir şeklidir.¹²⁸

Edige ve onun nesilleriyle ilgili folklor araştırmalarını zor zamanlarda V. M. Jirmunski devam etmiştir. O dönemde Edige’yi ve onun soyundan gelenlerin ismini bile söylememektedir. V. M. Jirmunski, bilim yolunu Alman dillerini araştırmadan

¹²⁶ Nur Zaripov (Haz.), *Minen Moradım*, Ufa 1994

¹²⁷ Mustafa Arslan (Haz.), *Başkurt Türklerinin Tarihi Destanı İdivkey İle Moradım*, İstanbul 2017.

¹²⁸ M. V. Jirmunskiy, *Türkskiy Geroičeskiy Epos*, Leningrad 1974, s. 349-490

başlamıştı. Bu alanda klasik Alman ve İngiliz edebiyatını incelemeye ve Alman halk edebiyatını araştırmaya katkıda bulunduğu için ön sıralarda olmuştur. İkinci dünya savaşından dolayı 1941 yılında Kazakistan'ın Almatı şehrine gelmiştir. Orda Türk dilini öğrenip Orta Asya halklarının ve diğer Türk dilli milletin destanların araştırmıştır. S. E. Malov'dan, A. K. Borovkov'dan bu alanla ilgili danışmalar almıştır. Yerel bilim adamları H. T. Zarifov ile M. Avezov'la arkadaşlık ilişkisinde bulunmuştur. Onlar da V. M. Jirmunski'ye destek olup bilimsel çalışmaya yardım etmişlerdir. Ayrıca, Türk halklarının folkloru V. M. Jirmunski'nin bilimsel hayatının ana başlığa haline gelmiştir.¹²⁹

V. M. Jirmunski, dünya edebiyatı hakkında derin bir bilgi birikimine sahip akademisyenlerden biridir ve folklor bilimi ile dil bilim araştırmacısı, Batı Avrupa destanlarını inceleyenlerden biri olduğu için Türk kahramanlık destanlarının araştırmasında çok yardım etmiştir. Jirmunski'nin Edige destanını ilgiyle araştırması, 'Epişeskiye skazaniya o nogayskih bogatıryah - Tarihi Kaynaklar Işığında Nogay Kahramanlarının Epik Hikâyeleri' adlı monografisi 1950 yılında yazılmıştır. Bilim insanı bu konunun zor olacağını, Sovyet hükümetinin siyasetinin çelişkili olduğunu bilse de hiçbir şeyi değiştirmeden yazmıştır. Edige'ye ve onun nesilleriyle ilgili bu çalışması kendisi vefat ettikten sonra 1974 yılında "Türk Kahramanlık Destanı" adlı kitabı yayınlamıştır. Bu kitapta "Alpamış batur", Manas ve Korkut ile "Köroğlu" destanı ile ilgili araştırmaları günümüze kadar dünya folklor bilimleri araştırmacıları tarafından tanınan bir eserdir. Bunların içinde Edige ve onun nesilleri hakkında çalışması da vardır. V. M. Jirmunski araştırmasında "Edige" destanının yayınlanması ile toplanmasını, ana karakterin ortaya çıkmasını, destanın tarihi temelini incelemiştir. Edige, Emir Timur, Toktamış, Vitovt hakkında tarihî verileri de araştırmıştır. Diğer halkların destanlarıyla karşılaştırmıştır. Edige'nin soyundan gelenlerle ilgili destanları onun tarihî temelleriyle karşılaştırarak araştırmıştır.¹³⁰

V. M. Jirmunski destandaki kişiler ile tarihteki kişilerin isimlerinin denk olduğunu farkedip, onların tarihini inceleme ilgisini çekmiştir. Destandaki folklor ile tasvir edilen tarihi gerçeği ayırmak lazımdır. Bilim adamı "Epişeskiye Skazaniya o Nogayskih Bogatıryah - Tarihi Kaynaklar Işığında Nogay Kahramanlarının Epik

¹²⁹ Asanov, *Edige jırı...* s. 22

¹³⁰ Jirmunskiy, *a.g.e.*, s. 389-410

Hikâyeleri” adlı çalışmasında bu problemleri tahsis etmiştir. Bilim adamı XV yy. ve XVI yy. birinci yarısındaki Nogayların tarihini derin araştırmıştır. Araştırmanın amacı Nogay Devletinin askerî-siyasi tarihi ve onu yöneten başkanların tarihidir. Bilim adamı ilk defa Edige’nin biyografisini yapmıştır. Edige hayattayken onunla alakalı hikayelerde insan yaratılışından ayrı yeteneklerinin olduğu masallarla karşılaştığını söylemiştir. Edige’nin 1391 yılında Timur askeri ile birlikte Volga ve Ural boyuna geldiğini, askerden ayrılıp kendi ülkesine gittiğini kanıtlamıştır. Nogay Ordusunun kuruluşu XV. yy. olarak sayılmıştır. Araştırmanın daha bir değerli tarafı, Edige’nin soyundan gelen, onun içinde en ünlüsü Musa nesillerini belirtmesidir. V. M. Jirmunski’in bu eseri sayesinde Nogay Ordusunun seceresi hakkında araştırmalar çoğaldı ve alan genişledi. Nogay Ordusunun kuruluşu, gelişimi ve çöküşü hakkındaki verileri sonuçlandırmıştır. Böylece, Edige alanında önemli bilimsel sonuçlar alındı. Jirmunski’nin bu eseri, daha sonraları bu alandaki araştırmalar için yol gösteren çalışmalardan biri olarak kalmıştır.¹³¹

“Dünya Edebiyatı Tarihine” E. M. Meletinski’nin “Kıpşakskiy Epos o Nogayskih Bogatıryah - Nogay Kahramanları Hakkındaki Kıpçak Destanı” adlı değerli çalışmasını dâhil etmiştir. Bilim adamı Kobılandı, Er Tarğın, Şora Kahraman hakkında bilgiler verip Edige ve onun nesli hakkındaki destanları da dahil etmiştir. Tarihsel temeli varsayımsal olan Nogay kahramanları hakkındaki şiirlerle (Kırk kahraman) birlikte, tarihsel temeli XIX yy. Şokhan Valikhanov tarafından fark edilen ve V. M. Jirmunski tarafından incelenen destanların birkaç araştırması vardır. Bu araştırmalar Orda beyi Edige için (Rus Kroniklerinde İdige olarak geçiyor) ve onun soyundan gelen Nogay Devletinin XV-XVI yy. Edige soyundan gelenler için (Nuraddin, Musa-Han, Orak-Mamay, İsmail, Jangburşı yani Yamgurçi, Agis vb.) adanmıştır. Rus kroniklerinden bilindiği Edige’nin dış politik etkinliği ve onun 1399 yılındaki Vitovt ile savaşı ve 1408-1409 yılı Moskova’ya seferi destanda yer almamaktadır. Toktamış durumuna, destandaki Satemir han’ın kızıyla ilgili masala, destanın sonuyla ilgili kendi düşüncelerini söylemiştir. Edige soyundan gelenler hakkında “Orak-Mamay” destanında XVI. yüzyılda Nogay Devletini şaşırtan Musa-Hanın oğlu İsmail’in (İvan Grozny’nin tarihi müttefiği) kendi ağabeyi Orak kahramanı öldürmesinden, Edige nesillerinin arasındaki çekişmeden bahsedilmiştir. Rus kroniklerindeki verilerde İsmail ağabeyi Yusuf’u dış politik yönelimleri ayrı

¹³¹ Asanov, *Edige jırı...* s. 23

olduğu için öldürmüştür. Orak ise (İsmail'in tarihteki yeğeni) ondan önce belirsiz sebeple öldürülmüştü.' - diye Edige soyundan gelenler hakkında tarihi verileri de yazmıştır.¹³²

1996 yılında Almanya'da Andrea Schmitz tarafından "Die Erzählung von Edigey" isimli çalışma yayımlanmıştır.¹³³ Kahramanlık destanlarını incelemede iki temel kavram olan "kahraman toplum" ve "kahramanlık zamanı" meselesi, Schmitz'in bu çalışmasının belkemiğini oluşturmaktadır. Araştırmacı epik ve kahramanlık çerçevesinde destanların toplumlar tarafından nasıl anlaşıldıkları, nasıl ortaya çıktıkları ve ne şekilde tesir ettiklerini Edigey Destanı'nda göstermeye çalışmıştır.¹³⁴

¹³² *İstoriya vseмирnoy literatury*, Moskva 1985, s. 587

¹³³ Andrea Schmitz, *Die Erzählung von Edige*, Wiesbaden 1996

¹³⁴ Rüstem Sulti (Haz.), "Edigey", *Türksoy yay. S. 10*, Ankara 1998, s. 34

II BÖLÜM

2.1 EDİGE DESTANI'NIN VARYANTLARI

2.1.1 KAZAK TÜRKLERİNİN VARYANTLARI

2.1.1.1 Grigoriy Spaskiy - Kazak Varyantı

Destanı ilk defa derleyip yayınlayan Rus âlim Grigoriy Spaskiy'dir. G. Spaskiy 1818-1824 yıllarında St. Petersburg'da "Sibirskiy Vestnik – Sibirya Bülteni" adlı dergiyi yayımlamıştır. Bu dergide sadece Sibirya değil, Kazakistan ve Orta Asya halklarının etnografya, coğrafya, folklor ve tarihi hakkındaki malzemeler de yayımlanmıştır. G. Spaskiy halk arasından yazıya geçiren Edige hakkındaki destanın Kazak varyantını Rusça nesir olarak 1820 yılında yayımlamıştır. Bu destanı yayımladıktan sonra, 19. asrın ortasından başlayıp Edige destanı ozanlardan derlenerek yazıya geçirilmeye başlanmıştır.¹³⁵

2.1.1.2 Edige - Cengiz Velihanov ve Şokan Velihanov Varyantı

1841-1842 yılları arasında Cengiz Velihanov, dönemindeki ünlü ozanlardan destanın üç varyantını yazıya geçirmiştir. Destanın iki varyantı, 1841 yılında Amankaray bölgesindeki Kerlewit Kıpçak köyünde yaşayan ozan Jumagul'den derlenmiştir. Üçüncü varyantı da şair Arıstanbay'ın söylediklerinden yazılmıştır. Daha sonra, Cengiz Velihanov ile oğlu Şokan Velihanov bu üç varyantı birleştirip Arap harfleriyle yeniden yazıya geçirmiştir. Şokan Velihanov yazdıklarına göre bu üç varyantını babası Cengiz yazıya geçirip 1842 yılında bu üç varyantı birleştirip bir metin yazmıştır. Birleştirilen metni güzel yazısı olan Ahmet diyen bir kişiye dikkatlice tekrar yazdırmıştır.¹³⁶ Şokan Velihanov vefat ettikten sonra, yazıları arkadaşı P. M. Meliyoranskiy yönetiminde yayımlanmaya hazırlandığında, yazılarının arasından "Edige Cırı" (Edige destanı) adıyla Rus diline çevirdiği yazıları bulundu. Bu yazılar 1904 yılında N. İ. Veselovsky tarafından düzenlenip Şokan Velihanov'un bir ciltlik kitabında yayımlanmıştır.¹³⁷ Daha sonra P. M. Meliyoranskiy, Şokan'ın yazılarının arasından destanın Kazakça metnini bulmuştur. Onu Rusça metniyle karşılaştırıp Kazakça orijinalini hiç değiştirmeden yayına

¹³⁵ Jirmunskiy, *Türkskiy Geroičeskiy...*, s.351"

¹³⁶ Velihanov Ç.Ç. *Soçineniy, Zapiski Russkogo Geografičeskogo obşestvas T. 29, Sankt-Peterburg, 1904, s. 224-225.*

¹³⁷ N. I. Veselovskogo, *Soçineniya Şokana Çingisoviça Valihanova, T.XXIX, Sankt- Peterburg, 1904. s. 265-273.*

hazırladı. 1905 yılında “Skazaniye ob Eedige i Tohtamyşe - Edige ve Toktamış Masalı” (Şokan bu varyanta hiç başlık vermemiştir, P.M. Meliyoranskiy “Edige Bey” diye adlandırdı) adıyla yayımlamıştır.¹³⁸ 1927 yılında K. Satbayev bu yayınlanan varyantın (P.M. Meliyoranskiy yayınlanan varyantının) Arapça, Farsça ve Tatarca kelimelerinden temizleyip, Kazakça “Er Edige” Batur Edige diye adlandırıp tekrar yayımlamıştır.¹³⁹ 1897 yılında G.N. Potanin yazıya geçirilen masal türündeki varyantı Jıvaya Starina dergisinde “Tyurkskaya Skazka ob İdige - Türk Masalı Edige” adıyla yayımlanmıştır.¹⁴⁰

Bu yayımların dışında 1927 yılı K. Satbaev’in, 1933 yılı Saken Seyfullin, 1939 yılı S. Mukanov yayınlanmış varyantları vardır. Bu varyantlar, Şokan Velihanov’un eski varyantının biraz düzeltilip tekrar yayınlanmış varyantıdır.¹⁴¹

Cengiz Velihanov ile Şokan Velihanov varyantı, Türk halkları arasındaki Edige hakkındaki tüm destanlardan en eskisi, görkemliliği açısından en değerlisi olduğu bilinmektedir.¹⁴²

Şokan Velihanov’un arkaik varyantının özeti:

“Evliya Baba Omar’ın (aziz) bir kıza âşık olup ondan Baba Tükti Şaştı Aziz dünyaya gelir. Baba Tükti Şaştı Aziz’in 25 yaşına geldiğinde su perisinin kızıyla evlenir. Peri kızın şartlarına uymadığı için kız gider. Baba Tükti Şaştı Aziz, Kumkent şehrinin yanında ipek örtüye sarılı oğlunu bulur, onu Toktamış Han’ın ülkesine götürür. Üç yaşına geldiğinde elinden tutup mollaya (medreseye) okumaya verir. Onun yaşıtı olan doksan arkadaşından güçlü ve akıllı olur. Edige’nin tavşan hakkında tartışan iki kişiye, birinin aksak hayvanının ekini yakmasıyla ilgili dört kişiye, deve hakkında tartışan iki kişiye, çocuk için tartışan iki kadına hüküm verir (hüküme bağlamak). Dört kere hüküm veren Edige’yi Toktamış Han sarayına aldırır. Toktamış Han’ın karısı “bu hizmetçinin ruhu sizin ruhunuzdan daha güçlü” diyerek bunu kanıtlar, Edige’yi zehirleyip öldürmeye çalışır. Han, eşinin aklıyla bir eğlence

¹³⁸ Skazaniye ob Edige i Tokhtamyşe, Kirgizskiy tekst po rukopisi, prinadlejavşey Ç.Ç. Valikhanovu, Izdal Prof. Melioranskiy, P.M., Sankt- Peterburg, Tipo-litografiya I. Boraganskogo i K. Otdelnyy ottisk prilozheniya k XXIX tomu zapisok Imperatorskogo Russkogo geograficheskogo Obçchestva po otdeleniyu etnografii, Sankt- Peterburg, 1905.

¹³⁹ Kanış Satbaev, *Er Edige (arab arpinde)*, Moskva 1927.

¹⁴⁰ G. N. Potanin, “Turkskaya skazka ob Idige”, *Jıvaya starina, Otdel 1, Vıpıska.3-4*, Petrograt 1897. s. 294-350.

¹⁴¹ Kanış Satbaev, *Er Edige (arab arpimen jazılğan)*, Moskva, 1927; S. Seyfullin, *Er Edige*, Batırlar jırının jinagı (latın arpinde), 1933, s. 1-39; “Edige”, *Batırlar*, 1939, s. 25-59.

¹⁴² Asanov, *Edige jırı...*, s. 35.

düzenleyip Edige'ye içki vererek öldürmek ister. Angısın'ın yardımıyla eğlenmeden kaçıp gider. Toktamış Han'ın dokuz kahramanını toplayıp bundan sonra ne yapılacağını ve Edige'nin kim olduğunu öğrenmek için danışır. Dokuz kahraman ciddi bir şey söyleyemeyince Sıpıra ozanı çağırır. Sıpıra ozan uzun hayatında gördüğü hanları anlatıp dünkü giden herhangi bir oğlandan daha değerli olduğunu, onun Satemir hana gittiğini ve daha sonra kendine karşı saldırı yapacağını söyler. Toktamış'ın dokuz kahramanını Edige'nin arkasından gönderir. Kencanbay ile Edige'nin konuşur. Edige yolculuğunda on yedi arkadaş bulur ve yolda rüya görür. Kaban Alp'in ordusuyla karşılaşır ve ona hizmet eder. Kaban Alp'in kaçırdığı Satemir'in (Aksak Temir) kızını kurtarır. Edige, Satemir Han'ın kızıyla evlenip, Nuralı adında bir oğlu olur. Nuralı babası Edige'nin geçmişini tesadüfen öğrenip Toktamış Han'a saldıracağını söyler. Babası ile oğluna Satemir'in asker verip askerler yoldayken çölde ölür, Edige ile Nuralı Toktamış'ın ülkesine ulaşır. Toktamış Han halkını bırakıp kaçır. Kökuldü gölünde Nuralı Toktamış'ı öldürür ve Kencanbay'la karşılaşır. Kencanbay, Edige'i ayartıp Toktamış'ın iki kızıyla da evlendirir. Nuralı sinirle babasının gözünü çıkarır ve kolunu kırar. Babasının bedduasından sonra Nuralı, halkı ikiye ayırıp gider. Uzun zaman geçtikten sonra Nuralı'nın karısı aklıyla baba ile oğlunu barıştırır. Kadirberdi gelip Edige ile oğlunu acımadan öldürür. Kadirberdi han olup hedefine ulaşır.”

Bu temel motifler, Edige destanının ulusal varyantlarının hepsinde vardır. Sadece bazı destanın parçası yazıya geçiren el yazmalarında bütün değildir.

2.1.1.3 Mırza Edige - Abubakir Divayev Varyantı

Abubakir Divayev, “Edige Batur” varyantını Sır, Hive bölgesi, Güney Kazakistan bölgesini gezip folklor malzemelerini toplarken Şimkent ilçesinde yaşayan Erkinbek Akınbekov’tan yazıya geçirmiştir.¹⁴³ Bu el yazması nüshayı “Mırza Edige batır” diye adlandırır. 1896 yılı Taşkente Rusça¹⁴⁴ daha sonra Tatar dilinde “Şora” dergisinde yayımlanmıştır.¹⁴⁵ A. Divayev’in bu varyantı Taşkente 1922 yılında “Batırlar” kitabının yedinci cildine dâhil edilmiştir.¹⁴⁶ 1897 yılı G. N. Potanin’in “Turkskaya

¹⁴³ Bahadırova, *Türki halıktarının...* s. 273

¹⁴⁴ *Sbornik Materialov dlya Statistiki Syrdar'inskoy Oblasti*, Tashkent 1896.

¹⁴⁵ “İdigi Batır”, *Şora Dergisi*, S. 15-16, 1917.

¹⁴⁶ “Mırza Edige Batır”, *Batırlar*, 7 cilt, Taşkente 1922.

Skazka ob İdige” adlı hiyâyeyi “Jivaya Starina” dergisinde yayınlamıştır.¹⁴⁷ A. Divayev’in varyantları daha sonraları da birkaç kere tekrar yayımlanmıştır.¹⁴⁸

A. Divayev, 1922 yılı Taşkent’te yayınlanan kitabı M. Avezov’un araştırmalarında çok etkisi olmuştur. 1927 yılı M. Avezov’un yayınladığı ve sonradan yasaklandığı “Edebiyat Tarihi” adlı eserinde ‘Kahramanlar hikâyesi’ adlı ikinci bölümünde “Edige batır” hikâyesinin anlamı hakkında bilimsel sonuçlar vermiştir.¹⁴⁹ Bu destan A. Divayev’in 1992 yılında Almatı’da “Ana Dili” yayınevinde “Tartu” kitabında tekrar yayımlanmıştır. Nesir türünde yaklaşık 15 sayfadır.¹⁵⁰

Abubakir Divayev varyantının özeti:

Destanın başlangıcı diğer varyantlara benzememektedir.

Çok eski bir zamanda zengin biri varmış. Kendisi zengin, akıllı ve evliya olur. Kendisinin hiç evladı olmaz. Sadece başka birinin kızını, oğlunu gördüğünde içi yanarak benim de evladım olsaydı, başka hayalim kalmayacaktı diyormuş” – diye başlar. Bundan sonra adamın önce Allah’tan, sonra Peygamberler’den yardım istemesi, rüya görüp, rüyasında “Ey, evladım, kalk, yatma, kibleye doğru durmadan yürü” – diye anlatır. Kibleye doğru birkaç yıl yürüdüğünü, kaynaktan su içip, dinlendiğinde kuğu şeklinde üç peri kızı uçarak gelir.

Devamı diğer varyantlara benzemektedir ve varyantın sonucu farklıdır.

Toktamış han’dan kaçan Edige Alıp’ı öldürüp onun peri eşiyle evlendikten sonra Satemir han’ın ülkesinde yaşar. Padişahın zalim bir veziri ‘Ey, efendim, Edige’nin eşi çok güzel kadınmış. O kadının size layık olduğunu düşünüyorum’ diye han’ı Edige’ye karşı kışkırtır. Vezirin akıllıyla onu yerin dibindeki Gölkün deryasının karşı tarafındaki Sınıf denilen deryaya gönderir. O deryadaki Kırmızı çiçeği getir der. Peri kadınının yardımıyla kahraman kırmızı çiçeği bulup getirir. Sonra padişah ölmüş babamdan haber getir diye gönderir. Anlattıktan sonra Edige’yi yakmaya çalışır. Ateş yanıp duman çıkmaya başladığında kahramanın eşi Miskal peri, görünmeden gelip Edige’yi gökyüzüne çıkarır. Ertesi günün sonunda Edige’yi gören han ve onun vezirleri şaşırır. Kahraman, hana bu babanın gönderdiği mektup diye önceden hazırladığı bir kâğıdı verir. Orada han’ın babası benim bu dünyadaki durumum daha

¹⁴⁷ Potanin, *Turkskaya skazka...*, s. 320

¹⁴⁸ A. Divayev, *Mirza Edige Batır*, Almatı 1992; Mirza Edige, *Edige Batır*, Almatı 1996; Mirza Edige, *Babalar Sözi*, 39 tom, Astana 2006.

¹⁴⁹ M. Avezov, “Kazak edebiyetinin kazirgi dauiri”, *Şolpan*, S. 4-5, 1923. s. 58-61

¹⁵⁰ Asanov, *a.g.t.*, s. 38.

iyi der. Buna inanan han akraba yakınları, vezir ve askerler toplanıp yangına girerler. Hepsi yanarak ölür. Edige ülkeye han olur. Çocuğu olup Nuralı adını verir. Nuralı büyüdükten sonra han olup güzel hayat yaşar.

2.1.1.4 Edige Bey ve Toktamış - Aleksey Beloslyudov Varyantı

Aleysey Beloslyudov'un varyantı, 1915 yılında "Skazaniye i Skazı Kirgiz – Kırgız'ın Masal ve Hikâyeleri" kitabında rusça çevirilen "Edige Bey ve Tokamış" adıyla nesir olarak yayımlanmıştır. Bu varyant 'Zapiski Semipalatanskogo Podotdela Zapadno-Sibirskogo Otdela İmperatorskogo Russkogo Geografiçeskogo Obşestva. Vıpusk, X. Semipalatinsk, 1915 yılı' diye gösterilmiştir.¹⁵¹

Edige bey ve Toktamış - Aleksey Beloslyudov varyantının özeti:

Dindar biri keskin nişancı olur. O, bir geyiği yaralar. Yaralı geyik orman hayvanların bakıcısı Kayıperen'e gelir. Yaralı geyiğin izinden keskin nişancı Kayıperen'le karşılaşır. Kayıperen onu kızıyla evlendirir. Uyuya kalan keskin nişancıyı kız bırakıp gidiyor. Sonra çocuğunu bırakıp gidince onu keskin nişancı bulur. Çocuğu besleyemeyince onu bir köyün yanına bırakır. Onu yaşlı bir karı koca bulup yetiştirir. Adını Edige koyar. Yedi yaşına geldiğinde yeni bir hayata başlar. Edige hakemlik yapar. Bir çocuk üzerine tartışan iki kadına, deve yavrusu üzerine tartışan iki adama, tavşan üzerine tartışan iki keskin nişancıya hüküm verir. Bunları Tohtamış hanı öğrenir ve onu kendine alması bakımından diğer varyanlara benzemektedir. Sonu Edige'nin Keykuat'ı hileyle öldürmesiyle tamamlanır.

Aleysey Beloslyudov'un varyantının olayları diğer varyantlara benzemektedir. Farklılık sadece başlangıcı ile sonunda olmuştur. Bu varyantın anlatımı diğer varyantlarda yoktur. Farklılığı ise Toktamış'ın oğlu gibi benimsediği Keykuat'tadır. Bu Keykuat ismi Maşhur Cüsip Köpeev varyantında da geçmektedir. Maşhur Cüsip Köpeev varyantında Toktamış'ın köle kızından doğmuş çocuk büyüüp yaşlı Edige'nin ölümüne sebep olmuştur.

2.1.1.5 Er Edige - Kanış Satbaev Varyantı

K. Satbaev'un "Er Edige" varyantı, 1927 yılında Moskova'da yayımlanmıştır. 43 sayfadan oluşmaktadır. Bu destanı Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği Halkının Merkez Yayınevi 3000 tane kitap olarak basmıştır. K. Satbaev bu çalışmaya ilgili

¹⁵¹ *Edige batır*, Almatı 1999, s. 359.

daha sonra şu ifadeleri vermiştir: Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Birliği halkının merkez yayınevinde 1927 yılında Edige destanının Kazak dilindeki varyantı yayımlanmıştır. Kitapta benim yazdığım ön sözüm vardır. Kitabın kapağında destanı toplayan Kanyş, yani “beni” belirtmiştir. Öncelikle, Edige destanını toplayan benmişim gibi yanlış gösterildiğine dikkat çekmeliyim. Ayrıca, bu kitapta kendim yazdığım ön sözümün ilk satırlarında, Edige hakkındaki destan varyantını gerçekten kimin topladığını göstermesiyle başlar. Bunlar Ç. Valikhanov ve P. M. Meliransky idi, demiştir.¹⁵²

K. Satbaev, kendisinin hazırladığı Şokan varyantını 1924 yılında Moskova’ya gönderdiğini, onun biraz geç, 1927 yılında yayımlandığını ve 1926 yılı Tomsk Teknoloji Enstitüsü’nden mezun olduktan sonra sözlü edebiyatla ilgilenmediğini, kendi mesleğiyle uğraştığını yazmıştır. Destan tekrar kitap olarak 1995 yılında yeniden basılmıştır.¹⁵³

2.1.1.6 Toktamış han ile Edige Mırza - A. V. Vasilyev Varyantı

A. V. Vasiliev varyantı, Kazakistan Cumhuriyeti Eğitim ve Bilim Bakanlığı’na bağlı Merkez Bilim Kütüphanesi’nin 1307 nolu el yazmaları arşivine teslim edilen “Toktamış Han ile Edige Mırza” adlı hikâyesi 1935 yılına ait İzim Kibetulu’nun elyazmasıdır. 7 sayfadan oluşmaktadır.¹⁵⁴

2.1.1.7 Edige - Nuran Varyantı

“Edige Batır” destanının varyantlarından “Edige – Nuran” diye adlandıran varyantı 1939 yılında Jasbala Elikbayev, Kazak halk şairi Kalka Japsarbaev’in anlatısından yazıya aktarılmıştır. Bu elyazısı Kazakistan Merkez Bilimsel Kütüphane arşivinde (Ş. 687,9) kayıtlıdır. Latin harfiyle yazılmıştır. 90 sayfadan oluşmaktadır. Bu elyazısı ilk defa 100 ciltlik Babalar Sözü’nün 39. cildinde yayımlanmıştır.¹⁵⁵

Edige - Nuran varyantının özeti:

Zeki Edige büyüdüğü zaman Esim Han ve Muhtar Han ile taht yarışına girecek diye korkar. Bundan dolayı Esim Han ile Muhtar Han Edige’ye karşı ittifak kurar. Esim Han, Muhtar Han’ı kışkırtması sonucunda Muhtar Han, Edige’nin bulunduğu yeri yağmayarak onu esir alır. Zaman içerisinde Muhtar Han Edige’nin akıllı oluşundan

¹⁵² Satbaev, *Er Edi...*, s. 132

¹⁵³ Asanov, *a.g.t.*, s. 39.

¹⁵⁴ *Babalar Sözü*, 39 tom, Astana 2006, s. 390

¹⁵⁵ *Babalar Sözü*, 39 tom, Astana, 2006. s. 400

etkilenir, evladı olmamasından dolayı onu evladı olarak kabul eder. Muhtar Han'ın genç karısı Jamal bir süre sonra Edige'ye âşık olur. Bundan dolayı Muhtar Han ile Edige'nin arası açılır ve Jamal ile Muhtar Han anlaşarak Edige'yi öldürmeye karar verirler. Diğer varyantlarda olduğu gibi, Edige, arkadaşı olan Angasın'ın yardımıyla Esim Han'ın hakimiyeti altında olan kendi ülkesine kaçar. Edige, esir altında olan annesi ve babasını kurtarır ve Esim Han'ı öldürerek onun yerine tahta, başka bir Han'ı geçirir. Bunun üzerine daha çok güçlenen Edige, Muhtar Han'ın üzerine gider ve onu da öldürerek yerine Angasın'ı geçirir. İki ülkeyi de ele geçiren Edige kahraman ilan edilir.

2.1.1.8 Edige Batır Hikayesi - Aykeş Ömirzakov Varyantı

Edige Batır destanının Kazak Türkçesi varyantları arasında nesir olarak yazılan efsane türünde bir varyantın Nasimolla Bihanov, 1940 yılında Aykeş Ömirzakov'dan yazıya aktarmıştır. Kazakistan Cumhuriyeti Eğitim ve Bilim Bakanlığı'na bağlı Merkez Bilim Kütüphanesi'nin 1307 nolu el yazmaları arşivinde kayıtlıdır. (Ş. 1307, 7-defter) Latin harfleriyle yazılan destan 31 sayfadan oluşmaktadır. A. Ömirzakov bu hikâyeyi bökeylinin tarihçisi Jaras adlı yaşlı adamdan duymuştur.¹⁵⁶ Bu varyantın sonunda Alkey Margulan'ın fikri Latin harfiyle verilmiştir. A. Margulan “Edige Batur hikayesi” adlı tarihi destanını okuyup Edige hakkında söylenmiş eserlerin içindeki en iyisi ve tarihî olayların efsaneye dönüştürülen bir varyantı demiştir. Bu yüzden de bu esere önem vermek gerekmektedir, diye yazmıştır.¹⁵⁷

Bu varyant ilk defa 100 ciltlik “Babalar Sözü” kitabının 39. cildinde yayımlanmıştır.

Aykeş Ömirzakov varyantının özeti:

Toktamış adında bir hanın on iki beyi vardır ve bunların içinden birisinin adı Ebeseşymiş. Onun altıncı dedesi, Kırım'ın hanı olan Satemir'in dedeleriyle birlikte yaşamış.

Toktamış Han'ın Karaşubar adında siyah bir kartalı varmış. Bir gün Toktamış Han Karaşubar'ın yaşlandığını ve onun bir yavrusunu yetiştirmeyi düşünmüş. Toktamış Han, kartalı yetiştirmesi için kuş bakıcısı olan Edige'nin babası Ebeseş'e verir.

Beylerden biri olan Baba Tükti Şaştı Aziz, ormandan dönerken ağacın üzerinde bir çocuk bulur. Edige adında bir kahraman çocuğun dünyaya geleceğini duyan han, o

¹⁵⁶ *Babalar Sözü*, 39 tom, Astana, 2006. s. 401

¹⁵⁷ Asanov, a.g.t., s. 41.

yılda doğan bütün bebekleri öldürttür. Baba Tükti Şaştı Aziz, Edige'nin yerine kendi çocuğunu verir ve onu kurtarır. Edige gün geçtikçe zeki bir insan olur.

Toktamış Han, içlerinde Edige'nin de olduğu dokuz çocuğu görevlendirir.

Devamı diğer varyantlara benzemektedir.

Baba Tükti Şaştı Aziz, Edige'nin öldürülmesine yardım eder. Edige'yi rüyasında gören babası Ebesey, ona Satemir Han'ın yanına gitmesini söyler. Yola çıkan Edige, yolda karşılaştığı Kalmuk'un Korgasın adlı bir kahramanı öldürerek Satemir Han'ın kızını kurtarır. Edige, Satemir Han'dan asker olarak Toktamış'tan intikam almaya gider. Orada karında kalan çocuğu Nuradin karşılaşıyor. İkisi birlikte Toktamış'tan intikam almak için yola düşerler. Nuradin Toktamış Han'ın başını keser. Edige ile Nuradin'in arası bozulur. Sonra ikisi barıştığı zaman yolda onları Toktamış Han'ın askeri öldürür.

2.1.1.9 Edige Batır - Gabit Ahmetov Varyantı

Gabit Ahmetov varyantı, Kazakistan Cumhuriyeti Eğitim ve Bilim Bakanlığı'na bağlı Merkez Bilim Kütüphanesi'nin 1307 nolu el yazmaları arşivindedir. Latin harfleriyle yazılmıştır. 6,5 sayfadan oluşmuştur. Arşive 1940 yılında teslim edilmiştir.¹⁵⁸

Edige Batır - Gabit Ahmetov varyantının özeti:

Edige su perisinden dünyaya gelir, perinin yaptığı anlaşmalar bozulur, Baba Tükti Şaştı Aziz, bırakılan çocuğu bulup Toktamış Han'a verir. Han çocuğu bir devecinin terbiyesine verir. Edige bilgin olarak büyüdüğü için Toktamış yanına aldırır. Satemir'in yanına kaçan Edige, sonra Toktamış'ı öldürür, yerine han olup hayellerini gerçekleştirir.

2.1.1.10 Edigenin Elmen Koştasuı - K. Şangıtbaev Varyantı

K. Şangıtbaev tarafından 1940 yılında "Edige'nin Elmen Koştasuı – Edige'nin Halkıyla Vedalaşması" yazıya geçirilmiştir. Kazakistan Cumhuriyeti Eğitim ve Bilim Bakanlığı'na bağlı Merkez Bilim Kütüphanesi'nin 1307 (alıntı) nolu el yazmaları arşivindedir.¹⁵⁹

¹⁵⁸ *Babalar Sözü*, 39 tom, Astana 2006, s. 390; Asanov, *a.g.t.*, s. 41.

¹⁵⁹ *Babalar Sözü*, 39 tom, Astana, 2006. s. 391

2.1.1.11 Edige - Murın Ozan Varyantı

“Edige Batır” destanının sanatsal ve anlamlı varyantlarından biri – ünlü ozan Murın’ın varyantıdır. Murın ozanın varyantının konusu, başka ozanlardan yazıya geçirilen varyantlara benzememektir.

Bu varyant, Kazakistan Cumhuriyeti Eğitim ve Bilim Bakanlığı'na bağlı Merkez Bilim Kütüphanesi'nin 1117 nolu el yazmaları arşivindedir. 1989 yılında “Batırlar Jırı” kitabının beşinci cildinde “Kırımın Kırık Batırı - Kırım'ın kırk kahramanı” (Murın jiraudan jazılğan muralar)¹⁶⁰ ve “Babalar sözü” kitaplarında yayımlanmıştır.¹⁶¹

1996 yılında Edebiyat ve Sanat Enstitüsüne Pakistan’dan gelen varyantı vardır. Bu varyantta tamamıyla Murun ozanın Edige destanının tekrarlamıştır.

Edige - Murın ozan varyantının özeti:

Tatar ve Özbek varyantlarına benzemektedir.

Edige’nin babası Kuttıkıya’nın Toktamış’ın kuş bakımında yardımcı olur, kartalın bir yumurtasını Satemir Han’a gönderir, onu bu iş için Toktamış han öldürür, yetim kalan Edige’yi başka bir insan büyütür. Edige’nin babası Kuttıkıya hanın nesilinden diye verilmiştir. Kuttıkıya’nın babası Parpariya, Satemir hanla arkadaş olur. Kuttıkıya Toktamış’ın kartalının bir yumurtasını Satemir han’a göndermesi bu arkadaşlıkla ilgilidir. Edige’yi saklayıp, yerine Jılkıbay denen adam kendi oğlunu gönderir. Çünkü Jılkıbay Kuttıkıya’nın ataları Anşıbay, Baba Tükti Şaştı Aziz, Parpariya olduğunu çok iyi bilir. Destanda Edige, Satemir han’ın verdiği askerini almadan, Toktamış’a tek başına gider. Kahraman, Toktamış ile yüz yüze geldiğinde onun suçsuz insanları öldürdüğünü söyler. Edige’nin Toktamış’ı öldürüp yerine Jılkıbay’ı han etmesi, onunla han’ın büyük kızıyla evlendirmesi diğer varyantlarda yoktur. Destanın devamı bazı varyantlardaki gibi Kalmuklarla yapılan savaşı anlatır. Kahraman, Kalmukların Hankoca denen hanı, oğlu Abıgay ve Kalmukların ünlü kahramanı Togalay ile savaşıp kazanır. Edige bu savaşta yürürken kendi ülkesine İmankara denen Kalmuk saldırır. Aysaoğlu Ahmed ile ülkelerini bağımsızlığına kavuşturur.

¹⁶⁰ *Batırlar jırı*, 5 tom, Kırımın kırık batırı, Murın jiraydan jazılğan muralar, Jazuşı, Almatı 1989.

¹⁶¹ *Edigo. Oşiknoma*. T. 1, Urganiç 2006.

2.1.1.12 Almancaya Çevrilen ‘Edige Batır’ Varyantı

1941 yazılan “Kırımın Kırık Batırı - Kırımın Kırk Kahramanı” destanı (79 nolu), Almancaya çevrilen “Edige batır” destanı 28 sayfadan oluşmaktadır.¹⁶²

2.1.1.13 Jamet Ozan Varyantı

1949 yılı Jamet ozandan yazıya geçirilen “Edige” destanı M. Avezov Edebiyat ve Sanat Enstitüsü el yazmasının 6 defter 1029 nolu arşivinde kayıtlıdır.¹⁶³

2.1.1.14 Edige Batır Eposı - Kızırali Sattarov Varyantı

Bu varyant folklor yazarı, filoloji ilimler doktoru Kızırali Sattarov ve öğrencisi Jamila Abdrakhmanova’nın 1984 yılında Amuderya nehrindeki Kazakların sözlü edebiyatının toplanması sırasında, Konırat şehrinde yaşayan Kılışbayulu Kartbay’dan “Edigey batır” destanını yazıya geçirmiştir.¹⁶⁴ O. Avezov Edebiyat ve Sanat Enstitüsü el yazması arşivine 1990 yılında gelmiştir. Destanın daktiloyla yazıldığında 83 sayfadır. Nesir ile nazım karışık yazılmıştır. Destan ilk defa M. O. Avezov Edebiyat ve Sanat Enstitüsü tarafından 1996 yılında yayımlanmıştır.¹⁶⁵ 1999 yılında tekrar O. Nurmaganbetova’nın değerlendirmesiyle yayınlanan “Edige” Karakalpak varyantı metni değiştirilmeden yayımlanmıştır.¹⁶⁶

Fakat Babalar Sözü kitabının 39. cildinde, Karakalpak varyantında bazı değişiklikler yapmışlardır.

K. Sattarov’un seferde toplanmış Edige Batır Destanı’nın üç varyantı M. O. Avezov Edebiyat ve Sanat Enstitüsünün el yazması arşivinin № 34, 46, 47 dosyalarda saklanmaktadır.¹⁶⁷ Onun iki varyantı tamamlanamamıştır.

Edige Batır - K. Sattarov varyantının özeti:

“Bir zamanlar Harezmi Bölgesindeki Konırat ülkesinde Tohtamış adında bir Han yaşıyormuş. Han’ın yönetiminde kırk bin hane olan Konırat, Kıpçak, Mangıt, Kazak, Karakalpak, Çin, Jaumıt, Şavdır, on bin hane olan Kanglı, Üysin, Uygur, Nayman vd. yaşarmış” şeklinde olan bu başlangıç diğer varyantlarda yoktur.

¹⁶² Babalar Sözü, 39 tom, Astana, 2006. s. 391

¹⁶³ Babalar Sözü, 39 tom, Astana, 2006. s. 391

¹⁶⁴ Edige batır eposı, *Edige batır*, Almatı 1999, s. 358

¹⁶⁵ Edige batır eposı, *Edige batır*, Almatı 1996, s. 351

¹⁶⁶ O. Nurmaganbetova, *Edige batır eposı, Edige batır*, Almatı 1999.

¹⁶⁷ S. Medeubekuli, *Edige batır*, Almatı 1996.

Toktamış Han'ın himaysinde bulunan beylerinden biri olan Tulimbey Hoca, çocuğu olmamasından dolayı karısı Naubahar ile yaşadıkları yerden kovulurlar. Gittikleri yerlerde çocuklarının olması için dua ederler.

Harezmi ülkesinde bulunan Tüklü Aziz'in Yurdüyü Dağlarında Jalil Şaihi adında bir pınar varmış. O dağda yaşayan perilerin Han'ın kızı Şaşlı Aziz de o pınara geliyormuş. Tüklü Aziz, oraya gelen Şaşlı Aziz'i görür görmez aşık olur ve yanına gidip konuşur. Şaşlı Aziz birlikte olmak için üç şart koşar. Tüklü Aziz bu şartları kabul eder ve evlenirler. Bir süre sonra Tüklü Aziz şartları bozunca Şaşlı Aziz karnındaki altı aylık çocuğuyla uçup gider. Çocuk doğduktan sonra Şaşlı Aziz, perilerin doğan çocuğu kabul etmeyeceğini düşündüğünden dolayı onu çınar ağacının başındaki Samruk kuşunun yuvasına bırakır. Gülnahal adlı bir hizmetçi çınar ağacının başındaki çocuğu bularak Tulimbey Hoca'ya getirir. Tulimbey Hoca çocuğa Rahımberdi adını koyar. Bir gün çocuklar âşık oynarken Kikutaz adlı bir çocuk hile yaparak oyunları kazanır, Rahımberdi bu durumu fark edince onu kovalamaya başlar. Kikutaz ise “edik, edik” diye kaçar. Bundan dolayı Rahımberdi'nin adı Edige olur.

Edige'nin zeki olduğunu duyan Toktamış Han, Tulimbey Hoca'yı oğluyla birlikte yanına çağırır. Toktamış Han, Edige'yi himayesindeki beylerin çocuklarından üstün tutar. Toktamış Han'ın himayesindeki beyler anlaşarak Edige'yi ortadan kaldırmayı düşünürler. Bu durumu anlayan Toktamış Han, Edige'yi Kamuk ülkesinde yaşayan Töke Han'ın yanına gönderir. Edige, oradaki tüm düşmanları mağlup edip Töke Han'ın kızı Aysuluya ile evlenir. Hayatına Kalmuk ülkesinde devam eden Edige kısa bir süre sonra anne babasını özler ve Töke Han'dan izin alarak iki yüz askerle ülkesine döner. Orada mutlu mesut yaşarlar.

2.1.1.15 Er Edigeden Estigenimdi Söyleyin - Maşhur Cüsip Köpeev Varyantı

Maşhur Cüsip Köpeev varyantı, Kazakistan Cumhuriyeti Eğitim ve Bilim Bakanlığı'na bağlı Merkez Bilim Kütüphanesi'nin 1117 nolu el yazmaları arşivindedir. 8 sayfadan oluşmaktadır. Arap harfiyle yazılmıştır. Efsane türünde, nesir ile nazım karışık yazılan “Er Edigeden estigenimdi söyleyin – Kahraman Edige'den Duyduğumu Söyleyeyim” varyantı Maşhur Cüsip Köpeev'in halk arasındaki yaşlılardan duyduğu efsanedir. Destan 60 satırdan oluşmuştur. Konusu Şokan Valihanov varyantına yakındır. Bu eser, 1992 yılında “El Awzınan Jinagan Adebiet Ülgileri” (Halk Ağzından Yazıya Geçirilen Edebi Metinler) adıyla

yayımlanmıştır.¹⁶⁸ 1992 yılında S. Dayitov derleyip Kazak Kahramanlık Eposu adlı kitapta yayımlamıştır.¹⁶⁹ Daha sonra, 1996'da ve 1999'da M. O. Avezov Edebiyat ve Sanat Enstitüsü tarafından "Edige Batır" koleksiyonuna dâhil edilmiştir.¹⁷⁰

Maşhur Cüsip Köpeev varyantının özeti:

Mecnun Baba Tüküti Şaştı Aziz'in Karatay yanında Mıñjılkı denen yerde yaşar. Peri kızını görüp onunla yaşar ve kızın isteklerini yapmadığından peri kızı uçup gider. Oğlunu nehrin başına bırakır. Onu birileri bulup Toktamış'a götürür. Orada büyüyen Edige Toktamış'tan kaçıp Kencanbay ile konuşur. Edige, Satemir Han'ın kızıyla evlenip Nuralı adında bir oğlu olur. Edige ile Nuralı Toktamış'ın ülkesini alır. Nuralı'n Toktamış'ı öldürür. Edige, Toktamış'ın iki kızıyla da evlenir. Nuralı sinirlenerek gider. Maşhur Cüsip Köpeev varyantının özeti Şokan Valihanov varyantına yakındır. Sadece sonucunda farklılık vardır. Toktamış'ın köle kızından doğmuş Keykuat denen oğlu büyüyünce Edige'yi öldürmek ister. Edige, Keykuat'ın ağır konuşmasına dayanamadan Ulıtaw'ın başında ölür.¹⁷¹

2.1.1.16 Mavlimniyaz Edige - Nurtugan Kenceguloğlu Varyantı

Mavlimniyaz Edige varyantı, 19. yüzyılda Aral bölgesinde yaşayan ozan Nurtugan Kenceguloğlu'ndan yazıya geçirilmiştir. Nurtugan Kenceguloğlu (1887-1930) şimdiki Kızılorda ilçesinin Aral köyünde yaşamıştır. O gençliğinden başlayıp şiir yazarak "Orak Mamay", "Karasay Kazi", "Edige", "Koblandı Batır" ve benzeri destanları söylemiştir. Nurtugan Kenceguloğlunun söylediği destanların türünü Niyazbek Makancanoğlu toplamıştır. Bu Mavlimniyaz Edige varyantını 1992 yılında "Kaniki, Tilim, Söyleşi - Haydi Dilim Konuş" adlı kitapta yayımlamıştır.¹⁷²

1989 yılı Nurtugan ozandan Akancan Kelimbetov yazıya geçirdiği Edige destanı Kiril harfinde M. O. Avezov Edebiyat ve Sanat Enstitüsü'nün arşivinde 1029 nolu (1-4 defter) arşivindedir. Nurtugan'dan 1987 yılında araştırmacı Askar Turganbaev yazıya geçiren "Mavlimniyaz-Edige" destanı kiril harfinde yazılmıştır. 135 sayfadan

¹⁶⁸ Cusip Köpeev, *Er Edige*, Almatı 1992. s. 77-83.

¹⁶⁹ *Er Edige, Kazaktın batırlık eposı*, Almatı 1992.

¹⁷⁰ S. Medewbekulı, *Edige batır*, Almatı 1996.

¹⁷¹ O. Nurmagambetova, *Edige batır jırı*, Almatı 1999.

¹⁷² N. Kenceguloğlu, "Kaniki", *Tilim, Söyleşi, 1 kitap*, Almatı 1992. s. 47-161

oluşmaktadır (M. O. Avezov Edebiyat ve Sanat Enstitüsü'nün arşivinde 949 nolu, 1 defter.)¹⁷³

Bu varyant büyük hacimli ve sanatsal özelliği yüksektir. Eserin geç çıkmasına rağmen, ozan önceden halk arasından kalıplaşmış Edige hakkındaki efsaneleri bir sistemleştirip şiire döndürürken olayların esasını korumaya çalışmıştır.¹⁷⁴

Mavlimniyaz Edige varyantı daha sonra Abdisattar Sadıwahasulu Ospanov ve O. Nurmaganbetova'nın Mavlimniyaz Edige adlı eserlerinde yayınlanmıştır.¹⁷⁵

Yazarın söylediğine göre, Babaniyaz'dan Sultaniyaz, ondan Kıdırniyaz, Kıdırniyaz'dan Mavlimniyaz, sonra da Edige. Nogaylar üç ordu olarak ayrıldığında onları Kartamış, Tohtamış ve Satemir yönetmiştir. Edige'nin babası Mavlimniyaz, Toktamış Han'ın ordusunda görev almıştır. O gençken yetim kalıp Baba Kılıklı Saçlı Tadjı denilen evliyanın elinde büyür. Onun 500 öğrencisinden en iyisi olur. Peri kızı Kenjekey'i rüyasında görüp âşık olur.¹⁷⁶

Mavlimniyaz Edige - Nurtugan Kenceguloğlu varyantının özeti:

Destanın başlangıcı farklı olmasına rağmen başka varyantlarla da benzetilmektedir.

Mavlim, Piri Baba Hazretlerinden izin alarak rüyasında gördüğü kızı, Kenje'yi aramaya gider. Mavlimniyaz, bir dağ başındaki göle gelir ve o gölde bulunan üç kuğu kızlara dönüşür. O, kızların birine âşık olup kıyafetlerini çalar, sonra birisiyle evlenir. O kız üç şart koşar. Zaman içerisinde Mavlimniyaz bu şartları bozar ve hamile olan peri kızı uçup gider. Karnındaki çocuğu bir ağacın başında doğurarak onu terk eder. Mavlim çocuğu bularak Toktamış'ın kuşçusuna verir.

Kuşçu, Kuttıkı'ya avcı kuşunun yumurtasını Satemir Han'a verir ve Toktamış Han bu durumu fark edip Kuttıkıyan'ı, karısını ve çocuğunu öldürün diye hüküm verir. Kuttıkıya'nın kardeşi olan hanın veziri Kuttı Bey, Kubıl adlı çocuğunu Edige'nin yerine kurban eder.

Destanın ikinci bölümünde Kalmuklarla savaş başlar. Mavlim çocukluk zamanında nişanlandığı eşini aramaya geldiği zaman ülke, Kalmukların kahramanı Kabantin'in saldırısı altındadır. Kabantin, Kalmukların padişahı Karaman'ın askeridir. Edige, kendisinin kim olduğunu belli etmeden Kabantin'in hizmetine girer. Sonunda o devi,

¹⁷³ *Babalar Sözü*, 39 tom, Astana, 2006. s. 391

¹⁷⁴ Asanov, *Edige jırı...*, s. 40.

¹⁷⁵ *Babalar Sözü*, 39 tom, Astana, 2006. s. 405

¹⁷⁶ Asanov, *a.g.t.*, s. 40.

Kabantin'i öldürerek köleleri serbest bırakır ve Kâğız ile evlenir. Mavlim'in çocuğu olan Nuradın bir süre sonra Toktamış'a karşı asker gönderir. Toktamış Han'ın Kanıkey ve Tınıkey adlı kızlarıyla evlenir.

2.1.1.17 Edige-Kubıl Batır - Jakıpov Varyantı

Edige - Kubıl Batır - Jakıpov varyantı, M. Avezov Edebiyat ve Sanat Enstitüsü el yazmalarının 204 nolu arşivinde kayıtlıdır.¹⁷⁷

Edige - varyantının özet:

Bu varyant Anes Sahabe'nin oğlu Nogay hakkındaki hikâyeden başlar. Baba Tükti Şaştı Aziz denen evliya Toktamış hanın ülkesinde yaşar. 105 öğrencisinden biri de Mawlimniyaz'dır. Mawlimniyaz rüyasında bir kız görüp aşk olur. Hocasından o kızı bulmak için izin ister. Hocası onun peri kızı Kencekey olduğunu bilir, bir suyun kenarına sarıtırak üç başlı bir kuğu olarak geleceğini söyleyip onu yakalamanın yollarını öğretir. Devamı diğer varyantlara benzemektedir.

2.1.1.18 Edige batır hikâyesi - K. Jumaliyev Varyantı

K. Jumaliyev'in Edige Batır hikâyesi Kazakistan Cumhuriyeti Eğitim ve Bilim Bakanlığı'na bağlı Merkez Bilim Kütüphanesi'nin 1307 nolu el yazmaları arşivindedir. Arap harfiyle yazılmıştır. 12 sayfadan oluşmaktadır. Bu varyantta destanın üç varyantı mukayese edilip kısaca özeti verilmiştir.¹⁷⁸

2.1.1.19 Törebay Allanazarov Varyantı

Törebay Allanazarov tarafından yazıya geçirilmiş “Edige” destanının tamamlanmamış varyantıdır. M. Avezov Edebiyat ve Sanat Enstitüsü el yazmaları 920/49 nolu arşivdedir.¹⁷⁹

2.1.2 KARAKALPAK TÜRKLERİNİN VARYANTLARI

2.1.2.1 Edige - İ. A. Belyav Varyantı

Edige destanının Karakalpak Türkçesindeki ilk varyantı, 1903 yılında P. M. Melioransky'nin öğrencisi İ. A. Belyav Karakalpakların arasında yaklaşık iki ay geçirip dillerini inceledi ve “Edige” ile “Kobılandı Batur” destanlarının bir bölümünü Şambay kentinden Bekimbet ozandan yazıya geçirmiştir. Bilim adamı destanı nesir

¹⁷⁷ Asanov, *a.g.t.*, s. 41.

¹⁷⁸ Asanov, *a.g.t.*, s. 41.

¹⁷⁹ Babalar Sözü, 39 tom, Astana, 2006. s. 391

olarak Rusça'ya çevirip 1917 yılında Aşkabat'ta yazılmış “Edige” destanının kısa bir bölümü “Hazar Arkeoloji ve Doğu Tarihin Sevenlerin Sunumu ve Toplantı Tutanakları” adlı toplantının tutanağında yayınlayıp açıklamalar yapmıştır.¹⁸⁰

Bu destanın en eski Karakalpakça varyantı, 1903 yılında Şımbay'da (Nukus'un yaklaşık 60 km. kuzeyinde) Bek-Muhammad adlı kırk beş yaşındaki bir Karakalpak'tan yazılmıştır. Bu destancının okuma yazması ve İslami öğretiler hakkında en ufak bir bilgisi yoktur. Onun metni, elyazmasını Aral Gölü bölgesinden getiren N. A. Belyaev tarafından 1917 yılında yayımlanmıştır. Belyaev yayınına bir de tercüme eklemiştir.¹⁸¹

Bu metin dışında bir düzine kadar Karakalpakça varyantı bilinmekte olup bunlardan biri 1993 yılında Belyaev tarafından Karakalpak jıravı Jumabay Bazarov'dan (Bazar-ulı) kaydedilmiştir.¹⁸²

2.1.2.2 Edige Destanı - Z. V. Togan Varyantı

1920'li yıllarda siyasi baskılara maruz kalan Başkurt Türklerinin bilim adamı Validi Togan, Karakalpakistan'ın Şımbay şehrinde Nuradin ozandan “Edige” destanını kaydetmiştir. Z. V. Togan: 1925 yılı Bulgaristan'ın Konstantsa şehrinde Nogay ozanından Edige destanını dinledim, fakat Karakalpak ozanından dinlediğim Edige destanı çok farklı ve güzeldi. Edige destanını, Karakalpak ozanının tüm ruhu ve içtenliğiyle söylediği gibi başka hiç kimseden duymadım, diye söylemiştir.¹⁸³ Ancak Z. V. Togan tarafından yazılmış el yazması elimizde yoktur.¹⁸⁴

2.1.2.3 Edige – Erpolat Rayımberdi Oğlu Varyantı

Erpolat Rayımberdi oğlu varyantının 1929 yılında Karakalpak folklorist âlimi Kallı Ayımbetov Erpolat ozandan “Edige” destanının Karakalpakça varyantını yazıya

¹⁸⁰ A. I. Belayev, *Skazaniye ob Edige i Toktamyşe. Protokoli zasedani i soobşenii členov Zakaspiyskogo krujka lyubitely arheologii i istorii vostoka*, Vıpusk 3. Aşhabat, 1917 s. 1, 39 / Kazan, Fotokopiya, Nauçnyy arhiv, Instituta yazıka, literatury i iskusstva imeni G. Ibragimova. Yedinitsa hraneniya 218.

¹⁸¹ A. I. Belyaev, (yay. ve çev.), *Skazanie ob Edigee i Tohtamyşe. Kara-Kalpakskaya narodnaya poema*, Protokoli zasedaniy i soobşçeniya členov Zakaspiyskago Krujka lyubiteley Arheologii i Istorii Vostoka (Hazarötesi Şark Tarih ve Arkeolojisi Amatörleri Mahfili azalarının celse ve tebliğlerinin zabıtları), Aşhabad 1917.

¹⁸² Reichl, K. (yay. ve çev.), *Edige: A Karakalpak Heroic Epic as Performed by Jumabay Bazarov* (Edige. Jumabay Bazarov Tarafından Anlatılan Karakalpak Kahramanlık Destanı) Helsinki 2007.

¹⁸³ Tulımbiy, Akbay Ötenovtan jazıp alğan Ö. Erpolatov, T. Nietullaev, Koljazba Özbekstan Gıımdar Akademiyasının Karakalpakstan Bölimi koljazba fondında saktaladı, İntentar S. 55569.

¹⁸⁴ S. Bahadırova, *Türk halklarının epik mirasını karşılaştırmalı çalışma, Edge epic*, Astana, 2012. s.281-282

geçirmiştir. 1934 yılı Erpolat ozandan tekrar yazıya geçirip, tamamladıktan sonra Moskova Devlet Sanat edebiyat yayınevinden 1937 yılında yayımlanmıştır.¹⁸⁵ Destan nesir ile nazım karışık, 134 sayfadan ibarettir. Kitabın başında ön söz ve sonuna sözlük yazılmıştır. Türkolog V. G. Jirmunskiy, “Türkskiy Geroiçeskiy Epos” adlı monografisinde 1937 yılında Moskova’da yayımlanan Erpolat ozan’ın varyantına dayanarak¹⁸⁶ Edige destanının tam varyantının Karakalpak varyantı olduğunu söylemektedir.¹⁸⁷ Erpolat ozanın fotoğrafını yayımlamıştır. 1937 yılı Moskvada yayımlanan kitaba Kallı Ayımbetov kendisi ön söz yazmıştır. Bu önsözünde Edige destanının Erpolat ozan’dan ilk defa 1929 yılı yazıya geçirdiğini, ama herhangi bir sebeple kaybolduğu, 1934 yılı Ekim ayında tekrar Şımbay şehrinde yaşayan Erpolat ozandan yazıya geçirdiğini yazmıştır. Teknik makineleri olmadığından dolayı destanı yazıya geçirmekte çok zorluk yaşamıştır. Bu önsözde Erpolat ozan’ın hocaları, soyluluğu hakkında önemli bilgiler vermiştir. K. Ayımbetov’a Erpolat ozan böyle demişti: Ozancılardan duyduğumda Edige’nin yaşadığı zamandan itibaren (1934 yılı) 558 yıl olmuştur. Bizim halkımız Satemir halkı diye sayılır. İdil-Jayık tarafından taşınan Nuradinin oğlu – Musa (ya da İsa), onun oğlu – Orak ve Mamay. Mamay’ın oğlu olmamış, Oraktan iki oğlu var: Karasay ile Kazi. Kazak ozanları Edige’nin (nehir) yakası “Karasay-Kazi” diye söylemiştir.¹⁸⁸

Kitaba Nazir Törekulov da “Edige Hakkında İki Çift Söz” adlı ön sözü yazmıştır. Destanın toplanması ile araştırmasından bahsedip Erpolat ozan varyantının kısaca anlatmıştır. Destanın tarihinin temelini bulmaya çalıştı. Âlim Karakalpakların tarihi hala yazılmamış, onun yazılmasına “Edige” destanının da yardımı olacağını söylemiştir. Bu ön sözü N. Törekulov, 1936 yılında 1 Ekimde Moskova şehrinde yazmıştır.¹⁸⁹

Erpolat ozanın varyantı destanı tanımakta büyük katkıda bulunduğu göre Erpolat ozanın da hayatından bahsetmek gerekmektedir. Erpolat ozan, 1861 yılında doğmuştur. Babası – Rayımberdi. Onun babası – Esemurat, Esemurat’ın babası – Bayseyit, onun babası – Kurbanıyaz, onun babası – Temir.¹⁹⁰ Erpolat ozan, destanı

¹⁸⁵ “Edige”, *Memleket Körkem Adebıyat Baspası*, Moskva, 1943, s. 151

¹⁸⁶ K. Ayımbetov, “Edige”, *Latın imlasında, Erpolat jıraudan jazıp alğan jane baspaga dayındagan* Moskva, 1937.

¹⁸⁷ Jirmunskiy, *Turkskiy Geroiçeskiy...*, s. 353

¹⁸⁸ “Edige”, *Mamleket Körkem-Adebıyat Baspası*, Moskva 1937, s. 12.

¹⁸⁹ “Edige”, *Karakalpak Halık Destanı*, Nökis 1990, s. 9

¹⁹⁰ “Edige”, *Mamleket Körkem-Adebıyat Baspası*, Moskva 1937, s. 11.

Turimbet, Nurabilla, Karacan adlı hocalarından öğrenmiştir. Karakalpakistan'ın Şımbay ilçesinin 8 nolu köyünde uzun yıllardır yaşamıştır. Edige destanını 50 yıl boyunca söylemiştir. 1930 yılları Karakalpakistan'da Sovyet sürgününün hat safhaya çıkması Erpolat ozanın sanatına da zarar vermiştir. Destanı istediği gibi söyleyememiştir. Bu destan hakkında Ötenyaz ozanın varyantının elyazmasında böyle yazılmıştır: Erpolat ozan neden Edige destanını kısaltarak söyledi diye gelen soruya Ötenyaz ozan: O zamanlarda (30 yılları) Erpolat ozan korktuğu için söyleyemedi. Eski zamanlarda ozanlar Edige destanını yedi gün boyunca söylemiştir, demiştir.¹⁹¹ K. Ayımbetov yazıya geçirilen varyantın şuuruna vardığında bu durumu ve ozanın yazıya geçirme zorluklarını dikkate almamız gerekmektedir. Erpolat ozanın söylediği Edige destanı Moskova'da kitap olarak yayınlandığı zaman, 1937 yılında Erpolat Taşkent'te cezaevine düşmüştür. 1938'de Sovyet hapishanesinde ölmüştür. Destanı çok söyleyen Abdirasul ozan da sürgünde uzun zaman hapishanede kalmıştır. "Edige" kitabını halk arasında nasihat edip söyleyen ozan Iskak tutuklanmış, başka ozanlarla Türkmen eline kaçıp gitmişlerdir.¹⁹²

Edige - Erpolat Rayımberdioğlu varyantının özeti:

Kubır denen yerde Baba Tukli Aziz adında bir evliya varmış. Oradaki nehire üç peri güvercin her yılı yüzmek için gelirmiş. Baba Tukli Aziz onların elbiselerini çalıp benimle biriniz kalırsanız elbiselerinizi veririm, - demiş. Periler bunu kabul edince kalan peri ona şart koşar. Baba şartı bozar. Peri, Babaya "Artık seninle değilim, karnımda altı aylık bir bebek var, o bebeği günün birinde bir ağacın altında bulursun" diyerek uçup gider. Çocuğun Tuman Hoca'nın hizmetçisi bulur. Çocuğun ismini vermek için Toktamış Han'a gittiğinde "çocuk artık benim" diyerek çocuğu alıp ona Edige adını verir. Edige hanın atların baktığı zaman, Toktamış'ın karısıyla tartışıp vezirin sözün dinlemeden Satemir'in ülkesine gider. Satemir Edigeyi iyi karşılar. Satemir, Akbilek adındaki kızını kaçırarak Alip deve karşı Edige'yi gönderir. Edige devi öldürür. Akbilek ile evlenir. Alip devin Edige'nin kuzeni olduğu ortaya çıkar. Edige'nin Toktamış ülkesinde kalan eşi Nuradin adında bir erkek çocuk doğurur. Toktamış vezirlerinin sözlerine inanıp Nuradin'i öldürmek amacıyla uzakta yaşayan Soppaslı Sıpara ozanı getirmek için gönderir. Nuradin ozanı sağ salim hanın sarayına getirir. Han, Nuradin'den korkup onu öldürmeye çalışır. Ancak Edige'nin arkadaşları

¹⁹¹ Özbekistan Bilimler Akademisi Karakalpakstan Bölümü N. Daukarayev Dil ve Edebiyat Enstitüsü kütüphane El Yazması Fonu P. – 137 S. 27594.

¹⁹² A. Alimov, "Edige Destanı Hakkında Hakikiyatlık", *Amiudarya jurnali*, S. 2, 1989, s. 5-9.

Angısın ve Tıngısın'ın yardımıyla Nuradin kurtulur. O Satemir'in ülkesine, babası Edige'ye kaçıp gidecek. Satemir han, Edige ve Nuradin birleşip Toktamış hana karşı çıkarlar. Destanda Nuradin, Toktamış hanı öldürür. Edige ile Nuradin arası bozulur, Karatiyin Alıp'ın bedduasıyla Nuradin'in kamçısının kopup Edige'nin sağ gözü çıkar. Kendisini suçlu hisseden Nuradin, babasının yanına gelmeden ülkeden uzaklara gider. Vezir Kenjebay, Edige ile Nuradin'i barıştırır. Kitaptaki rivayete göre bir uzvu eksik olan han olamaz diye tahtını Nuradin'e devreder. Destan böylece biter.

2.1.2.4 Edige - Reyim Kayıpnazarov Varyantı

Destanı yazıya geçirenlerin arasında sadece bilim insanları değil, öğretmenler ile halk da vardı. 1943 yılı Tahyatas şehrinde yaşayan Reyim Kayıpnazarov, akrabası Abdirasuli ozandan latin alfabesiyle “Edige” destanını yazıya geçirmiştir. Bu destanı birçok yıllar köy insanları aralarında toplanıp akşamları okumuşlardır. R. Kayıpnazarov savaşa gittiğinde, bu el yazmasını ailesi saklamıştır. Savaştan döndükten sonra Kayıpnazarov, destan metnini Karakalpak kiril alfabesi kuralına uyarak, 1988'de N. Dakarayev Tarih, Dil ve Edebiyat Enstitüsünün folkloristleri A. Alimov ile T. Nietullaev'a teslim etmiştir. Bu el yazması, Özbekistan Bilimler Akademisi Karakalpakistan Bölümü El Yazması Fonu № 11108 nolu stokta saklanmaktadır.¹⁹³

2.1.2.5 Edige - Öteniyaz Ozan Varyantı

1957 yılında Edige destanının iki el yazması bulunmuştur. Tanınmış ozan Öteniyaz İyimbetolu'nun oğlu Nietbay Öteniyazov yazıya geçirerek varyantı teslim ettiği bilinmektedir.¹⁹⁴ Bu varyant N. Daukarayev Dil ve Edebiyat Enstitüsü tarafından düzenlenen ‘Karakalpak halk destanı Edige ve onun araştırma meselesi’ adlı uluslararası bilimsel konferansta, UNESCO'nun desteğiyle yayınlanan kitaba dâhil edilmiştir.¹⁹⁵ Daha sonra Erpolat ozan, Kayz ozan, Jumabay Bazarov ozan, Akbay Ötenov'un söyledikleri dört varyant yayımlandı.¹⁹⁶ Bunun dışında, bu yıllarda destanın yeni bir varyantı, folklorist K. Mambetnazarov tarafından ünlü ozan Cannazar Aknazarov'dan yazıya geçirmiştir. Bu varyant Özbekistan Bilimler Akademisi Karakalpakistan Bölümü 3647 nolu el yazmaları arşivinde bulunmaktadır.

¹⁹³ Bahadırova, *Türk halklarının...*, s. 280-281

¹⁹⁴ S. Bahadırova, K. Mambetnazarov, J. Nizamatdinov, *Edige*, (Öteniyaz jirau variantı), Nökis 2002.

¹⁹⁵ “Karakalpak halık dastanı ‘Edige’ jane onı zertley meseleleri”, *Halıkaralılık gıllımı teoriyalık konferentsiya*, 10-12 sentyabr, Nökis 2001.

¹⁹⁶ S. Bahadırova, K. Mambetnazar, J. Nizamatdinov, *Edige*, Nökis 2001.

Edige – Öteniyaz ozanın varyantı 13680 satırdan oluşmaktadır. Öteniyaz ozan 1883 yılı Konirat şehrine yakın Karabaylı’da doğmuştur ve 1978 yılında vefat etmiştir.¹⁹⁷

Edige - Oteniyaz ozan varyantının özeti:

Babası ve oğlu barıştıktan sonra hanın kızı Akbilek bir kitabı açarak on iki uzvundan biri eksik olanın han olamayacağını gösteren yazıyı Edige’nin önüne koyar. Edige tahttan inip Nuraddin yerine geçer. Bu zamanda Toktamış’ın küçük oğlu Dawletbası İsfahan ülkesindedir. O büyüdükten sonra Kencanbay onu gizlice çağırıp Nuraddin’in elinde babasının kanı olduğuna inandırır. Nuraddin’i nasıl öldüreceğini düşünür. Dawletbası, Nuraddin’i hileyle öldürüp yerini geçer. Edige’nin arkadaşları Angısın ve Tıngısın, Nuraddin’in dört yaşındaki oğlu Musa’yı Paren ülkesine kaçırmış. Musa on dört yaşına geldiğinde annesinin başından geçenleri öğrenip Nogay ülkesine gelir. Dawletbası ve Kenjanbay’ı öldürüp han olur.

2.1.2.6 Edige - Jumabay Seydullaev Varyantı

1960 yılında “Edige” destanını ozan Jumabay Seydullaev kendisinin yazıya geçirdiği metni Özbekistan Bilimler Akademisi Karakalpakistan Bölümü 34647 nolu el yazmaları arşivinde bulunmaktadır.¹⁹⁸

2.1.2.7 Edige – Kiyas Kayraddin Oğlu Kalbay Kayriddinov Varyantı

Kiyas Kayraddinulu’nun varyantını 1990 yılında “Edige” adlı kitapta yayımlanmıştır. Bu varyantı Kiyas Kayreddin’in oğlu Kalbay Kayriddinov, 1961 yılında yazıya geçirmiştir. Kitabın sonunda destanı kimden öğrendiği hakkında ozanın kendi sözü yazılıdır. Bu destanı Sıpara ozan söylemiştir, ondan Düyisenbay ozan, sonra Seydolla ozan öğrenmiştir.¹⁹⁹ Bu kitap Erpolat ozanın söylediği “Edige” destanı adıyla, K. Bayniyazov tarafından ikinci kez yayımlanmıştır.²⁰⁰

Kiyas, Karakalpak’ın en ünlü ozanlarından biridir. Kiyas ozan, 1903 yılı şimdiki Şımbuy ilçesinin Kenes köyünde doğmuştur. Babası Kayratdin ilçedeki okulun mollası olmuştur. Ozanın dedeleri tarımcılık ile hayvancılıkla uğraşmıştır. Kiyas ozan bu zamanlarda destan söyleme sanatıyla ilgilenmeye başlamıştır. 1922 yıldan itibaren babasının karşı çıkıp kopuzunu ateşe atmasına rağmen bu sanatına devam etmiştir. Önce Seydolladan yirmi iki destan, sonra Bekmurat adlı ozandan 18 destan

¹⁹⁷ Bahadırova, *a.g.m.*, s. 281

¹⁹⁸ Bahadırova, *a.g.m.*, s. 281

¹⁹⁹ K. Maksetov, K. Mambetnazarov, M. Nizamatdinov, *Edige*, Nökis 1990.

²⁰⁰ K. Bayniyazov, *Edige*, (Erpolat jırav variantı), Nökis 1990. s. 281

öğrenmiştir. Onların içinde Alpamiş ve Edige destanları da vardır. Destanların birazını kendi eski yazıyla yazıya geçirmiştir. Şiir söylemek yeteneği de olmuştur. Birkaç şiirin ve destanın yazarıdır. Onun söylediği Alpamiş destanı Taşkent şehrinde kayıda alınmıştır. Onun yazıya geçirilen Edige, Alpamiş, Kız Palwan, Şaryar ve başka destanları arşivlerde saklamaktadır.²⁰¹

Edige – Kiyas Kayraddin oğlu Kalbay Kayriddinov varyantının özeti:

Tükti Aziz'in kaynak başında peri kızıyla görüşüp onunla evlenir. Peri kızı kocasına türlü şartlar koyar. Peri kızının istediklerini yapmadığı için uçup gider. Periden doğan çocuğu, Toktamiş hanın ülkesinde yaşayan Toman hocanın kölesi bulup sahibine verir. Toman hoca ve Ak Mangıtlar'a hüküm veren Toktamiş, çocuğun periden doğduğunu anlayıp kendi yanına alır. Toktamiş'in çocuğu yedi yaşına geldiğinde, okutup on sekiz yaşına geldiğinde Hoca soyundan Karakas adlı kızla evlendirir. Edige, han atlarına bakar ve atların piri olarak sayılır. Genç çocuğun birkaç tartışmada adaletli bir hüküm verir. Hanın halkı davaları için Toktamiş'a değil, Edige'ye gider. Yanındaki vezirler ve han'ın eşi hanı Edige'ye karşı kışkırtır. Han, eşinin ve vezirlerinin akılıyla şölen organize ettirip, Edige'yi sarhoş edip öldürmek ister. Anğısın, Tıngısın'ın ve dedesi Tükti Aziz'in yardımıyla Edige ülkeden kaçıp gider. Arkasından kovalayan Kencanbay ile Edige konuşur. Üç ay, on gün yolculuktan sonra Edige, Satemir'in ülkesine gider. Hanın misafiri olur. Satemir Han, Edige'yi Karatiyin Alıp'ın kaçırdığı kızı Akbilek'i kurtarmaya gönderir. Alıp'ın çiftliğine gelip seyis olarak işe girer. Edige, Akbilekle birlikte kuzeni olan Devi öldürür. Toktamiş Han'ın ülkesinde Nuradin dünyaya gelir. Yedi yaşına geldiğinde halka zarar veren Ağay ve Tağay'ı hapishaneye attırır. Toktamiş'tan hediye alır. Yanındaki vezirlerinin söyledikleriyle Toktamiş, Nuraddin'i yerin dibinde yaşayan Sıpira'yı getirmeye gönderir. Atası Baba Tükti Saçlı Aziz'in yardımıyla istediği yere gelir. Nuraddin'i öldürmek isteyen Sıpira'nın oğullarından kurtulur. Onu Toktamiş'in önüne getirir. Sıpira'nın kendisi gördüğü hanları sıra sıra söyleyip Nuraddin'in Toktamiş'ı öldüreceğini tahmin edip şiir söyler. Han, Nuraddin'den kurtulmak için Satemir'in ülkesine babasına gönderir. Nuraddin babasıyla görüşüp, Toktamiş'tan intikam almaya çağırır. Satemir'in askerleriyle Nogay'a saldırır. Toktamiş kötü rüya görü, onu Toman hocaya anlatır. Arada savaş çıkıp Toktamiş yenilir. İdil'in bir tarafını Edige yönetir. Toktamiş Han'ın Edige'nin yönettiği ülkeye

²⁰¹ Asanov, *a.g.t.*, s. 45.

tekrar saldırı yapar. Nuraddin, Toktamış Han'ı öldürür. Kencanbay babası ve oğlunun arasını açar. Dokuz yıl sonra Edige ile Nuraddin barışır. Edige tahttan inip yerini Nuraddin'e bırakır. Baba ve oğul mutlu bir hayat geçirir.

2.1.2.8 Edige - Ysemurat Ozan Varyantı

1967 yılında Ysemurat ozan'dan K. Maksetov ile J. Hoşniyazov tarafından yazıya geçirilen varyantı Özbekistan Bilimler Akademisi Karakalpakistan Bölümü 62790 nolu el yazmaları arşivindedir. 1986 yılında besteci A. Sultanov, Ysemurat ozan'ın öğrencisi Cumabay Bazarov'dan yazıya geçirdiği varyantı Özbekistan İlimler Akademisi Karakalpakistan'ın El Yazmaları Arşivi'ne verilmiştir (Arşiv No 171234). Bu varyant S. Bahadırova tarafından “Amudarya” dergisinde yayımlanmıştır.²⁰²

2.1.2.9 Edige Destanı - Cumabay Bazarov Varyantı

1980 yılında Bonn Üniversitesi Profesörü K. Rayhl, Cumabay Bazarov ozandan Edige destanını yazıya geçirip Karakalpak Türkçesi ile birlikte İngilizceye aktararak Helsinki'de yayımlamıştır.²⁰³ Bu eser, sadece Türkoloji'ye değil tüm dünya folkloruna da büyük bir katkısı olmuştur. Cumabay Bazarov'un metnini inceleyen K. Rayhl, ozanların yaratıcılığı ve destanın şiirsel özellikleri hakkında değerli araştırmalar yapmıştır.²⁰⁴

Bu destan metnini yazıya geçirdi ve aynı zamanda destanını notaya da aktarmıştır. Bu varyantı N. Dukarayev, Dil ve Edebiyat Enstitüsü'nün Karakalpak Folkloru bölümünün müzik stüdyosu arşivinde yer almaktadır. Böylelikle, Jumabay ozandan yazılmış Edige destanının varyantları A. Sultanov, K. Allambergenov ve K. Rayhl tarafından yazılmış varyantları olduğu bilinmektedir. Ancak, bir ozandan yazıya geçirilen dört farklı varyant karşılaştırıldığında, birbirlerini tekrarlamadıkları anlaşılmaktadır.²⁰⁵

Jumabay ozan, 1927'de Şomanay rayonunda doğmuştur. Yedi yıl boyunca okula devam etmiştir. Daha çocukken destancı olmak istemiş ve ünlü bir Karakalpak ozanı olan Esemurat ozan, Nurabullaev (Nurabulla-ulı)'in talebesi olma şansına sahip olmuştur. Jumabay ozan kırklı yıllarda üç yıl boyunca Esemurat ozandan ders

²⁰² *Edige*, (Jumabay Bazarov variantı), Amudarya, 2003, S. 3; *Karakalpak Folklorunun Jüz Tomdğı*, 8-13 tomдар, Manaviyat, Taşkent 2009.

²⁰³ Jumabay Bazarov, *Edige*, Helsinki, 2007, FFC 293.

²⁰⁴ Karl Reichl, *Singing the Past, Turkic and Medieval Heroic Poetry*, Ithaca, NY, 2000; K. Rayhl, *Turkskii epos, traditsii, formı, poetičeskaya struktura*, Moskva, 2008.

²⁰⁵ Bahadırova, *a.g.m.*, s. 282

almıştır. Esemurat ozan'ın yanında kalmış, ev işlerinde yardımcı olmuş ve ozana sahneye çıktığı bütün şenliklere eşlik etmiştir. Esemurat ozan'dan öğrendiği Edige, Şaryar ve Qoblan destanlarının yanı sıra Şora'nın bir kaç pasajını da bilmektedir. Jumabay ozan 2006 yılında vefat etmiştir.²⁰⁶

Cumabay Bazarov'un varyantının özeti:

Nogaylar üzerinde hüküm süren Han Toktamış'ın zamanında bir mezarlıkta Baba Tükli Şaşlı Aziz adında bir adam yaşarmış. Günün birinde üç tane perinin güvercin kılığında bir göle uçtuklarını ve orada yıkandıklarını görmüş. Baba Tükli Şaşlı Aziz, perilerin kıyafetlerini saklamış ve perilerin en gencinin eşi olmayı kabul edene kadar onlara geri vermemiş. Ancak, perinin de şartları varmış. Baba Tükli Şaşlı Aziz'in, perinin koltuk altlarını ellemesi, bileklerini görmesi, peri yıkanırken ona yaklaşması ve her cuma saçını yıkarken onu seyretmesi yasakmış. Ama Baba Tükli Şaşlı Aziz, bu yasağı çiğnemiş ve perinin koltuk altında güvercin kostümünün gizli olduğunu, bileklerinin insan bileklerine benzemediğini, yıkanmadan önce iç organlarını çıkartıp bir tabağa koyduğunu ve saçını yıkamadan önce de kafasını gövdesinden ayırdığını görmüş. Bunun üzerine peri, Baba Tükli'yi terketmiş ama daha önce altı aylık hamile olduğunu ve çocuğu, belirli bir yerde, belirli bir ağacın altında dünyaya getireceğini söylemiş. Ancak bu çocuğu Baba Tükli değil de Tuman Hoca isiminde bir adam bulmuş. Tuman Hoca çocuk sahibi olamadığından Han Toktamış tarafından ülkeden sürülmüş, ama başka ülkeye giderken verdiği bir molada hizmetkârı bu çocuğu bulunca Tuman Hoca da Nogayların yanına geri dönmüş. Ama burada da Toktamış çocuğu kendi yanına almış ve Edige adı verilen bu çocuk güçlü ve zeki bir delikanlı olmuş. Hanın eşi Karakaş-ayım, hanın Edige'yi hep koruduğunu fark edince Edige'yi kıskanmaya başlamış. Daha sonra Edige'yi atların sorumluluğu verilerek saraydan uzaklaşmasını sağlamış. Ama Edige zekası sayesinde gittiği yerde de namını duyurmuş. Bir çocuğun annesinin kim olduğu sorunu yüzünden çıkan iki ayrı kavgayı sonlandırmış.

Hanın eşi, Edige'nin ölmesini istemiş. Bunun üzerine zehirli katık ikram edilen Edige bunun farkına varıp hanın sarayını ve Nogay topraklarını terk etmiş. Gitmeden önce altı aylık hamile olan eşi Karasaş ile vedalaşmış ve 14 yıl sonra geri döneceğine

²⁰⁶ K. Reichl, "Karakalpak Destanları: Gelenek, Destancılar ve Destan anlatımı". *Türkbilg*, S. 15, 2008. s. 64-77

dair bir söz vermiş. Toktamış, Edige'nin ardından veziri Kenjembay'ı göndermiş. Ama Edige, hanın geri dön emrini kabul etmeyerek vezire hakaret etmiş.

Edige daha sonra, Satemir'in (Timur'un) sarayına varmış ve burada çok iyi karşılanmış.

Ancak burada Edige'nin hanın kızını, Dev Alip Baba Kara Tiyin'in elinden kurtarmasını istemiş. Bunun üzerine Edige, devin yanına at tımarcısı olarak girmiş. Edige bir atış müsabakası esnasında hemen hemen kendisi kadar uzağa nişan alınca dev, korkarak Edige'den kaçmış. Ama Edige hemen devin peşine düşerek onu bulmuş ve elinde tutsak tuttuğu hanın kızı Akbilek'in yardımı ile öldürmüştü. Timur, Edige'ye mükâfat olarak hükümdarlığın yarısını ve Akbilek'i eş olarak vermiş.

Edige'nin Timur'un sarayına sığınışından üç ay on gün sonra Karasaş, Nuraddin adında bir erkek çocuk dünyaya getirmiş. Nuraddin büyüyünce Toktamış'ın kötü veziri ona iftira atarak ondan kurtulmak için Nuraddin'e tehlikeli bir görev vermiş. Buna göre Nuraddin Barsa-Kelmes (Gidip de dönülmeyen) topraklarına gidip, oradan 360 yaşındaki Soppaslı Sıpira ozanı hanın sarayına getirmeliymiş. Bu uzun ve zorlu yolculukta genç Nuraddin'nin dedesi Baba Tükli de koruyucu olarak torununun yanında gitmiş. Nuraddin, ozanı bulmuş ve hanın sarayına gelmeye ikna etmiş. Sıpira ozanı, Han Timur'un sarayında daha önceleri hem Cengiz Han için de destan ve türküler söylediğini anlatmış hem de huzuruna çıktığı Altın Orda Devleti'nin hükümdarlarını saymış. Daha sonra Toktamış'ı, Nuraddin hakkında uyarmış ve onu öldürtmezse Nuraddin'in kendisini öldüreceğini söylemiş. Nuraddin'i sarhoş edip bıçaklama teşebbüsü hem Nuraddin'in babasının iki arkadaşı, hem de Baba Tükli'nin yardımları sayesinde başarısızlıkla sonuçlanmış. Bunun üzerine Nuraddin, Timur'un sarayına kaçarak orada babasını bulmuş ve böylece baba ve oğul duygulu bir şekilde kavuşmuşlar.

Nuraddin'in Nogay bölgesinin durumu hakkında anlattıkları Edige'de, Toktamış'tan intikam alma arzusunu uyandırmış. Timur ve askerlerinin yardımı ile Edige ve Nuraddin Nogay'a doğru yola koyulmuşlar. Kısa süren birkaç çarpışmadan sonra barış ilân edilmiş ve İdil'in (Volga nehrinin) güneyindeki bölge Edige'ye, kuzeyindeki bölge de Toktamış'a verilmiş. Ancak sadece üç ay sonra tekrar savaşlar başlamış ve bu esnada Toktamış kaçarken Nuraddin tarafından öldürülmüş. Ancak Vezir Kenjembay'ın Nuraddin'i babasına karşı kışkırtmaları sonuç vermiş ve

Nuraddin o öfkeyle Nogay topraklarını terk etmek için atına kırbağı vurunca kırbağı çözülerek Edige'nin gözüne saplanmış ve gözünü çıkarmış.

Nuraddin, Pären ülkesinde bir ejderha öldürmüş. Günün birinde eşi ve oğlu ile Nogay topraklarının sınırları civarında karargâhını kurduğunda bir kadını boğulmaktan kurtarmış. Bu yaşlı kadın çok yüksek bir para cezasına çarptırıldığı için canına kıymak istemiş. Bu kadının üç oğlu ile paylaştığı her bacağı birine ait olan bir keçisi varmış. Yaşlı kadının payına düşen bacak yaralı ve bu yüzden sargılıymış. Keçi sargısı ateş alınca bunu söndürebilmek için tarlalarda sağa sola koşmuş ve tüm mahsulü yok eden bir yangına sebep olmuş. Ancak Nuraddin sorumluluğun bu yaşlı kadında olmadığını ve suçun oğullarında aranması gerektiğini söylemiş: Çünkü eğer bu keçi yürüyemez olsaydı tarlalar da yanmazmış. Edige bunu duyunca Nuraddin'in yakınlarda olduğunu anlamış. Böylece Edige, oğlu Nuraddin'i yanına getirtmiş ve kavuşmaları şerefine tahtını Nuraddin'e devretmiş.

2.1.2.10 Edige - Karam Ozan Nagımulu Varyantı

2000 yıllarında Edige destanının Karakalpakların ünlü ozanlarından biri olan Karam Nagımulu'nun çocuklarının elinde saklanan elyazıları bulunmuştur. Karam ozanın evinde bulunan Edige destanının birbirine benzemeyen bu üç varyantı şimdi Özbekistan Bilimler Akademisinin Karakalpakistan şubesinin el yazmaları 171234 nolu arşivde bulunmaktadır. Bu üç varyanttan birinin Karam ozanın babası Nagım ozan'dan yazıya geçirmesi mümkündür. Diğer iki varyantın Karam ozanın kendisinin yazıya geçirdiği varyant olabilir. Aslına bakılacak olursa bu üç el yazması da Nagım ozanın söylediği "Edige" destanının varyantlarıdır. Karam ozanın hocası, kendi babası Nagım ozan, Nagım ozanın hocası Nurabılla ozandı. Elimizde Nurabılla ozandan yazıya geçirilmiş varyant yoktur. Ancak, Nurabılla ozanın öğrencilerinin söylediği varyantları mevcuttur. Nurabılla ozanın oğlu Esemurat ozan varyantı, Karam ozan varyantı, Erpolat ozan ve Kıyas ozan varyantları bu Nurabılla ozanın söylediği Edige destanının en eksiksiz varyantları olarak kabul edilmektedir.²⁰⁷

2.1.2.11 Edige Destanı - Daukarayev N. ve Şamuratov A. Varyantı

Özbekistan Cumhuriyeti Bilimler Akademisi Karakalpak şubesinin el yazmaları arşivinde 37421 numarasıyla kayıtlı olan N. Dawkarayev ve A. Şamuratov tarafından

²⁰⁷ Bahadırova, a.g.m., s. 282

hazırlanan Edige Destanının daktilo varyantı bulunmaktadır. Bu varyantın kimden kaydettiğine dair bir bilgi bulunmamaktadır.²⁰⁸

2.1.3 NOGAY TÜRKLERİNİN VARYANTLARI

2.1.3.1 Edige - A. Hodzko Varyantı

Edige destanının hikâye ve efsane türleri İdil, Ural, Sibiry ve Kırım'da yaşayan halklar arasında da bulunmaktadır. A. Hodzko, Edige hakkındaki halk hikâyelerini 1830 yılında Astrahan'dayken Tatar arkadaşı, bilim adamı Ali Beg Şarapov'un Farsça çevirerek anlattığından yazıya geçirmiştir. Sonra İngilizceye çevirerek 1842 yılında Londra'da "Fars Halk Şiiri" adlı kitabına eklemiştir.²⁰⁹ Bu kitabın ön sözünde A. Hodzko, Ali Beg Şarapov bu destanın rusça çevirilmiş varyantını yayımlatmak niyetinde olan Kırım'ın ipek fabrika müfettişi Von Köppen'e gönderdiğini ve o varyantı eline geçmediğini yazmıştır. Ve bu destan çok eski zamandan sayılmaktadır. Urallardan Kuma'ya kadar Tatarlar arasında çok popülerdir. 14. veya 15. yüzyılın sonunda yaratılmış ve bugüne kadar yetenekli ozanlar'ın miras yoluyla iletilen destandır. Bu ozanlar her gün aramızdan kayboluyor diye yazmıştır.²¹⁰

A. Hodzko bu Edige varyantını nesir olarak yazmıştır.

A. Hodzko varyantının özeti:

Kahraman Edige yaşadığı zamanda onun halkı refah içinde yaşadı diye 360 yaşındaki Sıbra ozan anlatmaya başlamıştır. Edige'nin namaz kılıp, dini kitaplar okuması, Allah'a yakın olduğu çokça anlatılmıştır. Edige dokuz yaşında Toktamış Han'a hizmet etmeye başlar ve 14 yaşında tahta oturur. Toktamış kendi eşi Tulay Hanum Edige'ye aşk olur diye korkar ve onu takip etmeye başlar. Toktamış Han'ın değiştiğini hisseden Edige, yanına dokuz kazak olup (kazak: hiç bir kanunlara bağımlı olmayan) gitmesi; onu geri getirmek için Toktamış dokuz baturu gönderir. Edige, Janbay ile konuşur. Toktamış han 360 yaşındaki Sıbra ozanı getirmesini ister. Sıbra, Edige'nin bütün soyunu, gücünü ve sonunda Toktamış Han'ın her şeyini alacağını anlatır. Edige'nin yolda Allah'a yalvarır ve Allah kadir gecesindeyken ne yapacağını gösterir. Sonra Toktamış'la savaşır onu yaralayıp kovar. Edige, sadece

²⁰⁸ Bahadırova, a.g.m., s. 280

²⁰⁹ Adiga Chodzko, *Astrakan tatar songs, Specimens of the popular poetry of Persia*, London 1842, p. 348-362.

²¹⁰ N. H. Suyunovoy, *Sokroviçnitsa Narodnoy Slovesnosti nogaytsev, Edige Nogayskaya Epiçeskaya Poema*, Moskva 2016. s. 55.

bir hata yapar: Toktamış'ın çadırında kalan kaynatasından hana el kaldırdığı için özür diler, diye tamamlamıştır.

2.1.3.2 Murza Edige - N. S. Semenov Varyantı

N. S. Semenov, 1880-1881 yıllarında Astrahan Nogaylarından Edige batır destanının hikâye türündeki varyantını yazıya geçirmiş ve Rusça çevirisini 1895 yılında “Tuzemtsı Severo-Vostoçnogo Kavkaza” (Kuzeydoğu Kafkas Yerlileri) adlı eserinde yayınlamıştır.²¹¹

V. M. Jirmunsiy “Turkskiy Geroičeskiy Epos” kitabının “Skazaniye ob Edige” bölümünde N. S. Semenov tarafından yazıya geçirilen veya çevirilen Nogay varyantına önem vermeliyiz, demiştir.²¹²

Murza Edige - N. S. Semenov varyantının özeti:

1.bölüm Edige-Kubugul. Altın Ordu'nun hanı Toktamış tutkuyla avcılık yaparmış. Onun bir sürü avcılık kuşlarına Moğol soyundan gelen murza Kutlu-Kaya bakmış. Bu avcılık kuşlarını şah Temir duyup bu kuşlardan almak istemiş. O hedefe ulaşmak için Kutlu-Kayaya değerli bir hediye gönderip kuşların sadece iki tane yumurtasını hediye etmesini istemiş. Kutlu-Kaya uzun zaman ayartmaya dayanmıştır, sonunda dayanamayıp hediyeleri alarak şah Temir'e kuş yumurtalarını gizlice göndermiş. Bunu Jammay görüp Toktamış han'a söylemiş. O çok sinirlenip Kutlu-Kaya'yı ve ailesindeki herkesi öldürsün diye emir vermiş, bunu duyan Esebi, Kutlu-Kayanın beşikteki oğlu Edige'nin yerine kendi oğlu Kubugul ile değiştirerek Edige'yi kurtarmıştır. Kubugul büyüdüktan sonra Toktamış hanın hizmetçisi olmuş. Sonra Edige geldiği zaman Toktamış istemsizce yerinden kalkar. Bunu vezirleri Toktamış'ın eşi Dana Bike'ye söyler. Bunu Toktamış'ın kendisi de farkedip Kubagul'un soyunu öğrenmek ister. Yüz seksen yaşındaki Jammay'ı saraya getirip Kubagul'un soyunu ve geleceği söyler. Toktamış öldürmek istediğinde kahraman kaçıp gider. Arkasından Jammay kovup geri dön diye konuşur. Edige Şah Temir'e gider. Yolda Esebey'in oğlu ile buluşur. Kabardın hanla karşılaşır ona hizmet eder. Kabardın'ı öldürüp Şah Temir hanın kızı Ferdawzlu'yu kurtarır. Ferdawzlu ile Edige'yle evlenip Şah Temir hana gider. Şah Temir'den asker alıp Toktamış'a intikam almak için gider. Edige ile Nuradin intikamını alır. Toktamış ülkesiyle

²¹¹ N. Semenov, *Murza Edige, Tuzemtsy Severo-Vostoçnogo Kavkaza*, San-Petersburg 1895, s. 415-465

²¹² Jirmunskiy, *Turkskiy Geroičeskiy...*, s. 352

vedalaşıp kaçar. Jammay, Toktamış'ın yerini Nuradil'e söyler ve Nuradil, Toktamış'ı öldürür. Nuradil han olur. Baba ile oğlu, Toktamış'ın iki kızı Hanıke ile Gazıkey babanın karısı olduk diye Nuradil'i kandırır. Onlar yüzünden babası ve çocuğunun arası bozulur. Babasını ülkeden kovar. Uzun yıllar sonra Nuradil hastalanır ve babasının dualarıyla iyileşir. Tekrar babası ile barışır. Toktamışın oğlu Kadir-Berdi'nin Nuradil ile kaç kere savaşa da yenilir. Onu hileyle öldürmek için Jammay ile anlaşır. Jammay'ın Nuradil'i Kadir-Berdi'nin eline geçirmesine yardım eder. Nuradil'i yaralar. Nuradil ile Kadir-Berdi'nin konuşmasından sonra Kadir-Berdi'yi Nuradil'in sözlerin etkilenir. Kadir-Berdi'nin Jammay'ı öldürdükten sonra Nuradil ile barışır. Kadir-Berdi han olup Nuradil'i kumandan yapar. Nuradil bundan sonra da çok savaş kazanır ve bir savaştan sonra tekrar eski yarası açılarak ölür.

2.1.3.3 Toktamış Han'ın Hikâyesi - Muhamed Osmanov Varyantı.

Muhamed Osmanov'un "Toktamış Han'ın Hikâyesi" temel varyantlardan biri olarak kabul edilmiştir. 1883 yılı St. Petersburg'ta "Nogay ile Kumuk Metinleri" adlı kitapta yayımlanmıştır.²¹³ Bu kitaba çeşitli tarihî destanlar ve şairlerin eserlerinin alıntıları dâhil edilmiştir. Bunları Kuzey Kafkasya'daki Nogaylar'dan ve Dağıstan'daki Kumuklardan toplayıp baskıya hazırlayan St. Petersburg Üniversitesinin öğretim üyesi Muhammed Osmanov'dur. Bu kitap az sayıda yayınlanmış, ön sözsüz, 174 sayfadan oluşmaktadır. O kitabın 105 sayfasına Nogay şiirlerinin metni yazılmıştır. Kahramanlık destanlarından alıntılar içerisinde "Edige" destanının bir bölümü de içermektedir. M. Osmanov, kendisinin hazırladığı varyantta "Edige" hikâyelerini ve orda söylenen destanları ozanların çok farklı anlattığını yazmıştır. Bu kitabı yazdığımda elimde Edige hikâyesinin birkaç farklı varyantı vardı ve bunun içinden en iyisini seçip kitaba ekledim diye yazmıştır.²¹⁴

Bu destan varyantını Nogay bilim adamları Y. İ. Karakaev ve A. H. Kurmanseyitova Kiril harfiyle yayımlamıştır.²¹⁵

Toktamış Han'ın hikâyesi - Muhamed Osmanov varyantının özeti:

Kırım'da Taykoca adında bir han varmış. Han, yabanî hayvan avcılığını ve kuşla avlanmayı severmiş. Günlerden bir gün hanın kuş bakıcısı Kuttıkaya, şahinlerden birini Satemir Han'a gizlice göndermiş. Biraz zaman geçtikten sonra Taykoca Han

²¹³ M. Osmanov, *Nogayskiye i Kumykskiye teksti*, St. Petersburg 1883, s. 174

²¹⁴ Asanov, *a.g.t.*, s. 48.

²¹⁵ Suyunovoy, *Sokroviçnitsa Narodnoy...*, s. 158.

bunu duymuş ve Kuttıkaya'yı öldürmüş. Kuttıkaya'yın oğlunu Jiyentemir gizleyip kurtarmış. Edige büyüdüğünde Kubagul ismiyle Taykoca'nın oğlu, Toktamış Han'ın atlarına bakmış. Sonra Edige geldiği zaman Toktamış'ın yerinden kalktığını eş farkederek kocasına söylemiş. Kubagul'un soyunu kimsenin bilmemesinden dolayı, Kenjenbay'ın aklıyla Sıpara ozan'ı davet ederek ozan bütün gerçeği söylemiş. Toktamış, öldürmek istediğinde kahraman kaçıp gitmiş ve arkasından Kenjenbay'ı göndermiş. Şah Timur'a kaçan Edige, yolda Alıp'la karşılaşarak ona hizmet etmiş, Alıp'ı öldürüp hanın kızını kurtarmış. Şah Timur, kızını Edige'yle evlendirip Nuraddin dünyaya gelmiş. Büyüyen Nuraddin, babasının Toktamış'tan intikam alacağını tesadüfen duymuş. O Şah Timur'dan asker alıp Toktamış'a karşı çıkmış. Toktamış ülkesiyle vedalaşıp kaçmış. Hanımlar yüzünden babası ve çocuğunun arasında çatışma olmuş ve Nuraddin ülkeyi terk etmiş. Nuraddin'in eşinin araya girmesiyle baba ve oğul barışıp Nuraddin tahta gemiş. Sonunda Kadirberdi'nin Nuraddin'i hileyle yakalayıp işkence yapmış. Kadirberdi ve Edige'nin arasında savaş çıkıp Edige ölmüş ve Kadirberdi de geri dönerken yolda vefat etmiş.

Muhamed Osmanov varyantının özeti Şokan Velihanov'un varyantına benzemektedir.

2.1.3.4 Toktamış Han Hakkında Hikâye – N. Berezin Varyantı

İ. N. Berezin'in "Toktamış Han Hikâyesi" adlı varyantı 1890 ve 1892 yılında "Turetskaya Hrestomatiya" kitabında yayınlanmıştır.²¹⁶ Bu varyant önce Nogay bilim insanı Y. A. Karakaeva tarafından yayımlanmıştır.²¹⁷

Bu varyantın hikâye akışını anlamak biraz zordur, çünkü İ. N. Berezin duyduğu gibi, bazı kelimeleri anlamadan yazıya geçirmiştir. Edige hakkındaki başka destanların özetine benzemiştir. N. Berezin bu varyantı Türkmen halkın eseri diye yorumlamıştır. Ancak, Profesör P. M. Meliyoranskiy bu Türkmenlerin eseri olduğunu reddetmiştir. Bu eserin Türkmenlerin değil Kazak Türüklerinin eseri olduğunu O. A. Nurmaganbetova kanıtlayıp metni "Edige Batır" kitabına eklemiştir.²¹⁸

²¹⁶ N. I. Berezin, *Toktamış Han Hikayeti*, Turetskaya hrestomatiya, T.3, St.-Petersburg, 1890. s. 60.; N. I. Berezin, *Toktamış Han Hikayeti*, Turetskaya hrestomatiya, T.2, Kazan, 1892. s. 59-76.

²¹⁷ Suyunovoy, *Sokroviçnitsa Narodnoy...*, s. 177.

²¹⁸ *Edige batır*, Almatı 1999, s. 360.

1998 yılı Rüstem Sulti'nin hazırladığı "Edigey" kitabında bilim insanı İ. N. Berezin bu varyantı, N. İsenbet karşılaştırmalı linguistik inceleme yaparak Tatar varayantı olduğunu kaydetmiştir.²¹⁹

2016 yılı Moskvada N. H. Suyunova'nın hazırlamasıyla yayımlayan "Edige Nogayskaya Epiçeskaya Poema - Edige Nogayın Kahramanlık Destanı" kitabında Berezin bu varyantın V. M. Jirmunskiy, Nogay varyantı diye belirtmiştir.²²⁰

Toktamış Han Hakkında Hikâye – N. Berezin varyantının özeti (1892 yılı yayınlayan metni):

Bir zamanlar İdil yakasında Toktamış Han varmış. O hanın Tukliyak adında bir kuşu varmış. O kuş yılda bir kere yüksek yerde yuva yapıp üç yumurtadan üç yavru çıkarıyormuş. O kuşlara Nadir adında biri bakıyormuş. Bir günü Nadir, Tore Han'dan bir elçi gelerek üç kuştan birini isteyip Tore Han'a götürmüş. Bir gün Toktamış Han ile Tore Han karşılaşınca o kuşu görmüş. Toktamış, Tore'ye bu kuşları kim verdi diye sormuş. Bunu Nadir'den sorsanız iyi olur, çünkü kuş bakıcısı o demiş. Han, Nadir'in hiçbir şey söylemeyişiinden anlayarak onu ateşe atıp öldürmüş. Nadir'in Kubagul adında bir oğlu varmış. O, orada büyümüş. Toktamış'ın atlarına bakıyormuş. Toktamış'ın evine yemek yemeye gediğinde, Toktamış farketmeden yerinden kalkıyormuş. Bunu farkedene eşi ona anlatınca han da bunu farketmiş. Ondan sonra han halkını toplayıp büyük toy yapmış. Orada Toktamış vezirlerine Edige hakkında Kubagul adında jır söyleyin demiş. Yaşlı Hubır ozanı aldırıp ona söyletmiş. Hubır, Edige'ye kimsin diye sormuş. Edige soyunu anlattıktan sonra, Hubır ozan Toktamış'a ne olacağını söylemiş. Bunu duyan Toktamış, ölüm emrini vermiş. Edige dokuz arkadaşıyla kaçınca arkasından Janbay kovalamış ve konuşmuşlar. Şah Temir'e gelmiş. O zaman Şah Temir'in kızını Kabardin kaçırmış. Kabardin'i öldürüp kızını getirmiş ve Şah Temir ona kızını vermiş. Onların Nurali adlı oğlu olmuş. Nurali büyüdükten sonra Şah Temir'den asker alıp Toktamış'la savaşımaya gitmiş. Bu haberi duyan Toktamış kaçmış. Kaçarken vedalaşıp şiir söylemiş. Nurali onu yakalayınca öldürüp başını almış. Toktamış Han'ın Kadirberdi adlı oğlu varmış. O, Nurali'nin düşmanı olmuş. Jambay, Nurali'yi kandırıp Kadirberdi'nin eline düşürmüş. Ondan cevap alıyor. Nurali'yi öldürmeden Kadirberdi, Edige'den Nurali için para ödemesini istemiş. Para istemeye

²¹⁹ Sulti, *a.g.m.*, s. 24

²²⁰ Suyunovoy, *Sokroviçnitsa Narodnoy...*, s. 177.

Kadırberdi'nin dokuz büyüklerinin (iyi atalar) oğlanları gitmiş. Edige, onların ikisini yakalayıp ikisini tekrar göndererek; Nurali'ye söyleyin, ne yapsa kendi bilir, ben bu iki oğlanı öldüreceğim demiş. O büyükler Kadırberdi'ye bize oğullarımız gerek demiş. Onları tekrar almak için Nurali'yi vermiş. Edige de iki oğlanı vermiş. Sonra Nurali o iki kişiyi öldürünce Kadırberdi askerini alıp gitmiş. Edige, han; Nurali bey olmuş. Nurali, Toktamış Han'ın kızını vermedi diye Edige'ye küsmüş. Edige ülkeyi terk etmiş. Nurali, han olup halkı yönetmiş.

Bir gün dört kardeş aralarında bir keçi üzerine tartışıp her biri bir ayağını aralarında pay etmiş. Bir kardeşine keçinin aksak ayağı düşmüş. O aksak ayağına kumaş bağlamış. O keçi ateşin yanından geçince kumaş yanmış, onunla birlikte ekin de yanmış. O ekinin sahibi, keçi sahipleriyle tartışıp Nurali'ye gelip hüküm istemiş. O kumaş olmasaydı ekin yanmazdı diyerek parasını kumaş bağlayan kişi ödesin demiş. O da korkarak kaçıp gitmiş. O adam Edige ile karşılaşp başına gelenleri anlatmış. Edige ona tekrar Nurali'ye şunu söyletmiş: Eğer o keçinin üç sağlıklı ayağı ekinin yanına götürmese aksak ayak gidemezdi. Nurali hükmü değiştirip o üç sağlıklı ayak sahiplerine para ödettirmiş. Bunu kimin söylediğini anlayıp Edige'yi aldırılmış ve özür dileyip barışmışlar.

2.1.3.5 Edige Yırının Tarihi - A. H. Ş. Janibekova Varyantı

A. H. Ş. Janibekova varyantı Koban'da Şabaz köyünde yaşayan Aci Davit Kudaynet'in oğlundan 12 Mayıs 1922 yılında yazıya geçirmiştir. Destanın tamamı Karanogay Aci-Molla Nugman oğlundan 18 Temmuz 1926 yılında yazıya geçirmiştir. Latin harfinde yazılan bu destan varayantı ilk defa 2016 yılında "Edige Nogayskaya Epiçeskaya Poema - Edige Nogayın Destanı" kitabında yayınlamıştır.

221

Edige yırının tarihi A. H. Ş. Janibekova varyantının özeti:

Eski zamanda Kadir kaya, Barkaya ve Kutlıkaya adında üç kardeş varmış. Kutlıkaya hanın kuşçusu olmuş. Hanın ünlü şahini olmuş. İkinci han, o şahinin yumurtasını Kutlıkaya'dan gizlice almış. İki han avcılık yapmaya çıktığı zaman yavru şahini görünce Kutlıkaya'ya sinirlenip onu kovmuş. O uzun yıllar ormanda yaşamış. Bir gün (ağaş angalak) peri kızı görüp onunla evlenmiş. Peri kızı (ağaş angalak) ona benim kaburgama bakma diye bir şart koymuş. Bir gün peri kızı yıkanırken onun

²²¹ Suyunovoy, *Sokroviçnitsa Narodnoy...*, s. 203.

kaburgasına bakmış ve kaburgasının içini görmüş. O zaman sen şarta uymadın diye peri kız uçup gitmiş. Giderken çocuğunu yola bırakmıştır. Sonra Kutlıkaya'nın hanı ölünce ülkeye geri dönmüş. Bir gün halk dağda yürürken ağaçtan bir şey çıkmış, insanlar kaçar ama Kutlıkaya onun kim olduğunu bildiği için ağacın yanına geldiğinde erkek bebeği kumaşın içinde görmüş. Çocuğunu alıp geldikten sonra onu emzirecek kimseyi bulamayınca bir köpeğe emzirmiş. Çocuk çabuk büyümüş. Onu ağacın yanından alırken Edige diye bir ses duymuş, adını Edige koymuş. Edige, çok akıllı bir kahraman olmuş. Edige'yi ükenin hanı yanına alıp at baktırmış.

Destanın devamı diğer varyantlarla benzerlik göstermektedir.

2.1.3.6 Edige Hikâyesi - Saadet Çağatay Varyantı

1950'li yıllarda Prof. Dr. Saadet Çağatay, Türkiye'nin Ankara yakınlarındaki Haymana'nın bir köyünde yaşayan 76 yaşındaki Hacı Osman Ataoğlu'ndan yazıya geçirdiği varyantı, Türkçe ve Almanca olarak yayımlanmıştır. Hacı Osman Ataoğlu, bu destanı 19-20 yaşında Kırım'da duymuştur.²²²

Edige hikâyesi - Saadet Çağatay varyantının özeti:

Edige'nin babası Kutulu Kaya, hana bir at aramak için gider. Onu bulamadan, altı aylık bir at getirmiş. Kutulu Kaya'nın düşmanları altı aylık at getirip seni rezil etti diye hanı vezirine karşı kışkırtır. Toktamış Han onların sözlerini dinleyip, Kutulu Kaya'yının gözlerini çıkarıp ülkeden kovar. Avare avare yürürken bir peri kızıyla karşılaşır. Ondan bir oğlan doğar ve Edige ismini verir. Edige onu eski arkadaşlarına yetiştirmek için verir. Kutulu Kaya'yın oğlu olduğunu hanın veziri Janbay öğrenip hana haber verir. Han, çocuğun yaşındaki herkesi öldürme emri verir. Edige'yi yetiştiren bunu duyunca karısına şöyle söyler: Eğer biz Kutulu Kaya'yın oğlunu verirse bütün halk ağlar, kendi oğlumuzu verirse sadece biz ağlarız diyerek kendi oğlunu verir. Edige'nin ölüp ölmediğini öğrenmek için dört yüz yıldır yaşayan bilgin ozanı çağırır. O delikanlinin keskin nişancı olarak yetiştiğini, hanın onun elde edemeyeceğini söyler. Edige, 40 arkadaşıyla birlikte kaçar. Satemir Han'ın kızını devden kurtarıp evlenir. Sonra Edige ile babasıyla karşılaşır birbirini tanır.

Burada da Nuraddin'in Toktamış'ı kovalaması vardır. Bu varyantın başka bir özelliği Toktamış'ı kovalarken Nuradin'in yanında falcı vardır.

²²² S. Çağatay, "Die Adige-Sage. Text, Übersetzung und Kommentar", *Ural Altaische Jahrbücher*, Vol. XXV-1953 (Wiesbaden) – Hf. 3/4

Toktamış'ın yanında falcı varmış, ama Nuradin'in falcısı daha çok bilgiliymiş. Burada da Edige ve Nuraddin'in çatışıp Edige'nin gitmesi vardır. Diğer Nogay varyantlarındaki gibi keçiyle alakalı hüküm vermesi sonra ikisinin barışması vardır. Toktamış'ın oğlu Nuraddin'i öldürmeye gelir. Janbay, Nuraddin'i kandırıp onu zehirli bıçakla bacağına saplar. Ormanın içinde yaralı olan Nuraddin'i bir kardeşi bulup tedavi eder. Nuraddin iyileştikten sonra Toktamış'ın oğlu ve Janbay ülkeden kaçıp gider. Hikâye böylece tamamlanır.

2.1.3.7 Edige - T.A. Akmanbetova Varyantı

Edige destanını 1975 yılında Dağıstan Cumhuriyeti Nogay ilçesindeki Termen köyünde yaşayan ozan Yanpo Dorjiev'dan ünlü folklorcu T. A. Akmanbetova yazıya geçirmiştir. Bu elyazı arşivte saklanmaktadır. İlk defa 2016 yılında “Edige Nogayskaya Epiçeskaya Poema” kitabında yayımlanmıştır.²²³

Edige - Akmanbetova T. A. varyantının özeti:

Şaşlı Borkay denen bir kişi avlanmaya çıkar. Üşgöl denen gölün kamış yakasına gelip dinlenir. Bu gölün yakasına üç ak güvercin uçarak gelir ve güvercin giyimlerini çıkarıp üç güzel kıza dönüşür. Şaşlı Borkay, küçük kıza âşık olup o kızın güvercin giyimini kamışın arasına saklar. İki güvercin uçup gittikten sonra Şaşlı Borkay kıza âşık olduğunu söyler ve kız bunu kabul edip evlenirler. Onlar Şansır dağının yanında yaşamaya başlar. Bir gün Kutlıkaya denilen bir yerde peri kızı erkek çocuk doğurur. Adını Kutlıkaya koyacak, ama evde ona Aziz derler. Çocuk büyüdüğünde babası Borkay ile annesi ölüp ruhu iki yıldız dönüşür. Kutlıkaya, Toktamış Han'ın Sekerli yurdunun kuşçusu olur. Bir gün Toktamış'ın asıl kuşunun yumurtasını Satemir Han'a verir. Toktamış Han ile Satemir Han avda karşılaşır. Avda tilkiyi Toktamış'ın kuşundan önce Satemir'in kuşu tutar, Toktamış o kuşun kendi kuşuna çok benzediğini düşünür. Satemir Han kuşun türü (dül düş, yavruları) soyu yok olmasın, yayılsın diye iyi niyetle kuşun yumurtasını aldığını söyler. Toktamış, Kutlıkaya'nın onun kuşunu gizlice verdiğini öğrendikten sonra onun iki kulağını ve burnunu kesip ülkeden kovar. O, ormanda yaşamaya başlar. Bir gün Kırmızı ormana geldiğinde, orda toy olduğunu görür. Toyda damat ölür, yerine Kutlıkaya'yı geçirirler. Toyda at yarışı, bilek güreşi ve başka oyunlar oynanır. Toyun sahibi Kutlıkaya'yı bilek güreşine çağırır, eğer yenersen ben sana kızımı ve atımı vereceğim, eğer yenilirsen

²²³ Suyunovoy, *Sokroviçnitsa Narodnoy...*, s. 267-291.

burda kalacaksın der. Kutlıkaya yener. Kızı ve atı alıp “Bismillah” dediği zaman her şey kaybolur. Ardından güzel kız ve atından kalan bir kıl kalır. Kızla nikah yapıp evlenmek ister, kız nikah yerine benim şartım var der. Şartı: giyindiğim zaman koltuk altına bakma, yıkandığımda yüzüme bakma ve abdest aldığımda vücuduma bakmadır. Kutlukaya o kızla çok zaman birlikte yaşar, ama çocukları olmaz. Kutlukaya çocuk ister. Bir gün attan kalan kılı elinde tuttuğunda kıl şöyle söyler: senin karın şeytanın kızı, senin kanını içiyor, bu yüzden sen kurumuş ağaca benzemeye başladın der. Uyumuş gibi yapıp karının kan içen saçlarını kesip yere at ve onları ayaklarınla ez der. O sana çocuk doğuracak, ben o zaman ata dönüşeceğim bebeği alıp kaçarız der. Kutlukaya verdiği şartı bozup suya girdiğinde koltuk altına baktığı zaman akciğerini görür. Şartı bozdun diye yanına geldiğinde karısının saçını kesip yere atıp ezer. O hamile kalıp erkek çocuk doğurduğu zaman kıl ata dönüşüp çocuğu alıp kaçarlar, karısı kurt dönüşüp onları kovalar. Atın koyruğundan ısırarak istediği zaman Kutlıkaya başından vurur, o da bir kurt inine girer. O zaman at kaybolur. Kutlıkaya çocuğu eline alıp dinlenirken kulağına Edige diye üç kere ses gelir. Şeytan kızı kurt olup Kutlıkayayı kovaladıktan sonra, Nogaylar kurdu öldürmeye yeltenir. Bebek aç kalıp çok ağlamaya başlar, o zaman Kutlıkaya’nın önüne Kadırnıyaz adlı yaşlı biri çıkıp ben bir koyun getireceğim, biraz sabredin der. Kutlıkaya bebeğinin ağlamasına dayanamayıp yeni doğuran bir köpeyi görüp, çocuğunu ona emzirir. Kadırnıyaz gelip aptallık ettin, haram süte emzirdin der. Oğlun hayatta köpek gibi hırlaşıp durur, akıllı, kahraman, adı bütün ülkede meşhur tanınacak der – Kadırnıyaz. Kutlıkaya üzülse de yaptığı işi geri çeviremez. O, on oğlu olan Esenbay’a gidip oğlunu emanet eder. Adının Edige olduğunu söyleyip, kendisi tekrar ormana gider. Esenbay ona Kubugul adını verir. Halk arasında dedikodu çıkınca Kutlıkaya’nın oğlunun Esenbay’da olduğunu öğrenen Toktamış – çocuğu ver öldüreceğiz der. Esenbay, Kutlıkaya’nın tek oğlunun hayatta kalması için kendi oğlunu verir.

Edige terbiyeli, mütevazı, akıllı biri olarak büyür. Esenbay onu Sarıbas adında bir zengin insanın buzağına baktırır. Bir gün yaylada iki kişinin deve yavrusu üzerine tartıştığını görünce onlara hüküm verir. Develer sudan korkar, o yüzden yavrusunu kayığa koyup suya bırakın, kimin devesi bağırarak suya girse o onundur demiş. Onun hükmünü kabul edip öyle yaparlar.

Toktamış Han arabasının tekerleğine altın sürer ve vezirlerini ülkeye gönderip bu arabanın ne kadar olduğunu sormasını ister. İnsanlar bu arabanın ne kadar olduğunu söyleyemez. Vezirler buzağıları otlatan Edigeyi çağırıp bu araba ne karar diye sorarlar. Bu kolay, eğer Sarayşık'ta kıtlık olursa, o zaman bu arabanın fiyatı bir ekmek kadar olur. Bu söylediklerini Toktamış Han'a söylerler, bundan sonra Edige'yi at bakıcısı olarak alır. Ayın birinde Toktamış Han'ın evine gelirken o zaman hanın karısı Tunay, onun Edige geldiğinde çekinerek yerinden kalktığını söyler. Bunu farkedenden Toktamış düşünür, toy yapar, Kubugul'un soyunu öğrenmek için Sıbıra ozanı çağırır, Kubugul'un soyunu öğrenirler. O zaman, Esenbey'in dokuz oğlu Toktamış'ın kötü niyetini anlayıp Edige ile kaçıp giderler. Toktamış, Yanbay'ı onu geri getirmesi için arkasından gönderir. Edige ile Yanbay konuşurlar. Edige Esenbey'in dokuz oğluyla ülkeden gider. Onlara yolda dokuz başlı, bir kuyruklu yılan çıkar, onu bir anda dokuzu öldürür, sonra tek başlı dokuz kuyruklu bir yılan çıkar, onu da öldürmek istediklerinde o bir anda yuvasına kaçıp gider. O zaman Edige de bakın eğer dokuzumuz da baş olursak hepimiz bir tarafa gidip ölürüz, ama bir başımız olsa her şeyden kurtuluruz der. Onu baş yaparlar. Sonra yolda avcıyla karşılaşır. O, Şah Temir'in Appak adlı kızını Kabartın Alıp'ın kaçırdığını söyler. Edige, o Kabartın Alıp'ın aşçısı olarak işe girip onu öldürür. Appak'la evlenir ve onların oğulları Nuradin olur. O, büyüdüğünde Toktamış'tan intikam almak için geldiğinde az askeri çokmuş gibi gösterince Toktamış Han korkup, Yanbay'ı da alıp ülkeden kaçıp giderler. Nuradin arkasından kovaladığında Yanbay, Toktamış'ın nerede olduğu gösterir. Nuradin, Toktamış Han'la konuşup ilk onun ok atmasını ister, Toktamış oku değdiremeyince Nuradin onu öldürür. Yanbay, Edige'ye güzel haber vermek için önden gidip Toktamış'ın kızları Kanike ile Kozeke'ye Nuradin geldiğinde karnınıza yastık koyun, bizi Edige hamile bıraktı söyleyin der. Nuradin bunları gördükten sonra Edige ile arası bozulur. Edige ülkeden gider. Sonradan Edige'nin bir keçi hakkındaki hükmünden sonra Nuradin babası olduğunu anlayıp, gidip özür dileyip barışırlar. O zaman Toktamış'ın oğlu Kadirberdi intikam almak için gelir. Yanbay'ın yardımıyla Nuradin, Kadirberdi'nin eline düşer. Kadirberdi, Nuradin'in oturacağı yere iki çiviye dik koyup üstüne halı örter. Nuradin o yere oturup iki bacağına iki çive girse de Kadirberdi ile konuşur. Genç Kadirberdi, Nuradin'i affedip barışırlar. Kadirberdi, Yanbay'ın başını alır. Kendileri yurda dönüp yaşarlar.

2.1.3.8 Edige - Şihaliyev Aşim İmam-Mazemoviç Varyantı

Edige ile ilgili destanın bir varyantı, 1958 yılında folklorcu Şihaliyev Aşim İmam-Mazemoviç, Karaçay-Çerkes Özerk Bölgesi'nin Adıge-Habl ilçesindeki İkon-Halk köyünün sakini (eski köyün adı Tokhtamış) Kumukov Hadcı-Ishak Juma-Alioğlun'dan yazıya geçirmiştir. H. Kumukov, 1888 yılında doğup 1966 yılında vefat etmiştir. Ozan bu destanı 1905 yılında, Mineralniye Vodi yakınlarındaki Kangalı köyünde, Nogay halkının ünlü şairi (ozanı) Arslan Şabanoğlu'dan (1858-1912) derlemiştir.²²⁴ Şihaliyev A. İ. M. destanı Rusçaya çevirip Leningrad'a göndermiştir. V. İ. Jirmunski, A. Şihaliyev bu varyantı en son tamamlanan varyant diye ifade etmiştir.²²⁵ Türkiye'de 2014 yılında İsmail Doğan, Nesrin Güllüdağ "Nogay Destanları" adlı kitapta Şihaliyev Aşim İmam-Mazemoviç varyantını Türkiye Türkçesine aktararak yayımlamıştır.²²⁶

Şihaliyev Aşim İmam-Mazemoviç varyantının özeti:

Çobanın kızı insan kafatasından yapılmış beyaz bir tozun tadına baktıktan sonra oğlan doğurur. Çocuğa Barkaya adını verir. Barkaya çabucak büyüyerek akıllı biri olur. Bir gün han rüya görür. Rüyasında onu kırk köpek çevirip yirmisi bir tarafında, yirmisi diğer tarafından çıkıp ısırırlar. Han, hizmetkârlarını çağırıp onlara rüyasının anlamını sorar. Onlar yorum yapamaz. Rüyasını Bakarya yorumlar ve şöyle söyler: "Rüyadaki kırk köpek senin kırk vezirin' der. Han, kırk veziri ve karısının birlikte onu öldürmek için plan yaptığını fark eder. Han, kırk vezirini öldürtüp Barkaya'yı baş vezir yapmak ister. Ama o bunu kabul etmez, İdil nehri yakasında avcılıkla uğraşmayı seçer. Orada saçları beline kadar gelir ve sakalı göğsünü kapatıp tüm vücudunda tüy çıkar. Bu nedenle halk ona Baba Tükti (tüylü) Şaştı Aziz der. Destanın diğer yerleri başka varyantlara benzer. Baba Tüktü Şaştı Aziz, göl kenarında peri kızını görüp onunla evlenir, ondan Kuttıkiya (Kutılıkiya) doğar.

Bu destanın geri kalanı Cengiz ile Şokan Velihanov'ların yazıya geçirdiği varyant yakındır.

Edige çocukken hayvan çobanlığı yaparken hüküm verir. Toktamış'ın atlarına çobanlık yapar. Han'ın sarayında başka bir isim kullanır. Toktamış'ı, karısı Edige'ye

²²⁴ Suyunovoy, *Sokroviçnitsa Narodnoy...*, s. 23.

²²⁵ Jirmunskiy, *Turkskiy Geroičeskiy...*, s. 354-385

²²⁶ İ. Doğan, N. Gulludag, *Nogay Destanları*. Ankara, 2014, s. 13.

karşı kışkırtarak sürgün ettirir. Edige'nin soyunu kontrol eder. Han'ın bilmediği şeyleri Sıpıra ozan söyler. Genç kahraman ordadan kaçır. Toktamış'ın dokuz kahramanı onu arkasından kovalar. Satemir Han'ın ordasına gelip Alıp'ı yendikten sonra han kızıyla evlenir. Ondan Nuraddin adında bir çocuğu olur. Nuradin, babasının Toktamış'tan alacağı intikamı öğrenip Edige'ye hatırlatır. Satemir, onlara asker verir. Edige ile Nuradin ülkeye yaklaştığı zaman Toktamış kaçır. Nuradin, Toktamış'ı kovalarken yetişir ve onu öldürür. Han, kızları için baba ile oğlun arasındaki kırınlıktan dolayı Edige halkı ikiye ayırıp gider ve tekrar barışılır. Kadirberdi dedesinin yerini geri alır.

Bu konuların hepsi Şokan'ın varyantına benzemektedir, sadece işlenişi başka ve sonunda farklılıklar vardır. Kadirberdi tahta oturduktan sonra, Nuraddin'le arkadaş olarak onun ülke yönetiminde söz hakkı olduğu da söylenmiştir. Şokan'ın varyantında Edige, Baba Tükti Şaşı Aziz'in oğlu olsa da A. Şihaliyev ile M. Osmanov varyantlarında Baba Tükti'den Kuttikiya, Kttikiya'dan Edige olmuştur. Murun ozan varyantında, Tatar ve Başkurt varyantlarında da Edige'nin babası Kuttikiya'dır. Destanın ilk varyanlarında Edige'nin babası Kuttikiya, dedesi Baba Tükti Şaşı Aziz diye yazılmıştır. Sonraki varyantlarda Kuttikiya bahsedilmez, destan kahramanı basit bir insan değil, evliyadan doğmuştur.

Aşim Şeyhaliyev Nogay varyantını yazıya geçirdikten sonra, 1958 yılında destanın Başkurt kaynakları da dilci alim S. Miranova tarafından yeni bir yazıyla derlenmiştir. 1967 yılında Nogay masallarıyla birlikte, destanın “Kobogul” adlı masallaşmış varyantı yayımlanmıştır.²²⁷

2.1.3.9 Edige Batır - Enver Mahmut ile Nedret Mahmut Varyantı

Filoloji doktoru Enver Mahmut ile onun eşi Nedret Mahmut tarafından Romanya'daki Dobrudja Nogayların'dan Konstantsa şehri ve onun yanındaki köylerde yaşayan ozanlardan destanı yazıya geçirilmiştir. Edige Batır destanının 1988 yılında “Dobruca Tatar Masalları” kitabında yayımlanmıştır.²²⁸ 1991 yılı Çerkezistan'da yayınlanan “Nogay Dawsı - Nogay Sesi” gazetesinde yayınlanmıştır.

²²⁷ S. Kalmıkova (Haz.), *Nogay Ertegiler*, Çerkessk 1967, s. 127-129

²²⁸ Nedret Mahmut ve Enver Mahmut, *Dobruca Tatar Masalları, Edege Batır, Bozcigit*. Bucuresti, 1988. s. 15-67.

Bu destanı Dokuz Baydur adlı bir şair söylemiştir. Girişinde Dokuz Baydur kendisini tanıtır şairlik yeteneğini anlatmıştır. Destan hikâye olarak başlamıştır.²²⁹

Edige Batır - Enver Mahmut ile Nedret Mahmut varyantının özeti:

Bir sufi imam camiye giderken bir insana ait kafatası görür. Kafatasının altında “yaşarken bin bir insanı öldürdüm, bu halimle kırk insanı öldüreceğim” diye yazılıydı... Şaşırان sufi kafatasını ateşte yakarken beyaz külünü akarsuya veya toprağa dökersem diğer insanlara zarar verir, diye beyaz külleri cebindeki bir kumaşa sarıp evine getirir. Onun sadece bir kızı varmış. Babasının kumaşa sarıp getirdiği şeyin ne olduğunu merak eder ve babası namaz kılmak için camiye gittiği zaman kumaşı açarak beyaz küllerle karşılaşır. Kız beyaz külleri kokladıktan sonra onun tadına bakar. Altı ay geçtikten sonra babası kızının hamile olduğunu fark eder. Bu durumu öğrenen yaşlılar, onu ya asalım ya da keselim, derler. Gerçeği öğrenmek için Toktamış’ın akıllı bir torunu kızın yanına gidip onunla konuşur ve yaşlılara kızla evleneceğini söyler. Toktamış’ın emriyle yaşlılar, genç oğlan ve kızın babasına, kızı alıp bu ülkeden gidin derler. Yoldayken sufi imam vefat eder. Sonra kız bir oğlan dünyaya getirir. Adını Kutlıkıya koyar. Genç ve kız başka bir köye yerleşip mutlu mesut yaşarlar. Kutlıkıya büyüüp askere gider. Orada yaptığı işlerinden dolayı ismi ağızdan ağıza, kulaktan kulağa yayılır. Bunu Toktamış duyunca onu saraya aldırıp kuşçu olarak iş verir. Bir gün Temir Han Toktamış’a elçi gönderip ondan bir doğan ister. Toktamış kuşu vermez. Temir Han bir müddet düşündükten sonra Kutlıkıya’ya hediyeyle birlikte bir elçi gönderir ve ona bir kuş vermesini ister. Kutlıkıya, Temir Han’a doğanın iki yumurtasını gönderir. Bunu Toktamış Han öğrendikten sonra Kutlıkıya’yı ülkesinden kovar. Bu olaydan sonra Kutlıkaya ormanda yaşamaya başlar. Bir gün geyik avı sırasında bir geyik ile karşılaşır ve onu vurmak için bir ok hazırladığında geyik kıza dönüşür. O kıza âşık olur. Kutlıkaya kız ile evlenmek ister fakat kız iki şart koyar. Kutlıkaya bu şartları kabul eder ve kızla evlenir. Yıllarca evlat sahibi olamazlar. Kutlıkaya genç yaşta yaşlanmaya başlar. Dedesinin gaipten gelen sesi: “Karın şeytan, o senin kanını içiyor o yüzden yaşlanmaya başladın, onun saçını ateşte yakmadığın sürece yakın zaman öleceksin.” der. Karısının saçlarını yaktıktan sonra tekrar gençliğine kavuşur. Karısı hamile kalıp bir gün evden kaçır. Kutlıkaya takip edip onu yakaladıktan sonra doğan yeni çocuğu karısının elin alır ve komşu köyün yanına gelip yaşarlar. Bunu duyan Toktamış Han onun ölüm emrini

²²⁹ Enver Mamut, “Edige Batır”, *Nogay davısı aptalığı*, 19-26 Kazan, Çerkessk 1991

verir. Kutlıkıya bunu duyunca çocuğunu bir ağacın dibine bırakır. Toktamış, Kutlıkıya'yı öldürtür. Ağacın dibindeki çocuğu yakın köydeki yaşlı Esen bulur ve onu evladı yerine koyar. Onun adını Edige koyar. O büyüyüp keçileri otlatmaya başlar. O zamanlarda tavşan için tartışan iki kişiye bir hüküm verir. Bu hükmü duyan Toktamış o çocuk Kutlıkıya'nın oğlu, onu öldürün, diye emir verir. Yaşlı Esen Edige'yi kurtarmak için kendi çocuğunu Toktamış Han'a verir.

Edige büyüdüğünde ölen dedesinden kendi geçmişini öğrenince Esen Bey'in oğlunu öldüren Toktamış'tan intikam almaya gider. Toktamış'a kendini Kıbuyl olarak tanıtan Edige, onun hizmetkârı olur. Toktamış'ın karısı Edige'nin itibarının arttığını anlayınca onu öldürtmeye çalışır. Bunu öğrenen Yaşlı Yanıbaydın Edige'yi uyarır ve Edige yurdu terk edip Temir Han'ın yanına gitmeye karar verir. Yolda Temir Han'ın kızı Berdibek'i Kabert'inden kurtarır ve onunla evlenir. Daha sonra onların Nuredin adlı çocukları dünyaya gelir. Nuredin büyüdüktan sonra Toktamış Han'dan intikam almaya karar verir. Toktamış Han'ı öldüren Nuredin, tahtı ele geçirerek han olur. Toktamış'ın küçük oğlu Kadirberdi, babasının intikamını almak için Nuredin'i pusuya düşürerek yaralar. Edige bunu öğrendiğinde Kadirberdi'ye karşı savaştı. Kadirberdi'yi yaralayıp kaçır. Kadirberdi, Edige'nin başını getireni han yapacağını ilan eder. Barın ve Şırın Edige'yi izlemeye başlar. Barın Edige'nin başını alıp Kadirberdi'ye teslim etmeye geldiğinde Şırın başını ben tutayım, senin elin kirlenmesin, der ve Edige'nin başını alıp, kaçarak han olur.

2.1.3.10 Edige - İ. S. Kapaev Varyantı

Bu “Edige” destanı Karaçay-Çerkesya Cumhriyetinin halk yazarı İ. S. Kapaev'in edebî terkininde verilmektedir. İ. Kapaev'in metni, A. H. Djanibekova'ın notalarından ve kendisinin Nogay ozanı Kuray Lukmanova ile Karaçay-Çerkesya Cumhuriyeti'nin halk yazarı Suyna Kanaeva'dan yazıya geçirilen notalarının bir parçası esasında derlemiştir. Bu Nogay varyantı yasaklandıktan sonra ilk defa yayımlanmıştır.²³⁰

Destanın çoğu yerleri Nogay varyantlarına yakındır.

Edige - Kanaev İ. S. varyantının özeti:

Edige doğar. Eski zamanda Nogay yerinin sahibi Toktamış Han olmuş. Onun Kutlu-kaya adında bir kuşçusu varmış. Bir gün Satemir Han Kutlu-kaya'dan şahin kuşunun yumurtasını istemiş. Kutlu-kaya'nın yumurtayı verdiğini öğrendikten sonra Toktamış

²³⁰ Suyunovoy, *Sokroviçnitsa Narodnoy...*, s. 293.

Han, Kutlu-kaya'yı ülkeden kovmuş. O, ormanda yaşayan bir ağaç kızla evlenmiş. O kız kaburgamın altına bakma diye şart koşmuş. Bir gün Kutlu-kaya kızın kaburgasına bakıp içinde organlarının gözüktüğünü görmüş. Kız, adama “sen şartı bozdun, karnımdaki evladını sonra gelip bırakırım” diyerek uçup gitmiş. Kutlu-kaya ülkesine dönmüş. Bir gün o ağaç kız erkek bebeği bırakınca onu Kutlu-kaya almış. O bebek çok ağlayınca onu bir köpeğe emzirmiş. Çocuk çabucak büyümüş. Adını Edige koymuş.

Edigeyin büyümesi: Kutlu-kaya Edige'yi köyde on oğlu olan Esen-bey'e yetiştirmesi için vermiş. Toktamış Han, Kutlu-kaya'nın ülkeye döndüğünü öğrenince o çocuğu aratıp öldürün diye emir vermiş. Kutlu-kaya'nın çocuğunun Esen-beyde olduğunu öğrenmiş. Esen-bey, Edige'yi gizleyip aynı yaştaki çocuğunu vermiş. Esen-bey, Edige'ye verdiği çocuğun Kubugul adını vermiş. Edige herkesden büyük, akıllı bir batur olmuş. Toktamış Han'ın at bakıcısı olmuş. Toktamış'ın Edige'den irkildiğini, eşi fark etmiş. Edige'nin soyunu öğrenmek için toy yapmış ve Sıbıra ozanı çağırtmış. Edige, dokuz arkadaşıyla kaçınca Kencanbay onları kovalamış. Edige ve onun dokuz arkadaşının karşısına dokuz kuyruklu yılan çıkmış. Sonra Edige Alıp ile karşılaşınca onu öldürmek için hizmetine girmiş ve öldürmüş. Satemir'in kızını babasına geri götürüp onunla evlenmiş. Nuradin adında bir oğlu olmuş. (Diğer varyantlardan farklılığı, Nuradin'e babanın intikamın al diye söyleyenler kendi yaşındaki delikanlılardır.) Edige ile Nuradin Satemir'den asker alıp ülkesine dönünce az askeri çok göstermiş. (Bu varyantta Toktamış Han rüya görünce falcısını çağırıp anlamını sormuş. Rüyasının kötü bir şekilde yorumlayan falcısını astırmış.) O rüyasını sürekli düşünerek ülkeden kaçmış. Nuradin, Toktamış'ın kellesini kesip mızrağa takıp kaldırdığında o kelle: “ben senden hala yukardayım” demiş. Toktamış'ın kızları için Edige ile Nuradin tartışmış. Edige'yi ülkeden kovmuş. (Diğer Nogay varyantlarındaki gibi keçiyile alakalı hüküm verildikten sonra ikisinin barışması vardır.) Toktamış'ın oğlu Kadirberdi intikam almaya gelince Janbay, Nuraddin'i kandırıp Kadirberdi'ye vermiş. Nuradin'in ayaklarına zehirli çivi girmiş. Kadirberdi ile Nuradin konuşmuş ve barıştıktan sonra Kadirberdi Janbay'ı öldürmüş. Nuradin'i evine göndermiş. Ama o çivilerin zehiri vücuduna yayılınca hastalanmış. Biraz iyileştikten sonra Kadirberdi'nin atları onun yerine beslediğini duyunca oraya atla gitmiş. O sırada eski yarası açılıp ölmüş. Nuradin öldükten sonra yerine Kadirberdi Han olmuş. Destanın sonu farklıdır. Burada Kadirberdi, Edige'nin hayatta olmasını

kaldıramamış. Onu öldürtmeye Barın mırza ile Şırın mırzayı göndermiş. Barın mırza ile yaşlı Edige savaşmış. Edige'yi Barın mırza yaralayınca Edige kaçmış. Onlar Edige'yi kovalamışlar. Edige bir gölün yanındaki kamışlara saklanmış. Barın mırza gelip benden korkuyor musun, çık savaş" diye bağırmış. Orada savaşıyor, Barın Mırza Edige'nin başını kesmiş. Barın Mırza'yı Şırın Mırza öldürüp Edige'nin başını almış.

2.1.4 KAZAN (TATAR) TÜRKLERİNİN VARYANTLARI

2.1.4.1 Edige Bi (Edaga Pi) - W. Radloff Varyantı

Edige destanını toplayan ve yazıya geçiren İlimler Akademisi üyesi W. Radloff olmuştur. 1866-1872 yıllarında W. Radloff, Sibiry'a'nın Baraba, Omsk Tatarları, Teleütler ve Kırım Tatarları arasında gezerek, Edige destanının hikâye ve efsane türündeki varyantlarını yazıya geçirmiştir (Baraba, Omsk Tatarlarından üç varyant, Teleütlerden bir varyant, Kırım Tatarlarından dört varyant). Sonra "Obraztı Narodnoy Literaturı Türkskih Plemen" adı kitabında Kırım Tatarları, Kırım Nogayları ve Baraba Tatarlarının varyantlarını yayımlamıştır.²³¹

Edaga Pi - W. Radloff'un Baraba Tatarları'ndan yazıya geçirdiği varyanttır. Bu varyant "Obraztı Narodnoy Literaturı Türkskih Plemen"²³² kitabının dördüncü bölümünün 27-45 sayfalarında verilmiştir. 2004 yılı "Tatar Destanı, Destanlar" adlı kitabın 338-353 sayfalarında tekrar yayımlanmıştır.²³³

Edige Bi (Edaga Pi) - W. Radloff varyantının özeti:

Edige'yi bebekken yaşlı bir çoban bulur. Bebeği ayakkabısının içine gizleyip evine getirir. Sonra bebeğe Edige ismini verir. Çocukken Edige kendi yaşlılarının arasında "bey" diye çağrılır. Çocukların oynadığı ağaç atı üç kere çaldığı için Toktamış hanın idam yerine götürüp çocuğun başını keser. Bu babasını öldürmeye çalışan Darmen beyin oğluymuş. Ölmüş çocuğun babası Toktamış han'a şikâyet etmeye gelir. Han iki tarafı dinledikten sonra, çocuğun kararının doğru olduğunu söyler. Çünkü Toktamış hanın ülkesinde üç kere at çalan hırsıza ölüm cezası verilir. Devamı diğer varyantlara benzer. Ama bu varyantın sonu farklıdır. Toktamış'ı öldüren Nuraddin (Miradıl) onun yerine han olur. Toktamış'ın kızından olan İsmail, yabancı ülkede

²³¹ Jirmunskiy, *Türkskiy Geroičeskiy...*, s. 352

²³² V. Radlov, *Obraztı Narodnoy Literaturı Türkskih Severnih Plemen*, T. 1, Sankt-Peterburg, 1866-1896.

²³³ Asanov, *a.g.t.*, s. 46.

gizlenir. İsmail büyüdükten sonra Nogay’a tüccar olarak gelir. Ülke hanı Nuraddin ile tanışır. Saygın bir tanıdığı olur. Günlerden bir gün İsmail beyaz keçenin altına polattan yapılmış kırk bıçağı koyup Nuraddin’i misafirlğe davet eder. Nuraddin yaralanıp ölecekken İsmail kim olduğunu söyler. İsmail ülkeye han olur.

2.1.4.2 Toktamış Han - W. Radloff Varyantı

V. Radloff’un Toktamış Han adlı varyantının “Tarlık, Tubıldık, Tömendık, Kuırdak, Ulı Kay” köylerdenden yazıya geçiren.²³⁴

Bu varyantın çoğunluğu nazım şeklindedir. Yaklaşık 5 sayfadır.

Toktamış Han - W. Radloff varyantının özeti:

Toktamış han camiye giderken ayakkabı içinde bir bebek bulur. Ona Edige ismini verir. Evine götürüp bakar. O çocuk büyüdükten sonra medreseye gider. Dedesine selam vermeye geldiğinde han yerinden nasıl kalktığını bilmezmiş. Bunu hanın eşi farkedip sonunda senin ölümün bu çocuktan olacak der. Toktamış çocuğu öldürmeye çalıştığında, hanın bir beyi Janbay çocuğa yardım edip kaç diye akıl verir. Edige, Cengiz’in şehrine kaçıp gider. Cengiz’in bir dansçı kızıyla evlenip çocuğuna Nuraddin adını verir. Büyüdükten sonra Nuradin babasının geçmişini öğrenince Toktamış Han’ın ülkesine gider. Toktamış’ın bir kızını görüp ona aşk olur. Ülkesine geri dönüp asker toplayarak savaşa gider. Nuradin kaçan Toktamış’ı öldüreceğim diye peşinden giderken, hanın kızını Edige alır. Sinirlenen Nuraddin babasının gözünü oyup ülkeden ayrılır. Günlerden bir gün Janbay, önce Edige’ye oğlunu hatırlatıp sonra Nuraddin’e giderek ikisini barıştırır. Destan böylece tamamlanır.

2.1.4.3 İdega - Nıgmet Hakim Varyantı

Destanı 1919 yılında Tobol ili, Tara ilçesi, Elandı köyünde yaşayan Sıdık Zaynetdinov’ten Tatar bilim insanı Nıgmet Hakim yazıya geçirmiştir. Nesir ile nazım karışık, 52 sayfadan oluşmaktadır.²³⁵

Bu varyant V. M. Jirmunskiy, A. N. Samoyloviç gibi araştırmacıların da ilgisini çekmiştir (Samoyloviç, A. N. Varyant Skazaniya o Edigeye i Toktamışe, Zapisannıy N. Hakimovım, Türkologičskiy Sbornik. 1972, Moskova 1973)²³⁶

İdega – Edige destanının birleştirilmiş varyantının özeti:

²³⁴ Radlov, *Obraztı Narodnoy...*, s. 127-136

²³⁵ Asanov, *a.g.t.*, s. 44.

²³⁶ Sultı, *a.g.m.*, s. 25

Burada kuşçu Kuttıkıya'ya ölüm cezasına verdiğinde, Jantemir Edige'yi kurtarıp, yerine Kubağul adındaki oğlunu verir. Kahramanın ölüm hikâyesine büyük yer verilmiştir. Devamı diğer versiyonlara benzemektedir.

2.1.4.4 Edige Destanı - Naki İsanbet'in Birleştirilmiş Varyantı

Bu destan varyantını bilim insanı N. İsanbet 1929 yılında yazıya geçirmiştir. Daha sonra, N. İsanbet destanın diğer Türk dünyalarındaki bütün varyantlarını birleştirerek 7 bin dizelik karşılaştırmalı bir metin elde etmiştir. 1940 yılında “Sovyet Edebiyatı” dergisi'nin 11.-12. sayılarında “Tatar Halık Eposı İdige Dastanının 500 yılı” adında büyük bir giriş makalesi ile birlikte yayınlamıştır.²³⁷ Ayrıca, Kazan Dil, Edebiyat ve Tarih Enstitüsü Arşivinde, No 191, 194, 195 ile kayıtlı bulunmaktadır.²³⁸ Yıllar sonra, Tataristan'da ise N. İsanbat varyantı (1940 yılında Sovyet Edebiyatı dergisinde yayınlanan varyant) ayrı bir kitap olarak İdige adıyla 1988 yılında basılmıştır.²³⁹ Bu varyant halkın yarattığı destan, halk mirasının toplanmış varyantıdır. Bu varyantın başka varyantlardan en büyük farkı tamamen nazım olmasıdır. 1988 yılında yayınlanan kitaba Tatar'ın bilim adamı İlbaris Nadirov önsöz yazmıştır. Önsözde tarihi Edige ile destandaki Edige iki ayrı şahsiyet olduğunu, destandaki Edige imajının derlenmiş olduğunu, destan şiirinin sanatsal özelliğini ve dil zenginliğini yazmıştır. Karakalpaksitan'ın bilim adamı Sarıgül Bahadırova'ya göre birleştirilmiş Tatar varyantı “Edige” otuzdan fazla büyük ve küçük varyantlarından oluşmaktadır.²⁴⁰

Edige destanının birleştirilmiş varyantının özeti:

Destanın başında Toktamış Han'ın kartalını Kuttıkıya'nın Emir Timur'a vermesinden başlar. Kuttıkıya'ya ölüm cezası verildiğinde onun oğlu Edige'yi Jantemir kurtarır, çocuğu Kubığul adında gizlice yaşadığı anlatılmıştır. Destan Kazak ve Karakalpak varyantlarına çok benzemektedir.

2.1.4.5 M. G. Gosmanov Varyantı

1988 yılında Kazan'da M. G. Gosmanov tarafından yayınlanan Tatar varyantı bulunduğu dikkat çekmektedir. M. G. Gosmanov tarafından yayınlanan Tatar

²³⁷ İsanbet, *Tatar Halık Eposı...*, s. 77-92; Arşiv, No 191, 194, 195.

²³⁸ Sultı, *a.g.m.*, s. 26

²³⁹ *İdige, Tatar Halık Dastanı*, Kazan, 1988. s. 254

²⁴⁰ S. Bahadırova, *Kitabi Dedem Korkut, Kobılan, Edige Hem Hazirgi Adebıyat Hakkında Oylar*, Nöküs 1992, s. 52.

varyantının 1989 yılında Başkurt dergisi Agidhel’de de ayrıca yayınlandığından bahseder. Bu sebeple Schmitz bu varyantı Tatar-Başkurt varyantı olarak tanımlamıştır.²⁴¹

2.1.4.6 Galımcan Gıylmanov Varyantı

1994 yılının ekim ayında, Kazan şehrinde İdegay destanının Galımcan Gıylmanov tarafından düzeltilip hazırlanan kitabı yayımlanmıştır.²⁴²

2.1.4.7 Andrea Schmitz Varyantı

1996 yılında Almanya’da Andrea Schmitz tarafından “Die Erzählung von Edige” isimli çalışması yayımlanmıştır.²⁴³ Andrea Schmitz bu çalışmasında hikâyenin 17 varyantı hakkında bilgi vermiştir.²⁴⁴ Schmitz’in kısaca tanıttığı varyantların 7 tanesi Kazak, 6 tanesi Nogay, 3 tanesi de Radloff tarafından derlenmiş Batı Sibirya’ya ait varyantlardır.²⁴⁵

2.1.4.8 A. Begiev Varyantı

1999 yılında Tatar varyantının yazar A. Begiev, Balkar diline çevirip, Tatar Halk Destanı Edige kitabında yayımlamıştır.²⁴⁶

2.1.5 BAŞKURT TÜRKLERİNİN VARYANTLARI

2.1.5.1 Edigey ve Muradım - M. Burangulov Varyantı

Başkurt halk ozanı Möhammatşa Abdrahman oğlu Burangulov varyantı altı bine yakın satırdan oluşmaktadır. Asıl olarak, 1910 yılında Orenburg bölgesi Tübinge İlyas köyünde yaşayan Kaskinov Gimadi Aleveddin oğlu tarafından muhafaza edilen 1762 tarihli el yazmasından aktarılmıştır.²⁴⁷ Başkurt bilim adamı N. T. Zaripov’nın fikrine göre “Edigey ve Muradım” destanının 1762 yılında yazıya geçirilen el yazması olmuştur. Bunun hakkında V. M. Jirmunski: “bu el yazması ortadan kaybolmasaydı, Türk halk destanının en eski varyantına sahip olurduk” demiştir.²⁴⁸ Mohammatşa Burangulov yazması, olayların Dim, Tuk ve Soran ırmakları boylarında geçtiği ve burada yaşayan Başkurtların hatıralarında saklanmış

²⁴¹ Mustafa Yıldız, *Nogay Türklerinin Kahramanlık Destanı Edige*, Konya 2016. s. 12

²⁴² H. Zarifov, *Özbek Folklorı*, Taşkent 1939.

²⁴³ Andrea Schmits, *Die Erzählung von Edige*, Wiesbaden, 1996.

²⁴⁴ Sultı, *a.g.m.*, s. 34

²⁴⁵ Yıldız, *a.g.e.*, s. 12

²⁴⁶ A. Begiev, *Tatar halk destanı Edigey*, Nalçık 1999.

²⁴⁷ Sultı, *a.g.m.* s. 23

²⁴⁸ Jirmunskiy, *Turkskiy Geroičeskiy...*, s. 353

olan farklı varyantı “Elekey, Kelayle, Yayık Batırlar Hakkında” adlı Çaharyar Musin’den 1930’lu yıllarda M. Borangolov tarafından derlenen rivayetleri de içermektedir. Bu varyant tam metin halinde 1940 yılı “Kızıl Başkurdistan” gazetesinin 26 Nisan - 23 Mayıs arasındaki (95-98, 100, 101, 103-108, 110-116) sayılarında, biraz kısaltılmış haliyle de 1940 yılı “Oktyabr” dergisinin 6, 7 ve 8. sayılarında basıldı. Ozanın el yazması Dil Edebiyat ve Folklor Şubesi’nde (Rusya İlimler Akademisi, Öfö İlmi Merkez Arşivi) bulunmaktadır.²⁴⁹ Daha sonra, Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Birliği Bilimler Akademisi’nin Başkurt şubesinde destanın hacimli tamamlanan varyantı yeniden yayına hazırlanmıştır. Ancak 1944 yılı Edige destanı sürgüntüye düşmesinden dolayı bu iş başarısız oldu. 1994 yılında Ufa’da bir kitap olarak yayınlanmıştır. N. Zaripov ön söz yazıp incelemeler yapmıştır. Bu varyantı 2000 yılı “Başkurt halk ijadi” adlı çok ciltli kitabının beşinci cildinde yeniden yayımlanmıştır.²⁵⁰

Edige destanının birleştirilmiş varyantının özeti (diğer varyantlarla benzer bölümleri vardır):

Altın Orda hanı Toktamış’ın başkurt milletinin bağımsızlığı için savaşı. İhtiyar Sabıray’ın halkın tarihini anlatır. İdewkay, akıl danışmak için ihtiyar Sabıray’a gelir. İhtiyar Sabıray’ın İdewkay’ı sınar. Toktamış han’ın İdewkay’ı orduda baş bey yapar. Toktamış han, İdewkay’ı öldürmeye hazırlanır. Toktamış han, kahramanlarıyla danışır. Janbay, İdewkay’ı kovalar. İdewkay, Satemir hana sığınır. Moradım Toktamış’tan Ural’a kaçar. Kadirberdi ile Janbay’ın İdewkay ile Moradım’ı birbirine düşürür. Satemir ile İdewkay’ın arası açılır ve İdewkay geri dönmek ister. Satemir han ile konuşur.

Başkurt varyantının 15 farklı yazma metni ve üç değişik Edisyon Kritikli nüshası mevcuttur. “Kırk Nogay Batırı” adındaki destanlarda da Edige adına rastlanılmaktadır.²⁵¹

2.1.5.2 İlevkay, Kilayle, Yayık Batırzar Turahında - M. Burangulov Varyantı

“İlevkay, Kilayle, Yayık Batırzar Turahında” 1930’lu yılların başında Başkurdistan’ın Miyaka rayonu Abeş köyünün mollası, yetmiş yaşındaki Çaharyar

²⁴⁹ Göksel Öztürk, Edige Batır Destanı’nın Başkurt Versiyonu, *Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü*, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Doktora tezi, İstanbul, 2001, s. 4

²⁵⁰ *Başkurt halkı ijadi*. T. 5, Öte, 2000, s. 392.

²⁵¹ Öztürk, *a.g.t.*, s. 3

Musin'den M. Burangolov tarafından derlenmiştir. Latin harfli daktilo ile yazılmıştır. El yazması saklanmamıştır. Metin mensur ve manzum karışıktır. Kahramanlardan birinin adı İzevkay değil de ona çok yakın olan İlevkay'dır. Destanda Dim ve Irşak beylere karşı İlevkay, Kilaylı ve Yayık batırların mücadelesi anlatılmaktadır. Burada geçen Yayık Batır'la ilgili sekiz oğlunun Kazak hanımından olan dokuzuncu oğlu Tuk Bey'i dışlamaları ve Acılı Göl efsanesi bizim asıl varyantımızda da hemen hemen aynı şekliyle yer almaktadır.²⁵²

2.1.5.3 Edigey ve Muradım - M. Ömötbayev Varyantı

Başkurdistan Türklerinin “Edigey ve Muradım” destan metninin toplanması ve araştırılması 18. yüzyılda başlamıştır. 1897 yılında Muhammet Selim Ömötbayev'in ‘Yadgar’²⁵³ kitabında (83-84 sayfalarında) “Borongı Başkortlarının Ölandare - Eski Başkurtların Şarkıları” adıyla Edige ve Muradım arasındaki bir diyalog, özet olarak yayımlanmıştır. Metnin tamamı hakkında bilgi yoktur.²⁵⁴

Edige ve Muradım varyantında, Toktamış'ın kızı için Edige ve oğlu Moradım'ın birbirleriyle kavga etmelerini hikâye eden bölüm çok kısa bir özet olarak verilmiştir.

2.1.5.4 Narduğan – Fazıl Tuykin Varyantı

M. Ömötbayev varyantının özetiyle aynıdır, Narduğan adlı destan antolojisiinde Fazıl Tuykin tarafından yayımlanmıştır.²⁵⁵ Bu varyant, M. Ömötbayev varyantı ile aynı olup olmadığı veya Tuykin tarafından derlenip derlenmediği hakkında bilgi yoktur. Aralarındaki fark, bu nüshanın dilinin öncekine göre daha anlaşılır olmasıdır.²⁵⁶

2.1.5.5 Bogatır Edige - A. G. Bessonov Varyantı

‘Bogatır Edige’ adıyla 19. Yüzyıl sonu 20. yüzyıl başlarında A. G. Bessonov tarafından derlenmiştir. Nerede, kimden derlendiği açıklanmamıştır. Rusça tercümesinin el yazma fotokopisi Rusya İlimler Akademisi, Ufa İmi Merkezi kütüphanesinde (Arşiv no. 78389) saklanmaktadır.²⁵⁷

²⁵² Öztürk, *a.g.t.*, s. 10

²⁵³ M. Ömötbayev, *Yadgar*, Öfö 1984, s. 182-184

²⁵⁴ Jirmunskiy, *Türkskiy Geroičeskiy...*, s. 353

²⁵⁵ Fazıl Tuykin, *Narduğan*, Öfö, 1915

²⁵⁶ Öztürk, *a.g.t.*, s. 8

²⁵⁷ Öztürk, *a.g.t.*, s. 8

2.1.5.6 Toktamış Han'ın Hanımının Düşü - Habibulla Gabitov Varyantı

“Toktamış Han'ın Hanımının Düşü”, Habibulla Gabitov, 1923 yılında Kazan'da “Yanı Yul” dergisinin 2, 3, 4, 5 ve 6. sayılarında “Halık Azabiatınan Kıskaç Ürnaktar” başlığı altında birçok destanın yanı sıra Toktamış Han'ın hanımının düşünü de barındırmaktadır. Kimden, ne zaman ve ne şartlarda alındığı, metnin içeriği hakkında bilgi verilmemiştir. El yazması kayıptır.²⁵⁸

2.1.5.7 İzevkay menan Moradım - Gabdelahat Vildanov Varyantı

“İzevkay menan Moradım”, 1927 yılı Başkurt Aymağı adlı derginin dördüncü sayısında Gabdelahat Vildanov tarafından “Kobayırzar Başkortsı” başlığı altından Edige destanı ile ilgili üç bölümü özet hâlinde yayımlamıştır.²⁵⁹

İzevkay menan Moradım varyantının özeti:

Birinci bölümde, Edige ile Moradım'ın Toktamış Han'ın kızı için birbirleriyle kavga etmelerini anlatan manzum bölüm; İkinci bölümde, Edige ile Yanbay diyalogu; Üçüncü bölümünde de Edige'den kaçan Toktamış Han'a saklandığı sazlıkta yerini belli eden Kızkatav (Kızılğaga, saz horozu) kuşuna yalvardığı bölüm verilmiş.

2.1.5.8 İzevkay Menan Moradım - Sagit Mirasov Varyantı

“İzevkay menan Moradım” adıyla 1920'li yıllarında Sagit Mirasov tarafından Tamyar veya Tüngaver Başkurtlardan derlenmiştir. B. Ömötbayev tarafından 1920-30 yılları arasında Başkurt halk müziği öğrencisi İ. V. Saltıkov'a Rusçaya tercüme etme görevi verilmiştir. Eser, Satıkov'un “İstoriya i analiz başkirski pesen (pri biljayşem uçasti S. Mirasova i B. Umutbayeva)” adlı el yazması içinde yer almıştır.²⁶⁰ Edige'nin adı burada İzüke İzüke, Habrav'ın yerini de Ural oğlu Mangut almaktadır. Edige'nin ve Habrav'ın adları dışında N. İsanbet nüshasıyla hemen hemen aynıdır. Yalnız Edige'nin Toktamış'tan ayrıldıktan sonra Kabardin'e rastlaması bu varyantta yer almamaktadır. Destan “... Edige Dim boyunda öldü, kabiri Narıs dağı yakınında” sözleriyle bitmektedir.²⁶¹

²⁵⁸ Öztürk, *a.g.t.*, s. 9

²⁵⁹ Öztürk, *a.g.t.*, s. 9

²⁶⁰ Öfö İlmi Arşivi, Fond 3, op. 61, d. 25: Materiali İskusstvovedçeskoy seksii Obşçestva po izuçeniya natsionalnoy kulturi Başkirii, 1926-1936, 1. 29-41

²⁶¹ Öztürk, *a.g.t.*, s. 9

2.1.5.9 Tuktaşı Han Menan İzevkay Vakiğahı - Salim Davıtoı Varyantı

“Tuktaşı Han menan İzevkay Vakiğahı”, Salim Davıtoı tarafından Baymak rayonu Baymorza köyünde öğretmenlik yapan Kotloyul Ulyabayev’den derlenerek 1941 yılının Ocak ayında Dil Edebiyat Enstitüsü’ne gönderilmiştir. Yukarıdaki ismin altına parantez içinde “İzevkay Menan Moradım-Akiyat” diye yazılmıştır. Latin harfli daktiloda yazılan metin arkalı önlü sekiz sayfadır. Metin mensur ve manzum karışık olarak yazılmıştır. Dokuzuncu sayfada yedi kelime için açıklama verilmiştir. Birçok bakımdan bizim varyantımıza benzemektedir. Ancak, burada Edige ve Moradım arasındaki kavgada Edige, Moradım’ın gözünü kör etmektedir. Yine Timur Han’a giderken Kalmuk hanına rastlamaktadır. Kalmuk’tan kurtardığı Timur’un kızıyla evlenmiş ve Moradım ondan doğmuştur.²⁶²

2.1.5.10 İzevkay menen Moradım - Derleme Varyantı

‘İzevkay menen Moradım’ Toplama metin. Başkur şairleri Raşıit Niğmati, Bayazit Bikbay, halk ozanı Mohamatşa Buranğolov ve tarihçi Abubaker Usmanov tarafından düzenlenmiştir. Esas olarak M. Buranğolov’un gazetede basılan varyantı alınmıştır. İlmî arşivde toplama metnin birçok varyantı saklanmaktadır. 1. Latin harfli daktiloda yazılmış. Tamamı 166 sayfalık nüshanın en üstünde “İzevkay Menan Moradım” (Başkört Halk Geroik Eposı) (F. 3, op. 12, d. 224) yazmaktadır. 2. Latin harfleriyle daktiloda yazılmıştır. Tamamı 145 sayfalık nüshanın en üstünde “Öfö 1940 (F. 3, op. 12, d. 222)” yazmaktadır. 3. Rus harfleriyle daktiloda yazılmıştır (F. 3, op. 12, d. 229). Bundan önceki varyantla (1.) birlikte tamamı 384 sayfadır. Birincisi toplama metnin üçüncü varyantı ve 158 sayfa, ikincisi ise edebîleştirilmiş varyant ve 236 sayfadır. En üstünde A. Usmanov’un ön sözü ile yazılmıştır. 4. Toplama metnin üçüncü varyantının kelime kelime Rusçaya çevirisi. El yazması halinde ve 213 sayfadır. En üstte “Başkırskiy Epos. İdukay i Muradım” yazılıdır. Kimin, ne zaman tercüme ettiğı yazılı değildir.²⁶³

2.1.6 ÖZBEKLERİNİN VARYANTLARI

2.1.6.1 Tulımkoca - Özbek Varyantı

Tulımkoca - Edige destanının Özbek varyantıdır. Taşkent şehrindeki Alişer Navoy Özbekistan Devlet Kütüphanesinin basımevinde yayımlanmıştır. Bu varyantı yayına

²⁶² Öztürk, *a.g.t.*, s. 10

²⁶³ Öztürk, *a.g.t.*, s. 10

teslim eden filoloji aliminin doktoru, profesör Mamatkul Juraev olmuştur. Alime göre, hicri yıl sayısıyla 1414 yılı Şomurod Samandar oğlu tarafından yazıya geçirilmiştir. El yazması Nurgul Halfa Şaripova saklamıştır. Arap harfiyle yazılan el yazması 84 sayfadan oluşmaktadır.²⁶⁴ Bu destanı Özbek alimi Hadi Zaripov yazıya geçirip 1939 yılında ‘Özbek folkloru’ adlı kitapta bir bölümünü yayınlamıştır. Bu metnin ‘Tulumbi’ olarak adlandırılan kopyası Tataristan Cumhuriyetinin Dil, Edebiyat ve Tarih Enstitüsü’nün 190 nolu arşivinde de mevcuttur.²⁶⁵

Bunun dışında Özbekistan Bilimler Akademisi Karakalpakistan Bölümü El Yazmaları arşivinde destanın Arap harfleriyle yazılan tamamlanmamış iki el yazması ve Latin harflerle yazılmış bir el yazması vardır. Arapça harflerle yazılmış varyantı “Tulumbi” olarak bilinir ve Latin harflerle yazılmış ikinci varyantı “Nuradin” bölümü ayrı bir destan biçimde sunulmuştur. “Tulumbi” destanı, Edige destanının ikinci varyantıdır. Bu varyanta Harezmi varyantı da denir.²⁶⁶ 1961 yılında folklorcular Ö. Erpolatov ile T. Nietullaev, Törtkölen denilen yerde Akbay Ötenov’dan “Tulumbi” destanını kaydetmiştir.²⁶⁷ “Tulumbi” olarak bilinen varyantlar kısa ve destanın içeriği eksiktir. Bu varyant başka varyantların konusundan biraz farklıdır.

Tulimhoca - Özbek varyantının özeti:

Toktamış’ın doksan beyinden biri – Tulımkoca’nın ruhu yüksekmiş. Padişah onu diğerlerinden daha çok sevmiş. Onun söylediği sözleri tek kelime etmeden yaparmış. Ama diğer beyler kıskanıp Tulımkoca’yı padişaha her zaman kötülüyorlarmış. Günlerden bir gün beyler kendi aralarında anlaşıp onu ordadan kovmanın yollarını aramış. Tulımkoca’nın oğlu yokmuş. Oğlu olmayan insanlar han ordasında yaşayamazmış, çünkü çocuksuzluk kötü inanç olarak sayıldığından ülkeden kovmalısınız, eğer öyle yapmazsak, felaket olacak diye hanı inandırıp, Tulımkoca’yı ülkeden kovmuşlar. Sonra o eşini alıp uzaklara gitmiş. Çok ülke gezmiş, evliyalara yalvarı, çocuk istemiş. Perişan bir halde ve aç gelirken Hakim babanın mezarına gelmişler. Orada koyun kesip, sadaka verip, başında gecelemişler. Tulımkoca’nın Gülnahal adlı köle kızı ağacın dibinde Tüktü Aziz’in peri eşinin bıraktığı çocuğu bulup Tulımkoca’ya getirmiş. Tulımkoca oğluna Rahımberdi adını vermiş.

²⁶⁴ Asanov, *Edige jırı Tarihi...*, s. 45.

²⁶⁵ *Özbek Folklori*, C.1, Taşkent, 1939

²⁶⁶ Bahadırova, *Türk halklarının...*, s. 285.

²⁶⁷ Tulimbii, Akbay Ötenov’dan yazıya geçiren Ö. Erpolatov ile T. Nietullaev, Özbekistan Bilimler Akademisi Karakalpakistan Bölümü El Yazmaları arşivi No. 55569.

Rahimberdi sonra ‘Edige’ lakabını almış. Edige’nin çok zeki olduğunu duyan Toktamış, onu kendi ordasına çağırmış. Ama Tulımkoca’ya karşı önceki beyler kıskançlıktan Edige’yi de yok etmek istemişler. Yerin dibindeki Tawke Şah’ın ülkesine göndermişler. Yolculukta karşısına birçok dev çıkmış, ama kahraman hepsini öldürmüş. Edige’nin başına zor zamanlar geldiğinde Baba Tüktü Saçlı Aziz’in ruhu yardım ediyormuş. Kahraman çok askeri yenerek Tavke Şah’ın Aksulu adlı kızıyla evlenmiş. Çok kazançla ülkesine dönen kahraman, Toktamış padişah iyi karşılaşmış. Edige’nin Aksulu’dan çocuğu olmuş, onun ismini Nuraziz koymuş. O büyüdükten sonra Harezmi’e padişah olmuş.

2.1.6.2 Edigo - Al-Harezmi Varyantı

Edige Al-Harezmi - Ürgenış Devlet Üniversitesi “Harezmi destanları” dizisiyle yayınlanan “Aşıkname” adlı kitapta yayınlamıştır. 93 sayfadan oluşmaktadır. Yayınlayan bilim adamlarına göre, 1957 yılında Fıruza Sultanova ‘Janabazar’ ilçesinin Bozkala köyünde yaşayan Uğılcan Halfa Mahmudova’dan yazıya geçirilmiştir. Bu destan Halfa’nın sakladığı el yazısına 1835 yılı gelmiştir.²⁶⁸

Tulımhoca - Özbek varyantının özeti:

Toktamış’ın ordusunda Tulım Bey adında ünlü bir adam varmış. Çocuğu yokmuş. Han’ın vezirleri onun çocuğu olmadığından kötü inanç getirir, diye Toktamış’a kötölemişler. Onların sözünü dinleyen Toktamış, beyi ülkeden kovuyor. Devamı diğer varyantlarına benzemektedir.

2.1.7 TÜRKMENLERİN VARYANTI

2.1.7.1 Edige Sultan – Türkmen Varyantı

Edige Sultan – Türkmenler’in halk masallarından oluşan “Şarmar” adlı kitapta yer almaktadır.²⁶⁹ Sovyet döneminde Edige hakkında kitap yayımlamak zor olduğu için başka bir yöntem kullanarak onu masal kitabı olarak yayınlamıştır.²⁷⁰

Edige Sultan – Türkmen varyantının özeti:

Geçmiş zamanda Baba Tükti adlı biri varmış. Onun Baba Tükti Saçlı Aziz adında bir oğlu varmış. O, ben hiçbir zaman günaha girmemeliyim diye düşünüyormuş. Bir gün avcılık yaparken denizin kenarındaki yalnız bir ev görmüş. Onun kapısını açıp,

²⁶⁸ “Edigo”, *Oşiknoma*, T.1, Ürgenış, 2006, s. 350.

²⁶⁹ Şarmar, *Edige Sultan*, Aşabat 1981, s. 114-121.

²⁷⁰ Asanov, *a.g.t.*, s. 48.

içeriye girdiğinde bir güzel kız oturuyormuş. Tükti Saçlı Aziz geri kaçmak istediğinde, kız ona ‘sen beni eşin olarak al, eğer öyle yapmazsan benim 14 yaşına kadar bütün günahım senin boynunda olsun’ demiş. Tükti Saçlı Aziz düşünüp: “Ben evlendiğim de günahkâr olurum diye düşünüyordum, ama evlenmezsem günahkâr olurmuşum, hayır varsa ben evleneyim” diye onunla evlenmeye karar vermiş. Kız ona üç şart koşmuş. Bunlar: saçlarımı taradığın zaman bakmayacaksın, ayaklarıma bakmayacaksın, koltuk altına bakmayacaksın. Bundan sonrası diğer versiyonlara benziyor. Tükti Saçlı Aziz şartları yapmadığı için peri kızı uçup gitmiş. Babası eşinin söylediği yerde çocuğunu bulmuş. Edige ismini vermiş. Bundan sonra çocukken Edige’nin tavşana, deveye ve çocuklara verdiği hükümler olmuş. Bu hükümleri duyan Toktamış Han, onu ordusuna davet edip hizmet etmiş. Sonra han da millet de zor bir iş olursa Edige çocuktan akıl hocalığı yapmasını istemiş. Çocuk “Edige sultan” olmuş.

III BÖLÜM

3.1 BÜTÜNLEŞTİRİLMİŞ YENİ METİN TESPİTİ

EDİGE

Tükti Saçlı Aziz'in Mucize Olarak Dünyaya Gelmesi

Eski zamanlarda Baba Omar adında bir evliya varmış. On beş yaşına geldiğinde evliyalık mertebesine ermiş. O zaman bir kıza gözü ilişmiş. Baba Omar'ın gördüğü kız hamile kalarak bir oğlan doğurmuş. Oğluna Baba Tükti Saçlı Aziz ismini vermiş.

Baba Tükti Şaştı Aziz'in Su Perisiyle Evlenmesi

Baba Tükti Şaştı Aziz, yirmi beş yaşına geldiğinde evliyalık makamına ermiş. Agun ırmağına varmış. Bu ırmağın kenarına geldiğinde altın saçlarını önüne alıp tarayan bir kız görmüş. Kıza yaklaştığında kız suya girmiş. “Ben Baba Tükti Saçlı Aziz'im! Ben de suya gireyim!” – diye, kızın arkasından suya girmiş. Irmağın dibinde altmış beyaz çadır kuruluymuş. Çadıra girdiğinde güzel bir kız görmüş. Kızı görünce dönüp kaçmış. Kız cüppesinin eteğinden tutarak: “Hey, delikanlı, nereye kaçıyorsun?” – demiş. “Hayır, ben seninle konuşamam, konuşursam günahkâr olurum, der”. Kız şöyle der: “Tam da senin gibi birini arıyordum”. “Hayır, beni bırak”. Kız: “Ben günahkârım. Eğer benimle evlenmezsen, 15 yaşındaki günahım boynuna olsun”. Delikanlı iyice düşünüp taşındı: Eğer seninle evlenmezsem günaha girmem diye düşünüyordum, aksine seninle evlenmezsem günahkâr olurum, o zaman seni alayım diye düşünür.

Peri Kızının Şartlarına Uymadığı İçin Kızın Uçup Gitmesi

Nikâhlarını kıymışlar. Ondan sonra kız şöyle demiştir: “Artık benim misin?” – “Evet, seninim – demiş”. Delikanlı! – bak – “Ben eteğimi çıkarırken ayaklarıma bakma, elbisemi çıkarırken koltuk altıma bakma.- dedi. Saçlarımı yıkadığımda başıma bakma”- demiş. Günlerden bir gün eteğini çıkarır: ayaklarının keçi ayakları gibi olduğunu görmüş. Kız bir gün elbisesini çıkardığında: koltuğunun altından akciğerini görmüş. Kız delikanlının bunu gördüğünü fark ederek gökyüzüne uçmuş. “Allah'ım!” - diye yere tekrar inmiş. Başka bir gün saçlarını yıkarken başının derisini önüne koyup saçlarını tarıyormuş. Delikanlı bunu da fark etmiş. Kız gökyüzüne uçarak: “Hey, delikanlı, karnımda 6 aylık çocuğumu taşıyorum. Nil nehrinin başında

yer alan Kumkent şehrinin yanına çocuğunu bırakırım, kendin bulursun”, - demiş. Kız öyle gitti.

Edige’nin Dünyaya Gelmesi

Baba Tükti Saçlı Aziz çocuğunu aramak için Nil nehrini dolaşmış. Nil nehrinin başında yer alan Kumkent şehrinin civarında ipek örtüyle kundaklanmış çocuğunu bulmuş. Vatansız, ışksız doğdu diye adını Edige koymuş ve sırtına bağlamış. Toktamış Han’ın memleketine gelmiş. Burası bir Nogay ülkesiymiş. Üç yaşına girdiğinde yanına alıp medreseye getirmiş. Babalık görevlerini yerine getirdikten sonra, Baba Tükti Saçlı Aziz kaybolmuş. Çocuk sekiz yaşına gelinceye kadar doksan çocukla birlikte okumuş. Doksan çocukla güreşen Edige bütün çocukları yenmiş. Onlardan birer giysi alıp bir yere yığarak temsili bir taht yapmış ve şöyle demiş: “Bakın işte! Toktamış Han’ın tahtına oturuyorum”. Daha sonra çocukların kıyafetlerini geri vermiş.

Edige’nin Hükümleri

Günlerden bir gün iki kişi geliyormuş. Edige çocuklara: “Selam vermeyin! Eğer onlar selam verirse alın! Eğer onlar bize “selam vermediniz” derse cevabını ben veririm” - demiş. İki kişi yaklaştığında çocuklara selam vermemiş. “Çocuklar neden selam vermiyorsunuz?” - diye sormuş. Edige ise şöyle cevap vermiş: “Önce siz neden selam vermiyorsunuz?” - dedi. Adamlar:

Biz mi büyüğüz yoksa siz mi? - dedi. Edige: Biz büyüğüz. İki kişi: Peki, siz ne kadar büyüksünüz? - dedi. Edige: Eğer ben doksan oğlanın yaşını sayarsam, biz daha büyük olmuyor muyuz? - dedi. Laf dalaşında çocuklara mağlup olan iki kişi “Davamızı bu çocuğa anlatalım”, - dediler. İki kişi: ‘Delikanlı, ikimizin arasındaki bir davayı çözmek için Toktamış Han’a danışmaya gidiyorduk. Artık davamızı sana anlatalım. Hükümünü söyler misin?” demiş. Edige: “Eğer Allah nasip ederse hükmümü söylerim”, - dedi Edige. Adamlardan biri: Bu, Alşın, keskin nişancı Kökjaldı’nın torunu. Ben Kenges’in oğlu Keng-Janbay’ım. İdil ve Yayık benim himayemdedir. Bu durumda orada koşuşturan tavşanlar da benim sayılır. Yayık ve Akgöl’ün kıyısında beyaz bir tavşan gördüm ve tüfeğimi almaya gittim. Tüfeğimi almaya giderken Kökjaldı o tavşanı vurmuş. Şimdi de sen bunun hükmünü ver” - demiş. Çocuk, Kökjaldı’ya “Sen ne kadar uzaklıktan vurmuştun?” diye sormuş. Kökjaldı ne mesafeden vurduğunu göstermiş. Edige “Eğer hükmümü size söylersem

kabul eder misiniz?” - dedi. Çocuğun şartını kabul ettiler. Edige tavşanı adamlardan alıp bir çocuğa verdi ve Keng-Janbay’a şöyle dedi: “Çocuğu vurmadan tavşanı vurduğun mesafeden tekrar vur! Eğer çocuğu vurursan kan parasını ödersin. Eğer hedefi vuramazsan tavşanı bir daha sorma, eğer vurursan senindir” - demiş. Kenjanbay “Bu kararını kabul etmem, ben Toktamış Han’a gideceğim” diye sinirlenerek çıktı. Daha sonra vazgeçerek geri döndü ve şöyle dedi: “Çocuk tutsun, vuracağım!” – dedi. Çocuğa zarar vermeden tavşanı vurur. “Önce gören, tavşan senindir!”. Bu karara Kökjaldı sinirlenerek: “Bu hükmü kabul edemem” diye sinirlendi. İkisi Toktamış Han’a gittiler. Kökjaldı olayı anlatı. Kenjanbay da: “Aslında bu durum için bir hüküm verilmişti” - dedi. Toktamış Han ise “Nasıl bir hüküm verildi?” diye sormuş. Kenjanbay çocuğun verdiği hükmü anlatmış. O zaman Toktamış Han dedi ki: “Çocuğun verdiği hüküm doğru hükümdür, biz bile böyle bir hüküm veremezdik” - demiş.

O çocuk, Edige, sekiz yaşına geldiğinde eğitimini bitirmişti. Mal sahibi olma gayesiyle başka birinin koyununu bakar. Günlerden bir gün aksak bir hayvanı yanına alan dört kişi gelir ve Edige’yi görünce “Şu kıcı boklu çobana soralım” demiş. Bu dört kardeş Edige’ye gelmiş. “Bu bizim tek hayvanımızdır. Yani bu aksak hayvan bizim olmuştur. Kafası ağabeyimize, dört ayağı ise dördümüzün payına düşmüştü. Bu aksak hayvan birinin ekinine girip yemiş. Ekinin sahibi, ekine basan keçinin dört ayağı için dört yüz dilla istedi. Biz bu davaya çözüm bulmak için geldik. Hükmünü söyler misin?”. Edige: “Allah izin verirse söylerim” diyerek “Bu koyunun aksak ayağı kime aitti?”. Kardeşlerden en küçüğü “Bana ait” diye cevap vermiş. Edige “O zaman sen hiçbir şey ödeme. İki yüzü dillayı hayvanın başına sahip olan ağabeyin ödesin. Çünkü nereye olursa olsun, hayvanın gözü ve başı götürür. Kalanını da iki ağabeyin ödesin. Çünkü aksak ayağını sağ ayakları sürüklemiştir” dedi. Bu arada üç büyük kardeş “Bu hükmü kabul etmeyeceğiz” diyerek Toktamış Han’a gelmiş. Dört kardeşin üçü Toktamış Han’a “Davamızı anlatmaya geldik” derken, küçüğü: “Aslında davamızın hükmü verilmişti” der. Toktamış Han “Nasıl bir hüküm verilmişti” diye sorar. Küçük kardeş çocuğun verdiği hükmü anlattı. Han ise “Onun verdiği hüküm doğru bir hükümdür, ben bile öyle bir hüküm veremezdim” demiş.

Başka bir gün bir deveyi getiren iki kişi Edige’nin yanından geçerken “Bu kıcı boklu çobandan davamızla ilgili akıl alalım” demiş. Sonra çocuğun yanına gelip “Hey, çoban, bu deveyle ilgili bir davaya çözüm aramak için geldik, hüküm verebilir

misin?” derler. Edige de “Söylerim!” dedi. Aralarından birisi: “Bu deve küçükken kaybolmuştu, büyüdüğünde görüp tanıdım. Deveyi bu adam çalmış” dedi. Diğer i se “Bu benim devemin yavrusudur. Bana iftira atıyor!” der. Edige ikisine de “Bu yavru devenin annesi var mı?” diye sormuş. “Bir halat lazım. İki anne deveyi de getirin, hükmü vereceğim” demiştir. Halatla çalındığı söylenen devenin bacağına bağlayıp sıktı. Kaybettiğini iddia edenin devesi hemen yavrusunun yanına gelmiş. Edige “Bu kişinin devesini kaybettiği, senin de çaldığın gerçektir. Onun devesini geri ver” demiştir. Çalan adam “Hükmü kabul etmem” diyerek Toktamış Han’a gelmiş ve davasını anlatmış. Diğer i se önceden bu davaya nasıl bir hüküm verildiğini belirtmiş. Toktamış Han yine “Çocuğun verdiği hüküm doğrudur, ben bile böyle bir hüküm veremezdim, devesini geri ver” dedi.

Başka bir gün Edige koyunlara bakarken davalarına çözmek için yanında bir çocuk olan iki kadın ve iki erkek geldi. Kendi aralarında “Bu kıcı boklu çocuktan hüküm soralım” demişler. Onlar Edige’nin yanına gelip “Bizim davamıza hüküm verebilir misin?” demişler. Edige “Hükmünü vereyim” demiş. Bir erkek ile kadın “Bu çocuğu beşikteyken kaybetmişim. Şimdi de yürüyormuş, hemen tanıdım” demiş. Diğer ikisi de “On ay karnımda taşıyıp omurgalarım ezilerek kendim doğurduğum çocuğu çaldın diye iftira atıyor” der. Çocuk dördüne “Hükmümü söylediğimde kabul edecek misiniz?” dedi. Onlar da “Kabul ederiz” diye cevap verdiler. Çocuğun iki kolunu iki kadına tutturdu. “Kaybettim” diyen kadın bir şey demedi. İkinci kadın ise “Ne istiyorsanız, yapabilirsiniz” demiş. O arada Edige kılıcını kaldırıp “Kılıçla çocuğu ikiye ayırıp aranızda paylaşacağım” dediğinde “kaybettim” diyen kadın Edige’nin elinden tutarak “Lütfen, öldürmeyin! Çocuğum beni büyüyünce bulur” demiş. Diğer i de ağzını bile açmamış. Edige, susan kadına “Senin çaldığın doğruymuş. Ne yaparsan yap diye sustun, bu kadın ise çocuğuna kıyamadı, kollarımı tuttu. Onun çocuğunu geri ver” diye emretti. Kendim doğurdum diyen kadın ve erkek “Bu hükmü kabul etmeyeceğiz” diye Toktamış Han’a gelmiş. Davalarını anlatmış. Gerçek annesi dedi ki “Aslında bu davayla ilgili birisi hüküm vermişti” dediğinde Toktamış Han “O nasıl bir hüküm idi” diye sormuş. Kadın, Edige’nin verdiği hükmü anlatmış. Han söyledi: “Çoban çocuğun verdiği hüküm doğrudur, ben bile böyle bir hüküm veremezdim” demiş.

Toktamış Han'ın Edige'yi Saraya Aldırması

Toktamış Han: “Dört defa böyle hüküm veren kimdir? Saraya çağırın” diye emir vermiş. Çocuğu bulup hemen Han'ın huzuruna getirildiler. Han sordu: “Dört defa hüküm veren sen misin?” diye sordu. Edige: “Evet, benim” dedi. Han: “İsmin nedir?” diye sordu. O da “Adım Edige” dedi. Han “Üzerindeki kıyafetlerin kötüymüş. Bu kıyafetleri değiştir” diye emir vererek:

Omuzlar işlemeli,

Düğme bağı ilikli,

Güzel kara kürk verdi,

Bunu üstüne giy, dedi.

Boz yorga at bin, dedi,

Deri davul takın, dedi.

Uçsuz bucaksız denizi dolan, dedi.

Yuları som altın,

Aksungur kuşu eline al da,

Gölü dolaşp, avlan, - dedi.

Kırım'dan dava gelse,

İşte, Edige'm, onu sen hallet, dedi.

Kırım'dan düşman gelse,

İşte, Edige'm, sen onları kır, - dedi.

Kavgayı çözdü, düşmanı yok etti. Toktamış Han sakinleşip rahatladı. Yurdunu yönetti.

Toktamış Han'ın Eşinin Edige'nin Han'dan Daha Kudretli Olduğunu Kanıtlaması

Günlerden bir gün Toktamış Han'ın hanımı: “Edige'nin kudreti sizin kudretinizden daha güçlüymüş” - dedi. Han dedi: “Şımarık kadın, kapıdaki hizmetçinin kudreti nasıl benden güçlü olsun”, - dedi. Kadın: Evet, siz bilmiyor musunuz? O hizmetçi kapıdan “Allah yardımcınız olsun!” diye girdiğinde siz ürküyorsunuz. Korktuğunuzu

kendiniz fark etmiyorsunuz. Eğer sözüme inanmazsanız kaftanınızın eteğini çuvaldızla yere ilıstıreyim, ürktüğünüzde hemen anlarsınız” dedi. Tam o sırada Edige: “Allah yardımcınız olsun!” diye girdiğinde, Han ürktü. İliştirilen çuvaldız ikiye ayrılıp havaya fırladı. Hanım: “Edige’nin kudretinin sizden güçlü olduğunu şimdi öğrendiniz” dedi.

Kudretini azaltmak için bir kâse yoğurt mayalayıp içine idrarını karıştırır. Edige geldikten sonra yoğurdu ona verir. Edige yoğurda iyice bakarak kınından bıçağını çıkartıp yoğurdu dörde bölmüş, ortasını karıştırıp bir dikişte içti. Hanım: “Edigeciğim, lezzetli miydi?” diye sordu. Edige: “Eğer kâse eski olmasaydı iyiydi” diye evden çıktı. Han, hanıma: “Kâse eski olmasaydı iyiydi dediği ne?”, Hanım: “Yaşlı kadının idrarı olmasa tatlı olurmuş demek istedi” dedi. Han eşine: “Bıçakla yoğurdu neden dörde bölüp içti?” diye sordu. Hanım ise “Halkını dörde bölerim. Yoğurdun ortasından karıştırıp içmesi de halkını böyle karıştıracağım anlamındadır” demiş.

Han’ın Edige’yi Öldürmeye Çalışması

Han: “Edige’yi öldürelim” dedi. Hanım: “Onu uyanık öldüremezsiniz” dedi. İçkiyi toplayalım, altmış beyaz çadır kuralım. Bütün Nogay halkının hepsini toplayalım. Edige’yi hizmetçi yapalım. “Edige’m, gel kahramanım” diye ısrarla içki içirip sarhoşken öldürelim’ dedi.

Bu sırrı Edige’nin altı yaşındaki dostu Angısın duydu. Duyduğunu Edige’ye böyle söyler: “Gel kahramanım” diye zorla içki içirmeye çalıştıklarında içmeden mataraya dök” diye, keçi derisinden yapılmış bir matara verdi. “Ben gelen kişilerin atlarının üzengisini keserim. O zaman dışarıdan bir işaret vereceğim, tetikte ol” der. İçkiyi şarabı topladı, beyaz çadır kurdu, Nogay halkın hepsini topladı. Toktamış’ın dokuz alpını kapı önüne gözetlemeye çıkardı. Toktamış’ın altmış alpı uzaktan gözetlemeye koydu. Edige’nin çocuk arkadaşı Angısın onların atlarının üzengisini kesti. Edige’yi içeri alıp ona ayakçı görevini verdi. Edige, keçi derisinden yapılmış matarayı sakladı. Edige’ye zorla “Gel, gel!” diyerek herkes içki verdi. Birazını içip birazını da mataraya dökmüş. Vücudu ısınmaya başladığında, dostu Angısın evin yanına gelip şöyle dedi:

Tabanı düz boz at,

Gece yürümeyi isterse iyi,

Üzerindeki kalın kürk,
Başköşeye oturan beylerden,
Kaçıp gitmek mümkün olsa iyi.
Benim adım Angısın,
Beni çok konuşturup ne yapsın.
Dünkü sözleri hatırlarsın.

Edige hatırlayıp hemen fırladı, bir ayağı kapı önüne değdiğinde diğer ayağı atın üzengisine yetişti. Gözetleme yapan Toktamış'ın dokuz alpı kendi kendilerini bıçakladı. Edige boz ata binip eyere takılı olan yayını eline aldığıında, atın kıcı yere deyip dörtnala koştu. Toktamış'ın altmış alpı korkudan bir şey yapamadı.

Edige, İdil ve Yayık arasından geçti. “Bir haber alırım” diye yattı.

Toktamış Han'ın Dokuz Beye Danışması

Nogay halkı şaşkına döndü, ne yapacaklarını bilmeden bir çare bulamadılar. O arada Toktamış Han dokuz yerin beyini kapısının önüne getirtti. Birer birer içeri çağırıp sordu. Toktamış içeri alıp şöyle dedi:

Hayattayken eskilerimi versem önemsemez,
Omzuna sert çarpsam kinlenmez,
Esentay oğlu Kudayberdi baturum,
Sen bir söyle, demişti,
Eğilerek eve girip,
Ellerini önünde kavuşturup,
Durdu da söyledi,
Söylemişti bir sözü,
İçine sinmedi,
Aklına yatmadı,
Onun bu sözüne beğenmeyip,
Ona “evden çık!” dedi.

İkişer bıçak takınmış,
İkişer çadır diktirmiş,
Göçtüğünde yükü kısrakla taşıyan,
Şan ve şöhreti han oğlunu bile geçen,
Müytelerden çıkmış iki aynı Kosdevlet,
İkiniz girip söyleyin! demişti.
Eğilerek eve girip,
Ellerini önünde kavuşturup,
“Söyle, söyle!” demişti.
Onların sözünü beğenmedi,
Aklına yatmadı,
İçine sinmedi,
İkiniz de “evden çıkın!” dedi.
Göçtüğünde göçü hareket ettiren,
Beline keskin kılıç bağlayan,
Düşmanı gördüğünde,
Yağmurlu gün gibi bulutlanan,
Havalanacak kuş gibi hazırlanan,
Allah’tan dilek dileyip yalvaran
Argın’ların başıydın,
Karakoja baturum,
Sen girip bir söylesene! - demişti.
Eğilerek eve girip,
Ellerini önünde kavuşturup,
O da söylemiş,
İçine sinmedi,

Aklı yatmadı,
Ona da “evden çık” dedi.
Karanlıkta yol bulabilen,
Zor anlarda çözüm bulabilen,
Omzu geniş kapı gibi,
Şakakları büyük tokmak gibi,
Hiç kimseyi dinlemeyen,
Kendi saadeti olmazsa,
Dağ geçidine gitmeyen,
Kara Kıpçak Kobılandı’m,
Sen gir de bir anlat! - demişti.
Eğleyerek eve girip,
Ellerini önünde kavuşturup,
O da söyledi sözünü,
Onun da sözü hoşuna gitmedi,
Aklına yatmadı,
İçine sinmedi,
“Şimdi evden çık!” – dedi.
İhtiyar tavşan gibi tetikte duran,
Karanlıkta sayısız askeri yöneten
Her gün bir mızrak kıran,
Herkesin gönlünü rahatlatan,
Mızrağının ucuyla kişi kaldıran
Yenmedik düşman bırakmayan,
İçtiğinde kana doymayan,
Halk için tek, düşmana çok olan,

Akbaltır oğlu Uvağ'ım,
Manjür oğlu Şuvağ'ım,
İkizinle girip söyleyin! - demişti.
İkizler eve girip,
Ellerini önünde kavuşturup,
İkisi birlikte söyledi,
Onların da sözü hoşuna gitmedi,
Aklı yatmadı,
İçine sinmedi,
İkiniz de “evden çıkın!” - dedi.
Yayını kırk deveye çektiren,
Şan ve şöhretiyle has ipek kumaşlar yükleten,
Şölene gelse şımarık idi
Başıma giydiğim Altay'ın kızıl börkü idi.
Danışmanlarımdan biri idi,
Kenes'in Kencanbay'ı düldülüm,
Sen bir gir de söyle! - demişti.
Eğilerek eve girip,
Ellerini önünde kavuşturup,
O da şöyle söylemiş idi,
Onun sözü de hoşuna gitmedi,
Aklına yatmadı,
İçine sinmedi,
Sen de “Evden çık” dedi.
Bütün Nogay halkı,
Şaşırdı, düşündü,

Bir çare bulamadı.

Sııra Adlı Bir Jıravın Toktamış Han’a Edige Hakkında Öngörülerde Bulunması

Ağzındaki otuz dişi sallanan,

Uğursuz ayaklı, çirkin börklü,

Sııra adlı kurnaz ozan,

Çenesini ipekle bağlayıp,

Şan ve şöhretiyle has ipek kumaşla yükleten,

Getirin buraya! - demişti,

Uğursuz ayaklı, çirkin börklü,

Sııra adlı kurnaz ozan,

Gidip onu getirince,

Eğilerek eve girip,

Ellerini önünde kavuşturup,

Durdu da söyledi.

Durdu da konuştu,

Durmadan konuştu,

Söylese, sayısız Nogay üzülür,

Sözünü anlayan iyiler,

“Bu nasıl bir hikâye” - deyip,

Dayanamayıp ağlardı,

Sözünü anlamayan kötüler,

“Yaşlandığında bu kadımız”,

Ne saçmıyor? - deyip,

Üstünkörü dinlerdi.

Ben ihtiyarım, ihtiyarım

Ne görmemiş ihtiyarım!
Bastık da Bastık, Bastık Han.
Onu gören ihtiyarım,
Ondan sonraki Kedey Han,
Onu gören ihtiyarım,
Ondan sonraki Ala Han,
Onu gören ihtiyarım,
Ondan sonraki Kara Han,
Onu gören ihtiyarım,
Ondan sonraki kulağı kesik Nazar Han,
Onu gören ihtiyarım,
On iki tutam ok çeken,
Ondan sonraki er Cengiz,
Onu gören ihtiyarım,
Minaresi kırk kulaç,
Özden sultan Janibek,
Onu gören ihtiyarım,
Ulu deden Dombavıl,
Onu gören ihtiyarım,
Genç de olsa Toğım Han,
Seni de gören ihtiyarım!
Ben yüz seksen beş yaşına geldiğimde,
Can çıkmadıkça yaşayan,
Benden devran geçtiğinde,
Sana devran ulaştığında,
Bunca hanlar geçtiğinde,

Dün yola çıkan,
Ensese büyük, dudağı sarkık sarışın oğul,
Ben bu yaşa geleli,
Onun gibi kahramanı görmemiş bir ihtiyarım!
Arkasından gelip sınısam,
Hiddetle meydana gelmiş gibi.
Önüne gelip sınısam,
Nurdan yaratılmış gibi.
O yalnız da gidecek,
Satemir Han'a ulaşacak.
Satemir Han asker verirse,
Allah yolunu açık etse,
Kırlarda olan kırk tepe,
Kırk günde gider sarışın oğul,
Kırk günlük çölüne,
Temiz bulak yapar sarışın oğul,
Budu sağrılı doru at,
Sırtına atlayıp binerdi sarışın oğul,
İki at gücündeki bir ata,
Ata eysiz binen sarışın oğul,
Kara bulutlu gün gibi olup,
Önünden arkandan çıkar sarışın oğul,
Nogay'ın bütün halkı,
Gamsız yatan yorgun halk,
Aç kokarca gibi bükölüp,
Aç kurt gibi uluyup,

Hepsine ığlık attırıp,
Saldır sa acı çektirir sarışın oğul,
İsil'in iki kıyısı Kızıl yar,
Gökyüzünde geçit yapardı sarışın oğul,
İrtiş'in başı kara tepe,
İki arayı birleştirirdi sarışın oğul,
Altından yapılmış ak sarayın,
Gümüşten yapılmış beyaz kapı,
Rengi soluk elik silah,
Ucuyla açardı sarışın oğul,
Başköşeye döşek sererdi sarışın oğul,
Güz el kızını,
Acımadan altına alırdı sarışın oğul,
Kirişi kırar o sarışın oğul.
TuvırlıĖını²⁷¹ keser o,
Kesip belleme yapar o,
Doksan baş ak adır,
Yağmalamadan ele geçirir sarışın oğul.
Alacalı atı güçlü,
Hepsini toplar sarışın oğul.
Kanikey gibi güz eli,
Tinikey gibi asili,
At arkasına bindirip,
Atını oldukça yorup,
Zahmetsiz ganimet alır sarışın oğul.

²⁷¹ Keçe çadırın etek kısmı

Onun yalnız daha gittiği yok,
İdil'den henüz geçtiği yok,
Şu dokuz eri gönder de,
Öyle ya da böyle yanına al,
Yanına al da başını al!
Sağ salim gitse o,
İdil'in diğer tarafına geçse o,
Satemir Han'a ulaşırsa o,
Bu intikamı, belki de,
Senden almadan vazgeçmezdi sarışın oğul! – deyip çenesi düşerek öldü.

Toktamış Han'ın Edige'nin Ardından Dokuz Alp Göndermesi

Toktamış söyledi dokuz alpe:
'Ey, dokuz alp, dokuz alp,
Siz dokuzunuz da gidin.
Öyle ya da böyle Edige'yi yanına alı ver,
Yanına al da başını al!
Dokuz alp çıktı bağırarak,
"Bir Allah" diye avunarak.

Kencanbay ile Edige'nin Sohbeti

Edige, İdil'in kenarına gelip oturdu. "Bir Allah'ım" diye yalvardığında dokuz kahraman yaklaştı, ama Edige'nin yanına gidemedi. Bir kişiden korkup onunla konuşmaya cesaret edemediler. Edige tek başına dokuzundan da korkmadı. Dördü de birbirinden Edige'yle konuşması için rica etti. Nihayetinde Kenes'in Kencanbay'ı söyledi:

Ey, Edige, sen artık geri dönsene,
Geri dönüp İdil'den geçsene!
Azametli boz sarayda,

Eğilip selam versene!
Kenarı ince fincanla,
Han'ın ikramını içsene!
Omuzları işlemeli,
Düğme bağı ilikli,
Güzel kara kürk verecekti, giysene!
Mavimsi rahvan ata binip,
Deriden davul bağlayıp,
Uçsuz bucaksız yeri gezip,
Tutacak bağı som altın,
Ak sungur kuş verecekti,
Gökte dolaştırıp uçursana.
Paytak paytak koşup,
Adımlarınla topraktan toz çıkartıp,
Küheylân at verecekti,
Şana ersene.
Kulağını dimdik tutan,
Kâkülünü kız gibi tarayan,
Yürürken her adımını sayan,
Soyuna çekerek yaratılan,
Kısır yılan gibi esaslı,
Timsah gibi burunlu,
Saplı ayak gibi dudaklı,
Sarımsak dişli,
Büyük toynaklı,
Kesik kamış gibi kulaklı,

Tabanı dümdüz alacalı boz,
At verecekti, binsene!
Atlardan kısarak ayırıp verecekti,
Bağlayıp kımız içsene!
Toprak verecekti,
Padişahlık yapsana.
Evlendiğin Al-Omar Han'ın kızıydı,
Çok iyi birisiydi,
Güzelin üzüldü,
Özlemekten soldu,
Hava soğumadan gitsene!
Birbirini seven iki sevgili,
Fısıldaşarak konuşup,
Kıkır kıkır gülüp,
Yen ucundan tutup,
Kamış arasında sırlarınızı paylaşıp,
Ne diyeceğini öğrensene!
Toktamış gibi Han'ın
Sana öfkелendi,
Geçici kırgınlık sözünü,
Arz edip kendi ağzınla söylesene!
Gel, Edige, niyetinden vazgeçsene!
- Ben dönmem, vazgeçmem,
Geri dönüp İdil'i geçmem,
Azametli boz sarayda,
Eğilip selam vermem.

Enseme meşe topuz değmişti.
Kenarı ince fincanla,
Han ikramını içmem.
Dudağım rüzgârdan çatladı,
Omuzları işlemeli,
Düğme bağı ilikli,
Kürk verse de giymem,
Omzuma Nogay'ın,
Yalnız yara çıkmıştı.
Mavimsi rahvan ata binip,
Deri davul bağlayıp,
Uçsuz bucaksız denizi dolaşp,
Tutam bağı som altın,
Aksungur kuşu verse de,
Gölü dolaşp uçuramam,
Elimden bereket gitmişti.
Paytak paytak koşturup,
Adımlarınla topraktan toz çıkartıp,
Küheylan at verse de,
Şana eremem,
Şan bizi terk etti,
Kulağını dimdik tutan,
Kâkülünü kız gibi tarayan,
Yürürken adımını sayan,
Soyuna çekerek yaratılan,
Kısır yılan gibi esaslı,

Timsah gibi burunlu,
Saplı ayak gibi dudaklı,
Sarımsak dişli,
Büyük toynaklı,
Kesik karnış kulaklı,
At verse de binmem,
Ağımdan kut gitti.
Atlardan kısrak versin de,
Bağlayıp kımız içemem,
Allah bana vermezse,
Toprak bölüp versen,
Padişahlık yapamam.
Allah ve ruhlar nasip etmezse,
Aldığım Al-Omar Hoca Han'ın kızıydı,
Özlemekten solsun.
Hava soğumadan gitmem.
Birbirini seven iki sevgili,
Fısıldaşarak konuşup,
Kıkır kıkır gülüşüp,
Karnış arasında sırlarını paylaşıp,
Yen ucundan tutup,
Ben ne diyeceğimi öğrenmem.
Kulağım sağır olmuştu.
Senin soysuz sahibin Toktamış'a,
Artık itaat edip gitmem,
Benim kırgınlık sözümü,

Gökteki okum gezerken söylemese,
Ağzımdan asla çıkmaz.
Erkek olup ata bindikten sonra,
Bir yola çıktuktan sonra,
Kadın gibi dönmem!
Sallana sallana giderim,
Sarı erkek hayvanlarımı toplarım.
Uçayım desem kanatlarım yok,
Konayım desem kuyruğum yok.
Ey, yalnızlık, ne yaparım?
Acımasız yalnızlık ne yaparım?
Satemir Han'a giderim,
Satemir Han el verse,
Hızır Baba yolumuzu açık etse,
Dileğimi kabul etse,
Bozkırda bulunan kırk tepeyi,
Kırk basarak yürümesem.
Kırk günlük çölüne,
Temiz bulak yapmasam,
Budu sağrılı doru at,
Sırtına atlayıp binmesem,
İki at gücündeki bir ata,
Eyersiz binmesem,
Kapalı bulutlu günler gibi,
Önünden arkasından çıkmasam,
Aç kokarca gibi bükülüp,

Aç kurt gibi işgüzarlık edip,
Nogay'ın bütün halkı,
Sakin yaşayan zavallı halk,
Her birinden çığlık attırarak acı çektirmesem,
Esil'in iki kıyısı Kızıl yar,
Gökyüzünden geçit yapmasam,
İrtiş'in başı Kara tepe,
İkisinin arasından kovmazsam.
Altından yapılan ak sarayı,
Gümüşten yapılan beyaz kapıyı,
Rengi soluk çelik silahı,
Ucuyla kapıyı açmasam,
Başköşeye döşek sermesem,
Güzel kızlarını,
Acımadan altıma almasam,
Kirişlerini kırmasam,
Kırıp odun etmesem,
İki tuvirliğini kesmesem,
Kesip belleme yapmasam,
Doksan baş beyaz çadırı,
Yağmalamadan sahip olmasam,
Güçlü ve dayanıklı doru atları,
Toplayıp almasam,
Kanikey gibi güzeli,
Tinikey gibi asili,
At sırtına bindirmesem,

Zahmetsiz ganimet edinmesem,
Bu intikamımı almazsam,
İsteklerimi yerine getirmesem,
Söylediklerimi yapmasam,
Dünkü asil eri bile itaat ettirip,
İki dizini acıtıp,
Kemer belini ağrıtıp,
Nîl nehrinin kıyısında, Kumkent şehrinin yanında,
Beni orada Baba Tükti Saçlı Aziz babam,
Bulup, verdiği Edige adı boşa gitmiş,
O zaman Edige adım yok olsun!
Ben, ben yiğidim, ben yiğidim!
Ben, ben şükreden erim!
Düşmanımın ateşini yaktırmam,
Ben diyen namerde,
Dokuzdan bembeyaz ata bindirmem,
Doksansız yay yaptırmam,
Aslını sormadan yemek vermem,
Atasını sormadan asla asker etmem,
Ben kendim o ben diyen namerdin,
Omuzlarına binip,
İmanla uşak ettirmem.
Bundan fazla övünmem,
Ben övünsem,
On iki tutam ok çekmiş,
Geçmişteki yiğit Cengiz'le aynı olurum.

Ben dağlarda yaşayan sungurum,
Dağ yamaçlarında uçarım.
Bağımsız büyüyen yaban atım,
Vakitsiz otlığa çıkarırım,
Bozuk süttten bile acıyım,
Şerbet döksen tatsızım,
Deve gibi dayanıklıyım,
İşkence yapsan da diz çökmem,
Yabani attan bile huysuzum,
Boynuma ip assan da durmam!
Özü iyi olanı,
Ölsem de küfretmem.
Etrafı çayırırlarla kaplı göl,
Senin bana iğneleyici sözün ne gerek!
Etrafı sazla kaplı göl,
Beni aşağılayan sözün ne gerek!
Etraf kamışla kaplı göl,
Beni aldatan sözüne ne gerek!
Ben çamdan uzun kavağım,
Başıma fırtına vursa da sallanmam.
Ben çam ağacından yetişen kara budağım,
Baltalasan yıkılmam.
Meşeyle mücadele eden budağım,
Büksem de acımam.
Ben çama karşı yetişen dalım,
Kinlensem, acımam.

Ben çevik hareketli doru atım,
Güçlü atları yıkmıştım.
Yakası altın zırhı,
Dövüşürken yırtmıştım.
Doksan bağlı beyaz zırhı,
Çarpıştığım yerde giymiştim.
Yay dolusu hazır okları,
Savaşta dökmüştüm.
Beni deveyle çeksen ağırım,
Batmanla karşılaştırırsan bastırmam,
Teraziyle tartsan eşit gelmem.
Ben bundan fazla övünmem,
Ben dokunsam kemiği parçalarım,
Yaşlı Kökşeyle eşit yığidim.
Siz bekleyin, dokuz er,
Ben doğduğum yeri söyleyeyim,
Söyleyeyim de gideyim.
Ben Baba Omar dedemi dua ettiğinde görmüştüm,
Baba Tükli Saçlı Azize,
Destek olup yürümüştüm.
Ben melek Azrail'e,
Altı gün arz etmiştim,
Melek Cebrail'e,
Yedi gün arz etmiştim.
Ben Omar ile Osman'a,
Ebu Bekir-i Sıddık'a,

Hazreti Ali Babama,
Destek olup yürümüştüm.
Ben Muhammed adlı pirime,
Mekke adlı şehrinde,
Gidip arz etmiştim.
Allah'ın evi Mekke'yi,
Üç kere dolaşıp günahlarımdan arındım.
Orayı dolaşıp gelmiştim.
Bana rüyamda malum oldu,
Beyaz sarıklı bir kişi,
Bilgili bir kişi.
Artık Edige'yi dizginleyip,
Durdurmak isteyen hangisi?
Toktamış'ın dokuz eri dokuzda,
Ben yalnızım,
Cesaretin varsa, gel domuz,
Kamçım degecek boynuna,
Kan akacak koynuna,
Dayanamazsın benim azabıma,
Kasten yaptığım oyunlarıma,
Ey, Kenes'in Kenjanbay'ı,
Değerin gitmiş bok Janbay,
Açma, gözlerini oyarım,
Söyleme, dilini keserim.
Senin deden kötüydü,
Mal verenin kölesiydi.

Annen kötüydü,
Aş verenin cariyesiydi.
Ben sallana sallana koşarım,
Sarı erkek hayvanı toparım.
Allah tek yarattı,
Sinek gibi zavallı can,
Kim alacak diye korkarım.
İşte, dörtnele koşup gitti.
Dokuz er yanına gelmeye cesaret edemedi.

Edige'nin Yolculuk Sırasında On Yedi Arkadaş Bulması

Edige'nin oradan buradan topladığı kişilerle birlikte on sekiz kişi oldular. Edige'nin atının hızına on yedi kişi de dayanamadı. Yemek yemesine karnı acıkıp dayanamadı. Edige de onların dayanamadığını fark etti.

Ey, on yedi arkadaş,
Biz hepimiz toplansak- on sekiziz!
Yorulduğum diye darılma,
Susadım diye üzülme!
Acıktım diye acı çekme!
Yemeğin biterse,
Yemek bulup vereyim.
Kıyafetin yırtılırsa,
Kıyafet bulup vereyim.
Atın ölürse, ödeyeyim,
Kendin ölsem ne diyeyim.
Zayıf atın hayrı yok,
Etini kavurup yiyelim.
Yağmurdan birikmiş kırmızı kak,

Onu şerbet yapıp içelim.
On yedi dost, ölürsen,
Cenazenizi yapalım,
Çalılardan ateş yakıp,
Paklayıp gömeyim.
Uzun lafı kısası,
Ben yaşarken ölmezsin!
On yedi dostum, fakirim!
Edige bir gün rüyasından korkuyla uyandı.

Edige'nin Rüyası

On yedi dost, müjde!
Kalkıp giyinsene,
Belini sıkıca bağlasana,
Elini yüzünü yıkasana.
Ben bu gece rüya gördüm,
İyi rüya olursa,
İyiliğe yorsana.
Kötü rüya olursa,
Bu on sekiz kişiyi,
Etraftan korusana.
Ben bugün rüyamda,
Altın eyerli beyaz at,
Yelesinden tutarak binmişim.
Ak sungur kuş olmuşum.
Göğe doğru uçmuşum.
Gökte uçan meleğe,

Onlarla gidip konuşup,
Onları da uçarak geçmiştım.
Yukarıda uçan kahverengi kazı,
Gökyüzünden almıştım.
En yüksek dağa konmuştım,
Döş etine doymuştım.
Bu nedir, on yedim?
On yedi er toplandı.
Toplandığının belirtisi,
Birbirine bakıştı.
Hiçbir çare bulamadı.
Dururken şimdi hepsi.
Bir yolunu bulmuştu
İçlerinde yaşlı biri varmış:
-Altınlı eyerli beyaz ata,
Rüyanda bindiysen,
Muradına erersin!
Göğē kadar uçtuysan,
Halk önüne çıkarsın.
Gökte uçan meleğē,
Onlarla gidip konuştuysan,
Erenlerin yoluna gireceksin.
Onları geçip gittiysen,
Hızır yardımcın olacaktır!
Yukarıdaki kahverengi kazı,
Gökyüzünden aldıysan,

En yüksek dağa konduysan,
Döş etine doydusyan,
Seni yurdundan kovan Toktamış,
Onu paramparça edersin,
Rahatlayabilirsin.

Kabantın Alp'ın Kaçırıldığı Satemir Han'ın Kızını Kurtarması;

Edige yola çıktı. Bir gün önünde biri beyaz, biri mavi çadır gözüktü. Atını on yedi arkadaşına bırakarak üstünü başını toz toprak içinde bırakmak için yerde yuvarlandı. Gördü. Aradığı Satemir Han'ın kızını Dev'in oğlu Kabantın Alp kaçırıyormuş. Önünde kırk kırsrağı, zorla tuttuğu kırk hizmetçisi varmış. Bunları gördükten sonra, Edige arkadaşlarına tekrar döndü de: "Ey, on yedi arkadaşım, Satemir Han'ın kızını Alp zorla kaçırmış. Şimdi ben de gidip Kabantın Alp'ın hizmetçisi olacağım. Siz de onun kaldığı yere kalın, yemek yediği yerde yemek yiyin. Ben sizin yiyecek ve içeceklerinizi bir ince ağacın dibine bir bakarım. Onları bulup yemeklerinizi yiyin, takip edin"- dedi. Kendisi geri dönüp Alp'e hizmetçi oldu, Alp onu kırk hizmetçisinden daha üstün gördü. Edige kurnazlıkla kırk hizmetçiyi dışarıda gecelemek için su getirtmiş. Gizlice her gün bir atı kesip geride kalan arkadaşları için ince ağacın dibine bırakıyordu. Onu arkadaşları yiyip yollarına devam etti, onların gecelediği yerde geceledi, yemek yediği yerde yemek yedi.

Günlerden bir gün Edige kıza: "Sen kimin kızıydın?" diye sordu. Ben Satemir Han'ın kızıyım, beni bu Alp zorla kaçırıyor. Edige: "Bu Alp'ı öldürüp seni sağ salım memleketine götürürsem, baban beni sever mi?" - diye sordu. Kız: "Eğer beni sağ salım memleketime götürürsen, babam kendisinden sonra seni han tayin eder" - dedi.

"Ne zaman uyuyacağını bana söyle", dedi Edige. Kız: "Pişi verdiğimde anlarsınız" dedi. Bir gün yedi buçuk pişi verdi. Edige düşündü: "Yedi gün sonra öğle uyuyacakmış". Yedi gün geçtikten sonra, bir pişinin yarısını daha verdi. Edige kıza: "Ben arkadaşlarıma gidip bir kurşunu silaha, bir kurşunu da dişlerimin arasına koyup getiririm, sen de Kabaytın'ın göğsünü açarsın, ben de vururum", - dedi. Evden çıkarken Alp'ın oklarını görünce eline alıp baktı. "Boşuna korkmuşum, gücü benimki gibiymiş" - diye gitmiş. Kırk hizmetçisini suya gönderip on yedi arkadaşının yanına geldiğinde, onlar Edige'nin bıraktığı yemeklerle kilo almışlardı.

Arkadaşlarına: “Allah’a dua edin, bugün olay çıkacak” - dedi. Bir kurşunu silaha, bir kurşunu dişlerinin arasına koyup uyuyan Alp’a yaklaştığında kıza: “Kabartın’ın göğsünü aç!, - dedi. Karga tüylü, kuzunun kürek kemiğinden yapılmış yayıyla başaklı okunu fırlattığında Alp yere yığıldı. Kalkmak için çırpındığında atın kuyruğunu tutup çektiğinde atı düştü. “Falcılara fala baktırdığımda kendin gibi peri kızından doğan Edige’den ecelin gelir demişti, sen Edige misin?” – diyerek ruhunu teslim etti.

Suya gönderdiği kırk hizmetçi yanına gidip şöyle dedi: “Ne yapıyorsunuz? Alp herkesi öldüreceğim diyordu!”. Buna herkes ağlayarak:

Kimsesize arkadaş olan,

Yaya gidene yardımcı olan,

Edige’yi nereden alıp gelirsin,

Karnı aç olanlara yemek bulan,

Atı olmayana at olan, o nereden gelir ...- diye ağladı.

Edige onlara: “Edige gelip Alp’ı öldürse, Edige’ye ne verirsiniz?” dedi. Onlar: “Eğer Edige gelip Alp’ı öldürse her birimiz bir ailenin tek oğluyduk, bize erk verirse biz yol duasını ederdik”, - der. “Batur Edige benim, Alp’ı öldürdüm”, - dedi. Kırk yiğit: “Bizler ailemizin tek çocuğuyduk. Biz size yol duasını edelim, bize erk verin. Anne ve babalarımızı sevindirelim” - dediler. Sonra Edige:

“Gidin, Satemir Han’a çok selam söyleyin. Alp’ı öldürdü, kızını sağ salim Edige getiriyor, deyin!”. Hepsi ona “Yolunuz açık, Hızır sizinle olsun!” – diye dua edip gittiler.

O kırk yiğidin duasıyla Edige bir kahraman oldu. Kırk yiğit Satemir Han’a gidip şöyle dedi: “Edige adlı bir kahraman varmış, Alp’ı öldürüp kızını getiriyor”, - dedi. Satemir Han üç bin asker gönderdi, “rüzgâr ve güneş bile dokunmadan bana Edige’yi getirin” diye emir verdi. Yola çıkan üç bin asker bir buçuk gün sonra: “Atlı yalnız fakiri nereden buluruz, bulmak için emir veren Han mı aptal, yoksa arayan biz mi aptalız” diye geri döndüler.

Edige'nin Satemir Han'ın Kızıyla Evlenmesi ve Nuralın'ın Doğması

Edige geri döndüklerini öğrenince çok sinirlendi: “Ne zaman olsa da sizi kıracağım”- dedi. Sonra ülkenin sınırına ulaştı. Han karşılamak için insanlar gönderip kendi ordusunun yanına getirtti. Akıtma kısırak at kesti. Yeri kazıp dört köşeli ocak yaptı. Satemir'in bütün halkı toplandı. Büyük bir şölen düzenlendi. Halk içki ile şarabı doya doya içti. Nikâh kıyıldı. Karısı hamile kalarak günü geldiğinde bir oğlan doğurdu.

Siyah sansarın kürküne sardırđı,

Siyah kaftan vücuduna batar diye,

Çocuk sansarın kürküne sardırđı.

Altından oluk yaptırdı,

Gümüştēn lazımlık yaptırdı.

Han yanında doğurdu diye,

Adını Nuralın koydurdu.

Beline yay bağlattı,

Yürekli, cesur olsun diye,

Kaçan bir düşmanı kovdurdu.

Han, Nuralın doğduğunda,

Satemir'in sayısız askerini,

Hepsini topladı.

Akıtma kısırak kestirdi.

Biriciğimize hayrı dokunsun, diye

İçki ile şaraba

O zaman halkı doyurdu.

Büyük şölen yaptırdı.

Gönlünü böyle rahatlattı.

Nuralın on iki yaşına geldiğinde, aşık oynamaya başladı. Onun fırlattığı aşık, serçe avlayarak geçimini sağlayan yaşlı bir adamın aşığını kırdı. Yaşlı adam: “Yaramaz çocuk, benim aşığımı kırmak yerine babanı memleketinden kovan Toktamış Han’dan intikam alsana” - dedi. Nuralın sinirlenerek evine geldi. Babasına “Baba, eski bir intikamın varmış!” dedi. Bu olayı Edige unutalı çok olmuştu, şimdi hatırladı. Satemir Han’a bunları bildirildi. Han, ona üç bin kişilik ordu verdi. Orduyla yola çıktı.

Edige ile Nuralın’ın Toktamış Han’la Savaşı

Bozkırda kırk tepe,

Kırkını atlayıp koşmuştu,

Kırk günlük çöle,

Aydın bulak yaptırdı,

Budu sağrılı doru at.

Sırtına atlayıp binmişti.

İki at gücündeki doru ata,

Eyersiz binmişti.

Yolda karşılaştığı kenarları otsuz pasparlak göllerden su içip gidiyordu. Herkes ona “Ne kuğu, ne balıkçı kuşu, ne yeşilliği, ne de kamışı var, bu nasıl bir göl?” diye sorar. Edige onlara “Bu zengin bir göl; kamışı, yeşilliği yok diye fakir dediğimiz bu göller” - dedi. Edige’nin atının hızına dayanamayan birçok asker geri döndü. Gördüğümüz sudan su içeriz diye düşünmüşler, ancak geri dönen askerler vardığında göl suyu kurumuştu. Bu yüzden askerler susuzluktan ölmüşler. Kalan iki ordu da aynı şekilde öldü. Babası ve oğlu yoluna devam etti. Önlerinde kara bir dağ göründü. Dağa geldiler. Edige Nuralın’a: “Bu dağ, Toktamış’ın gözcülerinin bulunduğu dağdır. Yaklaşık bir buçuk günlük mesafede, - dedi. Toktamış’ın karga bacaklı, kara, yaşlı kadın bu kara dağa serçe konsa bile görünür. Dikkatli ol” - dedi. Nuralın dağın başına çıktı. Karga bacaklı, kara, yaşlı kadın bakıyormuş. Edige’yi gören kadın, bunun insan mı yoksa kara bir kuş mu olduğunu bilmiyorum. Kara yaşlı kadın köyden birini çağırıp “Dağın başında bir şey görünüyor, kuş mu yoksa insan mı bilmiyorum, halk dikkat etsin” - diye haber gönderdi. Nuralı babasına: “Bir siyah kumaş getir, bir şey yapayım, - dedi, yaşlı kadın ne olduğunu anlayamadı”. Siyah kumaş getirdi, iki ucundan tutup, kuşun kanatı gibi açıp, bir avuç toprağı saçarak

dağı aşp gitti. Kara yaşlı kadın halkına adam gönderip “Rahat olun, kara bir kuşmuş uçup gitti” diye haber saldı. Halk sakinleştiğinde baba oğul birlikte ülke sınırına girdiler. Halk korktu.

Toktamış Han’ın Kaçması

“Edige biriyle birlikte geldi” diye Toktamış Han’a haber verdiler. Han: “Ey, halkım! Koyun kesin, hürmetle karşılayın. Size dokunmaz, benim için helak olmayın”. Koyunu kesip karşıladılar. Onlar da halkın boyun eğmesini kabul etti.

Toktamış Han’ın halkıyla vedalaşması:

Edige’m benim erimdi,

Edige’min bindiği,

Ağzı beyaz genç attı.

Edige’min en iyi işiydi.

Kendinden bir yaş büyüğüne,

“Aziz ağabeyim, siz bilirsiniz” derdi.

Kendisinden bir yaş genç olsa,

“Kardeşim, sen dur,

Ben söyleyeyim” derdi.

Edige’min eskiden kini vardı,

İntikamını almamıştı.

Kıskançlık yapanlar çok oldu.

Destekleyenler yok oldu.

Ben öylece ayrılmıştım Edige’mden, - dedi.

“Sıpira Ozan’ın söyledikleri oldu” diye ağladı. Sıpira Ozan’ın başladığı şiiri söyleyip kalın yeleli doru atını aldırıldı. Dokuz parçalı zırhı giydi. Ok atınca ok geçmiyormuş. Çam mızrağa dayanıp, topan yeleli doru ata binip, milletini toplayarak:

Ey, yiğitler, hizmetçiler!

Ormanbet Bey öldüğünde,

On bin Nogay'ın sayısı arttığında,
Sanazar batur savaştan,
Yaralı olarak geldiğinde,
Alaş da Alaş olduğunda,
Alaş'tan Han olduğunda,
Ayazlı günler daha da şiddetlenip,
Arasat ateşi yandığında,
Deve buzda kayınca,
Yavrusu başını kaldırdığında,
Han'dan kuvvet gittiğinde,
Bey'e fırsat geldiğinde,
Han kaçıp bey kovduğunda,
Han Toktamış ağlayıp,
Vatanım diye sızlanıp,
Ağlayarak şöyle söyledi:
Ey, vatanım, vatanım,
Seni de kaybettim,
Sağ salim ol, benden sonra,
Vatanım içinde,
On bin benim Nogay'ım,
Seni de kaybettim.
On bin Nogay içinde,
Üç yüz altmış çadırılı Kazak'ım,
Senden de ayrıldım.
Sağ salim ol, benden sonra,
Sağda on beş hizmetçim kaldıramaz,

On iki iğdiş deve çekemez,
Bir K k    en hari   hi  bir deve   ekemez,
  ıtarlı bayrağı m, ba   ordum,
  lk   nce seni kaybettim.
Sağı  salim ol, benden sonra!
Nehirde nehir, nehir suyu,
Sararak oturmu   halkım.
G  zelce i  lenen som demir,
Kapıma zincir olan yurt.
Kenarından yavru ser  e u  amaz,
  adır kursa destursuz i  eri giremez.
Balığı  ata su i  irtmez,
Kurbanbağı ı insanı uyutmaz,
Maralı var geyik gibi,
Filizi balık gibi,
Elması var y  rek gibi,
  dil ile Yayık'ım,
Seni tekrar kaybettim.
Sağı  salim ol, benden sonra!
Ormanbet Bey   len yurt,
On bin Nogay'ın ya  adığı  yurt.
Kahraman Sanazar'ın sava  tan yaralı d  nd  ğ   yurt,
Kısrak sağı lan s  tl   yurt,
Kımız i  ilen kutlu yurt,
Dedemin damat olduğı  yurt,
Eğı lip saygı g  sterdiğı  yurt,

Annemin gelin olduğu yurt,
Eğilip selam verdiği yurt,
Görkemli doğan güzelim.
Gelin geldiği yurt,
Ak duvağını giydiği yurt,
Kırmızı mercan takılmış yurt.
Doru ata binen yurt,
Bir tanem ciğerim Kadirberdi,
Kadirberdi Sultan'ın doğduğu yurt.
Aniden kumaşının yırtıldığı yurt,
On bin Nogay'ın toplandığı yurt.
Büyük bir şölen yapıldığı yurt,
Bir taneme dua gelsin diye,
Garip ile fakirim,
İçki ile şaraba,
Orada doyasıya içtiği yurt,
Yapağı gibi deve yavrusu,
Devenin dağ gibi büyüdüğu yurt,
Kaybolan bir koyun,
Otlatılıp bin koyun olduğu yurt,
Sağ salim ol, benden sonra!
Yapraklarını dalgalandıran,
Dağ gibi deve besleyen,
Fakirimi zengine eşit duruma getiren,
Suyu ile yarı eşit,

Kulunu²⁷² ile tayı eşit,
Nehri ve ovası eşit,
Üç parçalı büyük su,
Seni de artık kaybettim.
Sağ salim ol, benden sonra!
Ben uzağı göremem,
Yakın yere gidemem,
Yaya yürümek düşünce,
Önümdeki tehlike yerlerden sonra,
Saf tutarak hareket edip,
Kendine denk arkadaşla birleşip,
Düşmana saldıramam.
Kara Kıpçak Koblandı'm,
Senin gibi er olduktan sonra,
Otururduk rahatlayıp,
Çayıra kısrak bağlayıp,
Tay gibi oynaşp,
Sıkı fıkı konuşup,
Kaptan kâseyi doldurup,
Yaşıtlarla birleşip,
İyice kımız içemem.
Nogaylının bütün halkı,
Senin gibi halk olduktan sonra!
Benim alnım güneşten yanmadı,
Tabanım yere değmedi,

²⁷² Atın yeni doğmuş yavrusu

Başa zorluk düştükten sonra,
Bir tanem ciğerim Kadirberdi,
Alnından koklayıp öpmedim.
Ben gittiğimde tamamen giderim,
Teli gölüne giderim,
Teli gölünde korksam ben,
Köküldü gölüne,
Gidip orada yatarım,
Dileğimi dileyip durursunuz,
Allah eğer güç verirse,
On üç yıl geçince,
Tekrar geri gelirim, - diye yola çıktı.

Yolda susadı. Bir yaşlı kadından bir kâse su alıp içti. Giderken nefesi daralınca üstündeki dokuz parçalı zırhını çıkardı. Zırhı, eyerin terkisinden gevşeyip düştü. O, gide gide Teli gölüne geldi. Orada korkunca Köküldü'nün gölüne gitti. Bundan sonra Edige onun bir kızıyla evlendi, birini oğlu Nuralın'a vermeye karar verdi. Bu yüzden Toktamış Han'ı bulmaya çalıştı. "Ey oğlum, benim için kırk erin duası kabul edilmişti, ararsan bulursun, - dedi. Bulup Toktamış'ın başını alırsın", - dedi. Kenes'in Kenjanbay'ı nereden karşılaşır? - dedi. Seninle bir yerde karşılaşır - dedi. Eğer bağışlanmak için yalvarırsa başını al. Eğer senin sözüne karşı bir söz söylerse bir baturu öldürme. "Bu kızı sakla" deyip Nuralı yola çıktı.

Nuralı'nın Toktamış Han'ı Öldürmesi

Köküldü gölünde Toktamış Han'ın kalbi çarpıyor, mızrağı titriyordu. Otlar devrilip su dalgalanıyor, kuşlar su üzerinden uçup gidiyorlardı. Toktamış Han'ı bunların hepsinden korktu. İçini döküp ağladı:

Sen hiç kıpırdama, doru at,
Ben gece gündüz kıpırdamasam da durursun,
Boşuna çarpma zavallı yürek,

Edige de iki, ben yalnız,
Savaştığımız yerde bitersin,
Sallanma beyaz mızrak,
Savaştığımız yerde kırılırsın.
Boşu boşuna devrilmeyin otlar,
Bu tehlikeden can çıkmasa,
Nogaylının bütün halkı,
Baş olup ben gelsem.
Zenginler üzerinize hayvanını otlatsa,
Zayıf ot gibi solarsınız.
Dalgalanma, duru su,
Zenginlerim atlarını götürüp su verirse,
O zaman çekilip bir bataklığa dönüşsün.
Çığlık atma kırmızı kuş,
Sesin kaygılı zavallı kuş,
Kana dın küçük, boynun gevşek senin.
Otlak dolu atım yok,
Yuva dolu yumurtayla,
Eteğiyle toplayacak oğlum yok.
Ben halkımdan ayrıldım,
Sen gölünden ayrılсан,
Sen de benim gibi olursun!
Bu tehlikeden can çıkmasa,
Allah eğer yardımcı olsa,
Halkıma baş olup gelsem,
Benim yalkıcılarım üstünden,

Kara doğanı salsa,

O zaman korkup susarsın!

Nuralın kuşun öttüğü yere geldiğinde, Han yerinden kalktı. Birbirleriyle selamlaştıktan sonra Nuralı, Han’a: “Vur!” dedi. Han: “Hayır, sen vur!” dedi. Han üç kere vurdu. Daha önce kaybetmiş olduğu dokuz parçalı zırhını geçemedi. Han: “Zırhımı kaybettim” diye başını eğdi. Nuralın, başını kesip eyerine bağlayarak yola çıktı. Öğlen yemeğini yemek için yakın büyük bir çınar ağacının yanına geldi. Bir kişi kara atını bağlayıp çınarın gölgesinde uyuyormuş. Öldürmeyi düşündü. Ama “uyuyan kişiyi öldürmek kadın işi” diye onu uyandırdı. Adam hemen konuşmaya başladı:

Ey, Nuralın, Nuralın,

Hiç olmasın muradın!

Dokuz parçalı zırhımı,

Onu ne yaptın, Nuralın?

Sağılan kısrağın sütü idi,

Sakin halkı kut idi.

Toktamış gibi Han’ımı,

Ona ne yaptın, Nuralın?

Bundan sonra Nuralın söyledi:

Topan yeleli doruya,

Yağmaladığım yerde bindim.

Dokuz parçalı zırhını,

Öldürdüğüm yerde giydim,

Sağılan kısrağın sütü olsa,

Sakin halka kut olsa,

Teli gölünde izini bulup aldım.

Köküldü gölünde,

Koşa koşa yetiştim.

Eğerek başını aldım!
Ey, Nuralın, Nuralın,
Hiç vermesin muradını!
Tepeye çıkan dört kişiye,
Hüküm verecek günler olmaz mı?
Arkada duran altı kişiye,
Ağabey olacak günler olmaz mı?
Arkadaki Ala dağ,
Erlerin çoğaldığı günler olmaz mı?
Tepedeki dört yıldız,
Tanın ağaracak günleri olmaz mı?
Akıtmalı doru atın kuyruğu,
Dört kere bağlanmaz mı?
Geride kalan ülke olup,
Kadırberdi sultan Han olup,
Eskisi gibi ülke olup,
Bayrağın dalgalanacağı günler olmaz mı?
Bize de doğar bugün,
Sana da doğup,
Eline ağır balta alıp,
Ensesine binip,
Senin açgözlü babanı,
Dövecek günler olmaz mı?
Babası Nuralın'a “eğer sana karşı söz söylerse, öldürme” demişti.
Toktamış Han'ın oğlu Kadırberdi Sultan yüz kişiyle kaçmıştı.

Ken Janbay'ın Edige ile Nuralı'nın Arasını Bozması

Nuralın gittikten sonra Ken Janbay, babası ile Nuralın'ın arasını bozmak için gizlice Edige'ye gelip: “Bir kızı sevindirirken diğer kızı neden soldurdum?” dedi. “Yaşarken iki kızı da kendin al, oğlunun rızkı ellerinde” - dedi. Janbay'ın birbirlerine düşürdüğünü bilmeden iki kızı da kendi aldı. Onları şan ve şöhrete boğdu. İki kolunu iki kızın üzerine attı. O zaman Nuralın girdi. Babasının kollarını iki kızın üzerine attığını görünce dudakları kuruyup gözleri bozardı. Buna çok öfkelenen Nuralın, “Ah!” dediğinde babasının gözü çıktı.. ‘Evet!’ dediğinde elleri kırıldı. Edige içini döküp ağladı:

Ey, hayırsız, hayırsız,
Seni nasıl doğurttum?
Sen doğduğunda, Nuralın,
Akıtmalı kısırak kestirdim,
Dört köşeli ocak yaptırdım.
Satemir'in sayısız askerini,
Hepsini toplattım.
Bir taneme hayır olsun diye,
Garip ve kahramanını,
İçki ile şaraba,
Orada doyasıya içirdim.
Sen doğduğunda Nuralın,
Siyah sansar kürke sardırdım,
Siyah sansar kürk sırtına batar diye,
Küçük sansar kürküne sardırdım.
Altından oluk oyduurdum,
Gümüşten lazımlık yaptırdım.
Han yanında doğdu diye,
Adını Nuralın koydurttum.

Beline yay bağlattım,
Cesaretli yetiş diye,
Kaçan dűřmanı kovdurttum.
Karga konmayan kara ağaca,
Kaz kondurdum, Nuralın,
Kuzgun konmaz kuru ağaca,
Kuğu kondurdum, Nuralın,
Kuğu kanadını sal yapıp,
Edil'i geçtim, Nuralın!
Sen kara suya kan dűktűn,
Suyu nereden içersin?
Kara atı öldűrdűn,
Ata nasıl binersin?
Kara doğanı kaçırdın,
Kuşu nasıl avlanırsın?
Tek baban ben idim,
Önce benim gözűmű çıkardın,
Sonra elimi kırdın,
Nerede günahından arınırsın?
Nuralın şöyle dedi:
Ben karga konmaz kara ağaca,
Kaz kondurdum halk için.
Kuzgun konmaz kuru ağaca,
Kuğu kondurdum halk için.
Kuğu kanadından sal yapıp,
İdil'i geçtim halk için.

Kara suya kan döksem,
Suyu şerbet gibi içirim.
Kara atı öldürsem,
Asil at seçip binerim.
Kara doğanı kaçırsam,
Sungur kuş avlarım.
Otu gür yerde ateş yaksam,
Çayırlarda otlarım.
Tek babam sen olsan,
Önce senin gözünü çıkarsam,
Sonra elini kırsam,
Allah'ın evi Mekke'yi,
Üç kere dönsem günahımdan arınırım, - diye halkı ikiye bölüp götürdü. İkisi de
gölün iki kenarında oturdu. Edige tek oğlunu özleyerek şöyle dedi:
Kıyafetim altın olmadı,
Eşitim olmadı.
Han yeğeni, bey oğlu,
Nuralın Han olmadı,
Han olmanın neyi kötü?
Kendimizden sonrakilere,
Örnek olup kalmadı.
Uzaktan karartı görünse,
Önlem alan Bey oğlum,
Yakından karartı görse,
Düşünen Bey oğlum.
Yedi kişi birleşse,

Yer Bey oğlum.
Yedi nehir birleşip taşsa,
Yelkenli kayak gibi gövdesini,
Rüzgâra karşı duran Bey oğlum.
Fırtınalı bir kar yağsa,
İşe girişen Bey oğlum,
Yağmur gibi ok yağsa,
Çelik gibi siper olan Bey oğlum.

Nuralın'ın Babası ile Barışması

Nuralın'ın eşi çocuğuna çelik iğne batırıp ağlattı. Nuralın çocuğunun ağlamasına sinirlendi. O sırada kadın: “Kara sansar kürke kundaklayan, altından oluk yaptıran, özenle bakıp büyüten babana ne yaptın? Bu da bize aynısını yapar”, - dedi. Nuralın kendini bir kişiye kırbaçlattıktan sonra, o kişi babasıyla barıştırmaya götürdü.

Kadırberdi Sultan'ın Han Olması

Geride kalan bir halk olup,
Kadırberdi Sultan Han olup,
Karındaş kula at gibi,
Kulun da emdi, tay da emdi.
Kunan²⁷³ olduğunda kısarak emdi.
Döner²⁷⁴ olduğunda öğretildi,
Beş yaşında ipekten yular takıldı.
Altı yaşında güçlü at oldu,
Yedi yaşında oldukça büyüdü.
Sekiz yaşında yaban atı vurdu.
Dokuz yaşında kemale erdi.

²⁷³ Üç yaşındaki erkek at.

²⁷⁴ Dört yaşındaki erkek at.

On yaşında kunduz gibi gelişti.

On bir yaşında oku yılan gibi attı.

Kadırberdi Sultan yayını beline bağladı.

“Vatan için canımı feda ederim” diye,

Obasını üç kere dolaştı.

Düşüncelerini saklayıp sinirlenirdi,

Kula atına binip kimseye sırrını söylemezdi.

Edige’yi arardı.

Edige ile Nuralın’ın Ölmesi

Öğleyin memleketin sınırına girdi. “Edige’nin çadırı hangisi?” - diye sordu. Bir adam Edige’nin çadırı “şu”, - diye gösterdi. Atını koşturarak geldi. Eve girip başköşede yatan Edige’nin üstüne abandı. Edige “Üzerime çullanan kim?” diye sordu. “Gökteki dört yıldız parladı, tan ağardı, akıtmalı doru atın kuyruğunu dört kere düğümlenme zamanı geldi. Geride kalan halkla birleşip Kadırberdi Sultan han oldu. Eskisi gibi bayrağımız dalgalandı. Boyun vuran baltayı eline alıp, başköşede oturan büyük gözlü Edige’nin ensesine bindi, sana doğan gün bize de doğdu, ensene vuracak gün doğdu’. Kadırberdi Sultan Edige’nin göğsüne binip üç kere atlayarak “Yiğitsen ölürsün, kötü olursan yaşarsın” - diye çıkıverdi. Bundan sonra babası ile oğlu üzüntüden öldüler. Kadırberdi Sultan tekrar dönüp han olarak halkıyla birlikte yaşadı.

3.2 KARAKALPAK TÜRKLERİNİN ERPOLAT RAYIMBERDİOĞLU VARYANTI

EDİGE

I Bölüm

Baba Tükli Aziz-Kubır denen evliyanın vücudunu kıl basmış. O yerde bir kaynak suyu varmış. Üç güvercin o kaynak suyuna on iki aydan birinde geliyormuş. Onlar güvercin değil, peri kızları imiş. Bir gün bu güvercin peri kızları gelip suya girdiğinde, Tükli Aziz onların kıyafetlerini çalmış. Peri kızları:

- Bizim kıyafetlerimizi ver, - dedi.

- Tamam, vereceğim. Eğer güvercin kıyafetlerini veririm, biriniz benimle kalcak mısınız? - dedi. Onlar da “Kabul” ettiler. Böylece onlardan biriyle evlenir.

Peri kızı demiş ki:

- Benim dört şartım var. Bu dört şartıma uyarsan, senin olacağım demiş. Eğer o şartlara uymazsan ben giderim demiş. Birincisi - yürüdüğümde ayağıma bakma. İkincisi - suya girdiğimde bana bakma. Üçüncüsü - koltuk altına bakma. Dördüncüsü ise - cuma günü saçımı yıkadığımda da bakma demiş.

Ayağına baktığında topuğu yokmuş. Koltuk altına bakınca kanadı varmış. Suya girince karnındakileri çıkarıp yıkadığını görmüş. Cuma günü saçlarını yıkayınca kafasını eline alıp saçlarını altın tarakla tarıyormuş.

Peri o zaman şöyle demiş: - Sen benim için artık yoksun, ben de senin için yokum. Karnımda altı aylık çocuğun var. O çocuğu günün birinde, bir yerde ağacın dibinde bulursun” diye uçup gitmiş.

O zaman Tuman Hoca denen birinin hizmetçisi perinin çocuk doğurduğunu görmüş. Peri hizmetçiyi görünce ağaca konmuş. Peri aniden kaybolmuş. Çocuk görmemiş hizmetçi kadın bebeği bağrına basmış. Kadının göğsü süt dolmuş. Göğsünü uzattığında bebek üç defa somurmuş, öz annesini emmemiş. Kadın bebeği Tuman hocanın karısına götürmüş. Tuman hoca – “Yaşlandığımda doğan çocuğum” - diye adını koymak için Toktamış Han’ın huzuruna gelmiş. Tuman hocanın düşmanları: - ‘Çocuk bizim’ - diye yalandan dava açmış. İkisi de hana gidip arz etmiş. Han çocuğa bakınca üstündeki perinin giydirdiği gömleği görmüş. Han, bebeği eline almış. “İnsanların kıyafeti iğneyle, perilerin kıyafeti ise hayal ederek dikilir. Hepiniz

bebeğin gömleği gibi dikerseniz bebek onundur, yoksa, kaybolmuş bebek bende kalacak” diye bebeği Toktamış aldı. Çocuğun adını Edige koydu. Böylece Edige’nin babası Tukli Aziz, annesi ise peri idi.

Edige on dört yaşına gelmişti. Edige at bakıcısı idi. Atların piri Jılkıcı dede, ondan sonra da Edige idi. Edige’nin mezarı gibi yaparak hasta atları etrafında döndürmek oradan kalmış.

O, atlarını otlatırken davası olan kişilere hüküm veriyormuş. Toktamış’ın karısına: - Edigeyi öldür - demiş. Karısı kendi doğurmadığı için “tamam” demiş. Bir tabağa bal, bir tabağa yoğurt hazırlamış. Edige, atları besledikten sonra ona vereceği yemek buydu.

Günlerden bir gün, bir tabağa üç kaşık zehir koyup yoğurt mayaladı. Edige tabakta zehir olduğunu anladı. Belindeki bıçağı çıkarıp balı kesince bıçak zehri çekti, bıçakla karıştırıp içti.

- “Bir daha yapma;
Ekşilenmiş kovan,
Kurumuş ağaç kovan,

Ben dönene kadar temiz yoğurt mayala’ - diye evden çıkıp gitmiş. Onda sonra Toktamış’ın karısı ağlamış.

Han, ona: - Neden ağlıyorsun? - dedi.

- Biraz önce Edige’nin ne dediğini anladın mı?
- Edige ne dedi?
- Onu duymadın mı? Yoğurdu bıçakla dörde kesti. Bu, halkına kımızı hazırlar gibi vuracağım demektir. Büyük kızın Şapşak’ı ve küçük kızın Tınıkey’i sakla dedi. Bu ikisiyle de evleneceğim demektir.
- Gerçekten mi? - dedi Han.
- Han bu söze inandı. Altmış iki vezirine: - Edigeyi öldürün! - dedi.

Edige, altmış iki vizirin kötülük yapacağını hissetmiş, Nogay halkından destek bulamadan ülkeden çıkıp gitmiş.

İdil ile Jayık’ta,
Sarımay, Elek kenarından,

Nura'nın kara kumundan,
Toktamış gibi Han'ın,
Yaşayan yeri idi,
Destekçi bulamadan Nogay'dan,
Çıkıp gitti Edige.

- “Kötü için iyiye kılıç saplayıp Nogay'ın günahı boynuma kalmasın, başımı alıp gideyim” - diye ülkeden ayrılmış.

Edige'nin karısı, hocanın kızı Karakaş: - Ya beni öldür ya da alıp git! - diye yalvardı.
Bundan son Edige karısına bakıp:

* * *

- Evlendiğim, yatağımı paylaştığım,
Altı aylık hamilesin,
Seni nasıl öldürürüm, dilberim,
Ay dolup günün gelirse,
At kafası kadar oğlan doğurursan,
Hiç kimseye danışma,
Yavruma Nuraddin adını koy, - diye gitti.
Gidecek yeri yok,
Girecek gölü yok,
Allah'a emanet edip,
Yola çıktı Edige.

Gelip giden kervanlardan Satemir'in milletini duymuştu. İşte, O Satemir'in ülkesine doğru gitmiş.

Aktöbe denen ülkeye gelip,
Milletine kıyamadan,
Çıkmasına çıksa da,

Milletinden uzak kalamadan,

“Babanın oğlu var, ağabeyin kardeşi var, arkamdan birini gönderir”, - diye umutla tepede bekledi.

Günlerden bir gün Kenjembay, sekiz atıyla birlikte Edige'nin yanına geldi. Kenjembay'ın gücü olmasa da:

At verecek han deden,

Kürk verecek han deden,

Han'ın atını binsene!

Han'ın kürkünü giysene!

Dön, Edige, dönsene!

Kısrak ayırıp alsana!

Kısrığı besleyip sağarsın!

Bozkır'ı bölüp alsana!

Altın tahta otursana!

Han olup yaşasana!

Ak tepeden gelip,

Dedene hile yapsana!

Dön, Edige, dönsene!

Bundan sonra Edige, tüyleri diken diken olup siniri bozuldu, bu sözleri söylerken yüzü morarıp, gözü hiçbir şey görmeyerek sinirle:

Kişinin kürkü kirli olur,

Kişinin atı terli olur,

Kirli kıyafet giymem,

Terleyen ata binmem,

Senin gibi zalimle,

Şehre geri dönmem.
Han'ın söyleyeceği söz değil,
Benim duyacağım söz değil,
Kenjembay!
Kamçı değer boynuna,
Kan akacak koynuna,
Ben tepeden indikten sonra,
Dayanamazsan oyunuma.
Emanete ihanet.
Yapma, Kenjembay!
Git de söyle şunu hanına,
Altı aylık hamile kaldı,
Benim olup olmadığımı,
Anlatamaz yalnız kalana,
Kanatlıyı koruyup,
Kimseye dokundurmadan,
Dedem onu korusun,
Söyle bunu Hanı'na,
Ben gelmeden ölürse yalnızım,
Öldürürüm yerine,
Söyle bunu Han'ına,

Bundan sonra Kenjembay, Edige'nin çok sinirlendiğini anladı. Kenjembay geri döndü. Edige atına kamçı şaklatarak Nogay'dan çıkıp gidiverdi.

Atın yelesi yattığında,

Toynakları sertleştiğinde,
Ata binen iri bedenli kahraman,
Atın b6ęr6 battediğinde,
Atı g6nderip otlatmaya,
Dayanamadan yabancı yere,
6ç ay on g6n yol y6r6y6p,
Ulaştı Edige,
Satemir gibi 6nl6 hanın,
Y6nettiği millete.
Satemir gibi hanın,
Y6ksek yaptırdığı şehri,
Ta uzaklardan g6r6nd6.
Gurbette kişi saygılı,
Devenin doğmuş yavrusu,
Sıcak g6r6n6r g6z6ne,
Her kim 6lkesinden ayrılırsa,
Nasıl bir arslan olsan da,
Yalnızlık gelir kendisine,
Gidecek yeri,
Batacak g6l6 yok.
G6rmediği 6lkeydi,
Y6r6mediği yolun engebesini,
Oyuğunu çukurunu bilemeden,
Nereden nereye gideceğini,
Delirip arslan bulamadan,
İşte, durup Edige,

At kafası kadar yürek,
Vücuduna sığmadan attı:

Bu gittiğimden gideyim.
Allah'ım izin verse,
Evliyalar desteklese,
O şehre gidiyim,
Hâkim, vekil, kuşçu, vezir,
Gidip bunları göreyim.
Bunların işi olmazsa.
Bundan da geçeyim,
Satemir gibi hanın,
Ülkesine gideyim,
Hâlimi, durumumu,
Han'a beyan edeyim- dedi.

Eğer, Han “Hoş geldin, iyi ki geldin”, - diye saygı gösterirse, atına bakıp, ateşini yakıp, Han'a hizmet edeyim; Han iyi karşılamazsa onu da geçip gideyim. At arabasıyla su taşıyıp günümü geçireyim”, - diye, Edige şehre doğru yürüdü.

Kapıya geliyordu,
Kapıya bakan,
Görevlilerle konuşup,
İzin alıp şehre,
Atını oynatıp gidiyordu.
Edige'yi gören insan,
Görkemli atadan diye,

Herkes hayran kalıyordu,
Hâkim oturuyor bir yerde,
Vekil oturuyor bir yerde,
Vezir oturuyor bir yerde,
Yüzü asık duruyor,
Aç göründü çoğu,
Geçiverdi Edige;
Han kapısı arz mekânı,
Dar kapılı geniş sarayı,
Geldi ulaştı Edige,
Satemir gibi hanın,
Kapısındaki hizmetkârı,

“Kapıya misafir geldi”, - diye,
Han’a haber verdi.
Bindiği atın, giydiği kürkün,
Yabancı olduğunu görüp,
Satemir gibi hana,
Gidip haber verdi,
Beyaz atı var altında,
Çanlı mızrak elinde,
Kunduz şapka başında,
Arkadaşı yok yanında,
Yaklaşık on dört yaşında,
Rüstem gibi güçlü,
Anka kuşu gibi güzel,

Arabadan geniş gövdesi,
Aslan gibi kalın bilekli,
Savaştığında batur korkar,
Derya katı buz olur,
Seslenen Kalmuk'un,
Doksanındaki ihtiyar kadını,
Korktuğunda kız gibi oluyor,
Güçlü misafir gelip bekliyor.
Astığı kahramanı,
Örttüğü kahramanı,
Hepsi kahramanın silahı,
Kelle kesip, kan dökmüş gibi,
Hepsi kahramanın silahı.

Kapıya böyle bir misafir geldiğini duyan Han, altın yakalı, kolları nakışlı kürkünü giyinip, yerinden kalkıp, bu gürültüye dayanamayarak kapıya çıkıp baktı. Edige'yi görünce heybetinin hizmetkârların söylediğinden ziyade yedi katı göründü Satemir Han'ın gözüne.

Edige, Han'a selam verdi. Han'la selamlaştı. Edige, Han'ın yanına geldiğini bile farketmedi. Sonra Han, Edige'den yolculuğu sorup:

Yağmur yağsın, aydın göller çok olsun,
Yıldan yıla az devletin çok olsun.
Altında güzel at, üzerinde kürk,
Beyaz ata binmiş oğlum, sana yol olsun,
On dördünde alevlenip doğan ayıyı,
Görüp sevindim senin duruşunu,
Altındaki Arap atı, kuştan kanatlı,

Ođlum, anlat bize geldiđin űlkeni!
Beyaz yűzűn safra gibi sararıp,
At űzerinde Allah’a el açıp,
Ŗnűnde yűneticin yok, arkada hizmetin,
Hangi űlkeden geliyorsun bu kadar kederlenip?
Açıldığında taze bahçe ieğisin,
Halkı etkileyen bir Allah’ın kulusun,
Altındaki gűzel at, űzerinde kűrkűn,
Ŭlkende hangi beyin oğlusun?
Ayıp gűrme, konuřan kızıl dil,
Ya sűyle ya da sűyleme, kendin bilirsin,
Satemir Han sűzűnű bitirdi,
Misafir kendin bilirsin!

Diye Han sűzűnű tamamladı, ondan sonra Edige űlkesini, halkını Satemir’e anlatıp,
daha da bir řeyler sűyledi:

İdil ile Yayık’tan,
Oyuk ovalı kırlardan,
Bitkili, imenli yerlerden,
Nuranın kara kumundan,
Nogay’ın dolu halkından,
Geliyorum ben çıkıp.
Gűlűnden ayrılan űrdeđim,
Hem sűnerim hem yanarım,
Altı aylık uzak űlkeden,

Destekçi bulamadan geliyorum,
Atın varsa beslerim,
Odunun varsa yakarım,
Size hizmet etmeye,
Ben günümü geçireyim,
Sen saygı göstersen bir kişiye,
Saygı göstermesen, Han ata,
Benim değerimi kim bilecekti,
Biz bir gelen kişiyi,
Avare olan hizmetçi,
Talan oldu mal mülk,
Adak olsun tatlı can,
Ya dua et ya da beddua et,
Bundan sonrasını sen bilirsin,
Halk sahibi atacan!

Ondan sonra, Satemir Edige'ye bakıp söyledi:

Açılmış bahçede çiçeğin,
Bahçedeki şarkıcı bülbülün,
Ad sormak sünnetmiş,
Adını söyle ne olur,
Uzaktan gelen yavrum?!

Ondan sonra Edige: - Adım Edige, dedi. Sonra Han söyledi:

Edige at üzerinde sarsılmaktan yorulmuşa benziyor, gizli bir yerde on beş gün otlat. On altıncı gün benim Orda'ma geri gelip, vezirlerime teslim et, - dedi.

On beş gün atı otlatıp, batur dinlenip, yol yorgunluğundan iyileşip, kalabalık halkın önüne çıkmıştı, Satemir'in askeri geldi: - Han davet etti, gidelim", - dedi.

"Han çağırdı" dediğinde Edige, doğrusu Allah'ın nazarındaki ulu Han'ın heybetinden, duruşundan çekinip, yerinden kalktı. Satemir Han'ın çağırmasının sebebi: "Edige'yi kahraman mı, korkak mı, akıllı mı yoksa aptal mı diye denetlemekmiş. Altın tahta otur diye işaret edeyim, emrimi yerine getirip altın tahta oturursa her iş gelir elinden", diye denemeye çağırdı saraya.

Edige çabucak gelip Han'a selam verdi, elini kavuşturup huzurunda durdu, ondan sonra Han böyle dedi:

- Ülkeye gelen misafire saygı duymak doğru, bir sebepten geldiğin için Edigecan, altın tahta otur! - diye işaret etti ulu Satemir Han.

Eğer oturayım derse altın tahtı kendine yakıştıramadı, eğer oturmayayım derse ulu Han'ın emrini yerine getiremezsem, Han'ın emrine uyulsun diye, Satemir Han'ın tahtına oturdu.

Edige tahta oturunca hanın keyfi yerine geldi. Ondan sonra Edige söyledi:

- Ata, sözünde yoktu hata, emrine uyup tahta oturdum. Şimdi emrin bitti. Taht tekrar sana kutlu olsun! - diye Edige tahttan indi.

Satemir Han tahta oturdu. Tahta oturduktan sonra han üzüldü.

Edigecan, ayıp görme, sana söyleyecek bir sözüm var.

Siz han, biz ise halkız. Han'ın halka arz etmesi çok ayıp. Siz inin, biz de tahta oturalım. Siz arz ederseniz, biz de kanıt bulalım, - dedi Edige. Doğru söze kim karşı çıkar, Satemir Han tahttan indi. Edige tahta oturdu. Sonra Satemir arzını anlatmaya başladı:

Kakpaklı Hoca ülkesinde,

Şılpın'ın kara dağında,

Vursa, kurşun geçmeyen,

Saplasa, kılıç kesmeyen,

Allah'ın gücü yetmezse,
İnsanın kurşunu geçmeyen,
Bir düşmanım var idi.
Kara Alp dede,
Saldırı yaptı şehrim,
Alıp gitti ağlatıp,
Kız da olsa, oğlandan ziyade,
- Görür idim,
Akbilek denen yavrumu.
Uzakta olsa sorarım,
Yakında olsa giderim,
Ne yapsam da hayatım,
Kara devin elinde,
Ağlayıp gitti zavallım.
Belde bağlı kemerim,
Yardımcı ol Allah'ım,
O yavrumun arkasından,
Gider misin, misafirim?

Sonra Edige, Han'a bakıp bir çift söz söyleyeceği görünüyor:

Efendim, ata!
Hizmetçinin günü bitmeden,
Könegini²⁷⁵ el verir mi?
Önceki gibi hizmet verirse,
Gitmem demeye,

²⁷⁵ Deriden yapılmış, içine kısırak sütü sağılan kap

Erk kendinde olur mu?

Güttüğümde yatarım,
Sürdüğünde giderim,
Nereden nereye emredersen,
Gitmem demeye,
El vermez benim durumum,
Tevekkül ederim.
Ecelim gelse ölürüm,
Nasipse gelirim,
Allah'ın yazdığını,
Alın yazımdan bilirim.

Edige'nin sözü kinaye idi, Satemir bu sözü duysa da bilmiyormuş gibi: - “Edige'nin atını getirin”, - dedi.

Beyaz atını getirip ona verdi. Beyaz atını eyerleyip silahlarını astı, “Bismillah” diyerek beyaz ata bindi.

O zaman Satemir, Edige'ye bakıp söyledi:

- Ya, Edigecan!

Görmediğin ülken,
Yürümediğin yolun idi.
Alçağı yükseği bilmesen,
Kara Alp dedenin,
Geldiği izi gösterip,
Gittiği izi gösterip,
Seni yola bırakayım.
Arkamdan gel, Edigecan,

Yolu göstereyim,

Edige de söyledi:

Hey, han dede!

Sizi yola çıkarmak,

Yol vergisini almak,

Yakışmaz bizlere.

Altı ay atım koşabilir,

Dün giden kızını,

Bir ovadan olmazsa,

Bir şehirden bulurum.

Allah'ım yolumu açık ederse,

Otuz iki günde gelirim,

Otuz iki günde gelmezsem,

Dev elinde ölmüşüm.

Razı ol, Han dede!

On beş gün verdiğin cana,

Millet sizin, yol bizim,

Hoşça kal diye söyleyip,

Gidiverdi Edige.

Göz bebekleri parlayıp,

Bedeni, kaşı titreyip,

Asıl atı kamçılıyıp,

Çıkıverdi şehirden.

Tekrar çıkıp iz aradı,
Bir soylu atın izi vardı,
Toprakta kazılı kalan.

Şehre geldiği izi var,
Geri dönme izi yok.

O izlerden ayrılmadan,
Başka yola dönmeden,
Takipçi oldu arkasından,
Önünde ayrı bir dağa,
Edige gidip çıkıyor.

Çıktığı Tök'in dağı idi.
Tök dağına çıktıktan sonra,
Beş tepenin dağları,
Bir parlayıp gözüktü,
Tök dağından inip,
Yetişip geldi Edige.

Beş tepeye gelince,
Kırk tepede kırk ova baktı.
Kara dev arslanın,
Yüksekte yapılmış şehri,

Bir parlayıp göründü,
Devi görmeden Edige,
Şehri görüp telaşlandı.

Bir gözüne kan doldu,
Bir gözüne yaş doldu,
Karında altı aylık çocuğun,
Edige yalnız kaygılanıp:

Önümde ağabey, arkamda kardeşim yok idi,
Karında Altı aylık çocuğun,
O başını okşar,
Bende destekçi yok idi, - diye,
Ulaşıp geldi şehre.

Önceden ardından gittiği iz, şehri bir kere dönmüş. Şehre gelip baktı, insan da bir şey de yok. Kapısını kapatıp, dışından kilitleyip, kapıyı boş bırakıp, yaylaya taşınmışlar. On yedi Han'ın kellesini kapıya asıp yaylaya taşınıp gitmiş.

Edige bunu görünce kibleye doğru yürüdü. Uzak yerde kurulan yüz doksan baş ordanın taşındığı yeri gördü Edige.

- “Devin halkı buradan, ne tarafa taşındı acaba”, - diye çevreye baktı. Bülbüller ötüp, kuşlar uçup, inciri ve elması olgunlaşarak pat küt düşen büyük bir bağ gördü.

“Bahçıvan bağda mı?”- diye haber almak için bağa geldi. Bağı gezerek geliyordu. Elindeki çapayı beline asan, çapayı eline alıp arık su açan, bağa bakan yaşlı bir bahçıvanı gördü. Bahçıvan selam verdi.

Selamını aldı. Bahçıvan Edige'den yolculuğunu sorup bir söz söyledi:

Açık çiçeği lalezar,
Bize oldun arkadaş,
Haberleşmeden, konuşmadan,
Nereden geldin, sen insan?

Sen genç bir çocuksun,
Canını ateşe atıyorsun,
İzin almadan bu bağı,
Kaygısız niye geziyorsun?

Kanatlı kuş olmazsa,
Dört ayaklı hayvan,
İki ayaklı insan,
Giremediği bir bağ idi.

Bundan sonra Edige bahçivana bakıp söyledi:

Tekerlekli araba yürümez gibi,
İssiz mıydı ülkeniz?
Yüklü araba yürümez gibi,
Hayırsız mıydı ülkeniz?
İnsan-kişi gelmez gibi,
Hayırsız mıydı bağınız?
Mal kimin, bağ kimin?
Dil kimin, din kimin?

Haber ver! - dedi.

Sonra bahçıvan söyledi:

Vursa, kurşun geçmez,

Saplasa, kılıç kesmez,

Kara dev arslanın,

Bilmiyor muydun haberi?

O kara devin bağı idi.

Dört ayaklı hayvan,

İki ayaklı insan,

Girilmez,

Kapalı bir bağ idi.

Konuşması bitince,

Esen rüzgâr sakinleşince,

Ben gökyüzünden dilesem,

Yerden verdi Allah'ım,

Yerden dilediğimde de gökyüzünden verdi.

Şöhretim kapandı,

Aradığım devin izi,

Bu yerde bulundu.

Şehrini gördüm orada,

Milletini gördüm yolda,

Bağı burada, kendisi nerede? - diyerek,

Sordu devin haberini.

Bahçıvan durup konuştu:

O devin yaptığı,

Tezek donsa iner idi şehre,

Yağ erise gelir idi,

Hayvan otlatmaya dışarıya.

Bugün taşınalı üç gün oldu,

Akar suyun kenarına,

Kendisi hayvan peşinde,

Aradığın dev ise,

O yerde bulursun.

Edige bunu duyarak sevinçle yol tarifini alıp gidiverdi. Biraz gittikten sonra önünde, püskülü yere sürülmüş, bir yere kurulmuş yüz doksan başlı ordayı gördü Edige. Kara dev Alip'in evine geldiğini o zaman anladı. Atından inip, şehrin yanından geçip, atını ağaca bağladı. Silahlarını kaleye bağlayıp, kılıcını eline alıp, eve doğru yürüdü. "Kara dev arslanın nasıl bir kahraman olduğunu kendi gözlerimle göreyim" diye yürüdü. Yaz mevsimi olduğundan kapı açık bırakılmış eve doğru gidip baktı.

Kendisi çok heybetli,

Erimiş demir sıfatlı,

Ayakları buzağı gibi,

Kulakları kalkan gibi,

Kolları tay gibi,

Rengine baksan,

Doru renkli bela gibi,

Başı yukarıda,
Ayağı kapıya yetişiyor,
Büyüklüğü o denli.

Devi görünce çekindi,
Korktu o denli,
Geri dönen bir koç gibi,
Olduğu yerden geri çekildi.

Hem de böylece düşündü:

Uzun yolun ucundaydım,
Kısacası güçüm halkım,
Avuntu değil, tesadüfi ölüm,

Geç de değil, erken ölüm.
Üzülme gönlüm, üzülme,
Korkma tatlı canım, - diye,
Teselli verdi kendisine.

Emirsiz diken bile girmez,
Eceli gelmeden insan ölmez.
Kulplu değil kara yer,
Allah'ın emri olmazsa,
Bu kara yer kıpırdamaz.

* * *

Üzölme gönlüm, korkma canım,
Bunu söyleyip, gönlünü avutup,
Yürüyüp eve doğru,
Gidiverdi Edige.

Eve doğru gidiyordu,
Eşige yaslanıp,
Dikkatle baktı,
Mavi perde içinde,
Kırmızı perde dışında,
Altından kandil elinde,
Ağlayan bir kızı gördü.

Edige anladı: “Şu ağlayan Satemir’in kızıydı. Bu uzanan da Kara Dev Alp dedeydi.” dedi.

Kara dev Alip dede yerinden kibirlenerek kalktı ve kapıya bakınca duran çocuğu görüp.

- Ne yapıyorsun, sen çocuk? - dedi.

O zaman Edige:

“Ağabey!.. Atsıza at, kürksüze kürk, fakire ekmek veriyorsun”, - dedi. Atına bakıp, odununu yakıp, at sütünü içmeye gelen hizmetçiyim”, - dedi.

- Hizmetçi isen burada ne işin var, kısarak sağan kölelerin yanına git. Atları çevirip getirirsen, yavrularını bağlaesan, onların biri olarak at sütünü içersin, - dedi.

Edige bu sözü duyup:

- Tamam, - diye yerinden kalkıverdi.

Yılkı piri, evliya Yılkıcı Dede’den sonra Edige idi.

Sancısı olan atı Edige’nin mezarı gibi yapıp döndürmek o zamandan kalmıştı.

Edige sinirlenip, otlanan atlara bağırdığında semizi, iyisi gölden koşarak gelirdi; zayıfı, kötüsü gölden çıkamadan, olduğu yere bırakırdı. O kadar güçlü ki, göl kenarına gidip kırk-elli kişi bir kamışı doldurasıya kadar o tek başına doldururdu.

- Edige Kara dev Alip dedenin yanına gidip: ‘Kısrak sağlamak, hayvan bakmak güçsüz bir insanın işi diye düşünüyorum. Bana iyi bir iş verseniz, ben de onu yapsam, nasıl olur?’ - dedi.

- Akbilek! Bu çocuk iyi hizmet edermiş, bunu diğerleri gibi görme, ağaçtaki iyi kımızı ver, - dedi.

- “Ağaçtaki kımız” dediği yedi yıl boyunca ekşiyen kımız alkol gibiydi. İnsan içmek değil, yanından geçse bile canlı kalacağı ya da öleceği belli değildi. Oradan kandili alıp Edige ile Akbilek yerinden kalkıp yürüdü. Edige’ye bakıp ölmesine kıyamadı. Arkasına baktığında, Kara Dev Alp dede, Edige’nin tehlikeli olduğunu anlayıp, aşağı bakarak oturduğunu gördü. Yoldaki taze, ekşimemiş kımızdan aldı. Ağaçtaki taze kımızı gizleyerek Edige’ye verdi. Edige içip, Kara devin yanına geldi.

- İçtin mi, çocuk? - dedi.

- İçtim, ağabey, - dedi.

İçtim dedikten sonra Kara devin bedeni titredi. Arıs’tan kalan oku, Togun’dan kalan yayı şangır şungur edip, eğer ölmediysen diyerek koşup tepeye çıktı. Etrafa baktı. İnsan yoktu. Büyük çınar dibinde tüylü mavi bir at gördü. Edige’nin bindiği güzel ata asil demesen, akıllı insanlardan da ziyade, soylu atını gizleyip normal at duruyordu. Edige’nin bindiği beyaz atı, Edige’nin yayını gördü. Elini sallayarak Edigeyi çağırırdı:

Uzaktan gelen hizmetçi,

Getir buraya sarı yayını.

Bu dağın üzerinde,

Yay atışını görelim,

İzleyip görelim.

Edige sarı yayını kaldırıp,

Yanına gitti koşarak.

Haydi, hizmetçi!

Şu gördüğün ağaca,

Birini bağla da at! - dedi.

Edige:

- Yaşınız büyük, siz önce atın! - dedi.

- Tamamdır, çocuk, - dedi Kara Dev Alp Dede.

Kara Dev Alip Dede birini bağlayıp attı, attığı yerden gürültü çıktı. Yanından geçen kurşun köpek gibi çıkıp gitti, karşısındaki ağacın birini koparıp o tarafa attığı ok toz oldu.

- Haydi, hizmetçi, sen birine at, - dedi.

Edige yayı eline alıp, oku yayın iki ucu arasındaki esnek tele, kirişe koyup, eskileri hatırlayarak bu yayı attı. Attığı ok üç yüz altmış kuşu ürkütüp önündeki ağacı kopardı, devin okunun düştüğü yerde onun da oku toz oldu. Okların düştüğü yere ikisi birlikte koştu, varıp oku gördü, devin oku kara taşla saplanmış, Edige'nin attığı ok ise iki parmak saplanmamış.

Kara Dev Alip Dede attığı oku tehlikeli görünce bir yere gidip oturdu.

- Hizmetçi! Bu attığın yaydan korkuyorum, tehlikeli. Benim annem periydi, benim ecelim kimin elinden diye anneme sormuştum. Sonra annem dedi ki:

Vursa kurşun geçmez,

Saplasa, kılıç kesmez,

Evladımda, neslimde olmazsa,

Evladım kim? - diye sordum.

İdil ile Yayık'ta,
Kumkent denen şehirde,
Kubırı denen yerde,
Benim kız kardeşim vardı.

Onun doğmuş oğlunu,
Edige yalnız der idi.
Ecelin onun elinden demişti.

Edige'nin ne işareti var? - diye sordum.

Üzerine düşman geldiğinde,
Ok atışını gör - dedi.
Ya üç parmak ya da iki parmak eksik olursa,
Edige belan o, - dedi.

Eksik olmasının sebebi,
Edige doğduğunda,
Annesinin sütünü emmedi,
Hizmetçinin sütünü emdi.
O yüzden yedi artısı ziyan oldu.

Annesinin sütünü emdiğinde,
Senin attığın oktan,
Yedi kere ziyade,

Olur demişti,
Söylediği söz oldu,
Sen Edige misin? - dedi.

Edige düşündü: “Suya yaslanma, düşmana inanma”, ona söylemeyeyim adımı, kandırayım, - dedi.

- Onun bahsettiği Edige ben değilim, ben sadece talep eden hizmetçiyim, - dedi.
- Evet, hizmetçi! Sen ölsen de yer dolmaz, ölmesen bile çoğalmazsın, buralardan git, gözükmeye! - dedi.

Edige:

- Başüstüne, - diye atının yanına geldi.

Atına binip, ovalardan ovalara gizlenip kaçıverdi. Bir vadiye geldi. Atını bir kuytu yere bağladı.. Edige gizlenip orada kaldı.

Alip Dede bir tepeye çıkıp, bağırdığında, yerde çıkan otlar, dağlar taşlar gürültüyle sesi yankılandı. O, at ve deve bakan hizmetçilere verdiği haberd. Düşman geldi, taşınma haberi idi. Yılıksını ve devesini toplatıp, çadırını bozup, şehre taşındı.

- Edige devin taşındığı yere gidip Akbilek’i aradı. Araken bir kağıt buldu. Mektubu okuyunca molla olmasının yardımını oldu. Akbilek mektup bırakmış. “Seni Kara Dev Alip Dede tehlikeli görüyor, çarşamba günü benden haber bekle”, diye yazmış.

Sonra Edige yerinden kalkıp göçün ardından gidiverdi. Önceki kuytu yere taşınmış, çadırını dikmiş. Dağın çayına atını bağlayıp eve yayan geldi. Akbilek, Edige’nin geldiğinden haberi olmuş. Meydana çıkıp, çalı çırpı toplayarak Edige’nin yanına gelip:

- Ben devı uyutamadım, onun ilacı ne olabilir ?- dedi.

Edige:

- Artık endişe etmeyi bırak, devin yanına eğlenceli git. Eğer biri gelip vuracak olursa ok neresinden geçer? - diye sor. Sana söylemez, ama sen ona söylet. Ağzından gir, burnundan çık, “kulu hayal öldürür” demiş. Sonra doğrusunu söyler. Doğrusunu söyledikten sonra pişman olur, sonra uyur, - dedi.

Akbilek dönüp Kara Dev'in yanına geldi. - Size yay, kurşun geçmez. Mesela, seni vuracak olurlarsa nerenden geçer ok? - dedi. Alip Dede cevap vermedi, bu da tekrar tekrar sordu.

- Akbilek, sen soruyorsan, tamam söyleyeyim: ya koltuk altımdan, ya da kalpten vurursa kamış ok öldürmeden geçmez, - dedi.

Söyleyeceğini söyleyip, söylediğine pişman olup uzandı Alip dede.

Alip Dede uzandıktan sonra ayağını kısıp sırtına oturdu. Sonra Alip Dede: "Akbilek'in bana gönlü düştü", - diye düşünerek uyumaya başladı. Dev uyuduktan sonra çadırın tepesini örten keçeyi açıp Edige'yi çağırdı. Sonra Edige geldi. Çadırı açıp baktı. Uyuyan teyzesinin oğlunu gördü. Onu öldürecekti ama kıyamadı. Han'ın kızı:

- Ya koltuk altından ya da kalbinden vur,- diye söyledi.

Sonra Edige düşünüp, damışıp:

İdil nerede, ülke nerede,

Ülkeye ulaşacak gün nerede,

Yalın ayaklı zavallıya,

Dikensiz yol nerede.

Düşmanı zor insana,

Bunun gibi çok asker nerede.

"Çabuk bağlayıp vur", - dedi.

"Vurmayacaksan, niye geldin?" - diye,

Sarı yayını eline aldı.

Ak başlı kahramanın yanı diye,

Tam kalbinin üstü diye,

Bağlayıp vurdu Edige.

Yakından atılan ok,
Köpek gibi çıkıverdi,
Kalbini yararak ok geçti,
Altındaki kara taşa,
Yere gark oldu,
Kara dev aslan:

- Allah kahretsin, bu şehri,
Pireler neden ısırır? – diye,
Döndüğünde,
Döndüğü zaman,
Düşmanının vurduğunu anladı.

Can havliyle yerinden kalktı,
Meydana çıkıyayım dese,
Evinin kapısını bulamadan,
Gözleri hiçbir şey seçmedi,

Allah kahretsin evimi', - diye,
Yıkılsın evin', - diye,
Benden kalıp ne olursan,
Ateşte yansın mülküm, - diye,
Çadırı söküp attı.

Uzaktan elini salladı,

Edige'nin bindiği kara atın,
Kuyruğundan tuttu.
Edige'yi hayran bıraktı,

Avucunda tutsa da,
Gücü yetmedi yürümeye,
Kara Dev Alp Dede düşüp,
Yattığı yerden Edige'ye,
Bakarak ağlıyordu:
Ey, hizmetçi!
Beni tanımadan öldürdün,
Kimsesiz mi gördün,
Destekçim var, hizmetçi!

O, Nogay'ın yurdunda,
Edige diye kuzenim var,
Edige öldüğümü duysa,
Gözünden aktırır kanını,
Edige alır canını,
Yer kurdu gibi kıracak seni,
Sonsuz olan yerini,
Beni tanımadan öldürdün,
Canımı çıkardın.

Artık nefesim kesildi,
Ben hayalsiz olayım,

Edige miydin sen? - dedi.

Gerçeği söyle dedi.

Edige olsa ne yapardı şimdi?

Gerçek Edige benim, - dedi.

Eğer sen Edige isen,

Elini bana ver, - dedi.

Edige gibi eşsiz,

Sağ elinden bir öptü,

Sol elinden bir öptü,

Alnından iki kere öptü.

-Ey, Edige, Edige,

Çalışan eşsiz, kahraman ikiz,

İkiz idik hayatta,

Yalnız kaldın Edige,

Sen Nogay'da, ben burada.

Satemir gibi çiçekli bahçe,

Han'a gitmeden,

Bana gelseydin,

Tohtamış gibi handan,

Eziyet çektim desen,

Allah kahretsin atımı,

Ne kadar atım varsa,

Sonbaharı atlatsak,

Ulaşır idik bahara.

Tohtamış gibi hanın,
Ne kadar halkı vardı?
Ayran gibi sallardık.

Kımız gibi çalkalayıp,
Tohtamış'ı öldürüp,
Seni tahta oturup,
Muradıma ererdim,

Kırgız'ın Ala dağını geçip,
Ağzı tüylü Ruslara,
Dinsiz gavurlara,
Kara başını han yapıp,
Dönerim diye düşünüyordum.

Amacıma ulaşamadım,
İki ayaklı kuzen huzurlu,
Dört ayaklı deve yavrusu huzurlu.
Ben teyzenin çocuğu,
Sen kız kardeşinin çocuğu,
Anne sütünü emdiğinde,
Olurdun merhametli,

Hizmetçinin sütünü emip,

Merhametsiz oldun Edigecan!

Sen de doğdun periden,

Ben de doğdum periden,

Bedduaam kara taştan geçti,

Sana beddua edip ne yapayım,

Beddua etmeden gideyim,

İnanmazsan sözüme,

İşaret koyup gideyim,

Sen çocuklu olursan,

Çocuğunla tartışıp,

Sağ gözün çıksın, Edige!

Alip Dede'yi öldürüp, kale duvarını yıkıp, şehrine girdi. On yedi Han'ı bitirip, on yedi hanın hazinesini on yedi sandığa koymuştu; on yedi sandığın ağzını kapatıp, kilitleyip, Edige'nin adını yazmıştı. Edige o zaman ne olduğunu anlamadı. Yer yarılıp içine de girmedi,

Razıydı Edige,

Eğer o zamana kadar ölmezse,

Eceli gelmedi.

Öldürdüğüne pişman olup, soğuk toprağı tırnaklarıyla kazıp kardeşini toprağa veriyordu. Akbilek gelip Edige'ye nasihat etti:

- Endişelenme, kırılan kırıldı, yanan yandı, yaptıklarına pişman olsan da tekrar geri gelmez. Kazaya razı olup belaya sabret, benden dolayı bu kadar kaygılanma, eceli Allah'tan geldi belki, - dedi.

Edige bu sözden sonra sakinleşip, Kara devin yedi ceddinden beri topladığı malını mülkünü deveye yükleyip, hizmetçi ve kölelerini ağlatıp, Alip Dede'yi öldürüp, önüne katıp geri döndü Edige.

Satemir'e otuz iki gün içinde geleceğim diye söz vermişti, otuz birinci gün Edige, Satemir'in huzuruna çıktı.

Edige, Satemir Han'a selam verdi. Satemir, Edige'ye tek kızını ve servetini hediye etti.

Edige, Satemir'in kızıyla evlenip, güzel bir hayat geçirip, o şehirde yaşamaya devam etti.

II bölüm

Artık bu konuşmayı altı aylık anne karnındaki bebekten dinleyelim.

Bak, Edige'nin evlendiği,

Yatak döşek serdiği,

Dokuz ay, dokuz gün karnında taşıyıp,

Ay geçip, gün geldi,

At kafası kadar oğlan doğdu.

Çocuğu'a Nuraddin diye isim verdi, Tohtamış Han'ı sınamak için iki kişiyi müjde istemeye gönderdi. "Eğer Han müjdelerini verirse burada yaşayabiliriz, eğer vermezse çadırı bozup, uçurumun başına gidip, barakamızı kurup, orada yaşarız", - dedi.

İki insan koşarak Han'ın huzuruna geldi ve:

- Efendim! Sevinç gördük, diye han'dan müjdelerini sordu.

- Sevinç dedikleriniz ne? Anlamadım, tekrar söyleyin, - dedi.

- Atın semiz olduğunda,

Evlâtlık oğlunuz,

Atın zayıf olduğunda,

Satın alan kulunuz,

Dün ülkenden çıkıp giden kulundan altı aylık hamile kalmıştı. Gelininiz oğlan doğurdu, mutuluk değilse nedir, - diye Han'a söyledi.

Tohtamış gibi Han'ın gözü bir şey görmedi, mosmor oldu yüzü.

Sinirlenip:

- Evet, Nogaylım! Bir yolculuk için sizi öldürüp ne yapacağım. Bir daha Edige derseni dilini keserim. Haberin olsun, Nogaylı! - diye vezirini çağırır:

- Bunların hediyesini ver! - dedi.

Vezirleri anlayarak müjde isteyenleri dışarıya çıkartıp:

- Bizim değil, Han'ın hükmü, -diye kulak ve burunlarını kesip kendilerine yedirdi. Kulak ve burunlarını kestikten sonra, yüzü dümdüz olmuş, başından aşağı boya dökülmüş gibi kırmızı kanla boyanmış, müjde istemek için gelirken kulak ve burundan olmuş, Karaşas'ın yanına gelmişlerdi. Karaşas bunu görünce Han'ın onaylamadığını anlayarak Edige'den kalan çadırı bozup uçurum tepesine kurdu. Çocuğunu orada saklayıp yaşamaya başladı.

Çocuk beş yaşına geldi. Beş yaşına geldiğinde her şeyi gördü, savaşmak isteyenle savaşıp, istemeyene kendi savaş açmış, on - on iki yaşlarındaki çocuklar sokakta oynadığında aşıklarına el koyup zorbalık yaptı. Nagaylı çocuklar, Nuraddin'i gördüğünde kanarya gibi bört bir tarafa kaçardı. O zamanlar çocuğun içinde kalan sözü var, söyleyecek olsa, heybetli, adaletli hükümdardan korkuyordu. Söylemeyeceğim derse bu sözler içine sığmadı. Annesine belli etmeden, Han'ın yaşadığı yere doğru çocuk gitti. Halka halk demez, gözü beyleri görmez. O zaman yedi yaşına gelmişti. Ölümü sinek ölümü gibi de görmedi. Kürkünü giyip kimseden korkmadan, Han'ın yaşadığı yere gidip, kapıdan girmeden ayaklarını kapı içine doğru uzatıp, çocuk Han'a bakıp ağlamaya başladı. Han:

Ey, yetim çocuk! Ben han iken kimden eziyet gördün. Ne isteğin var? - dedi.

O zaman çocuk söylemeye başladı:

Kırım'dan asker gelirse,
Sultan diyordu ağabeyi,
Söyleyecek annenin,
Dilinde olur şekeri,
Yürüyecek aslanın,
Seksen yiğit askeri.

Kırk eşekle bir katıra,
Yük olmuştu gününde,
Bir hayallik eşya,

Kayın ile dal olur,
Nehirli suyun yakası.
Kar ile kaynaktan,
İşittiğim: Edil-Jayık yakası,
İdil'de yaşayan Nogay'ın,
Kayından yaptığı gemisi,
Gemi dediği neyin nesi.

Kahramanlara yaraşır,
Ak süslü yayı.
Hanlara yaraşır
Yüksekte kurduğu şehri.

Dul kadın, yetim oğlan,
Arz edip gelse saraya,
Kapıdaki kim idi,
Elindeki ay baltası,
Sözünü dinler ağabeyi.

Zengin oğlu zengine benzer,
Bağlı duran ata benzer,
Bey oğlu beye benzer,
Büyük büyük dağa benzer,
Han oğlu hana benzer,
Yuvada kartal yavrusu,
Burnu ona benzer.

Köle oğlu köleye benzer,
Kulağı kesilen köpeğe benzer,
Agay ile Tagay'a,
Hanlığın ihtiyacı olduktan sonra,
Dul kadın, yetim oğlan,
Bunların günü neye benzer.

Halkı bozdu Agay'ın,
Milleti bozdu Tagay'ın,
Bunlardan haberin var veya yok,
Halk sahibi Han'ımız!

Kimlerin olsa ağabeyi,
Düşman canının karası,
Büyük bayram olduğunda,
Deli ile aptaldan,
Bütün olur yakası.
Kimlerin olsa dedesi,
Çocuklu olduğu gününde,
Ulaşır gökyüzüne başı.

Kudreti yetse şölen yapıp,
Büyükklere yavrusunun,
İsmi verdirip,
Dedesı yok, desteksiz,
İsmi halkta belirsiz,
Misafirim, Hen dede!
Sorma benim derdimi.
Dünkü giden babamın,
Bindiğı birinin atıymış,
Sağdığı birinin kırsrağı,
Sürdüğü birinin devesi,
Altı aylık hürmetli yurdundan,
Destek bulamadan babamın,
Kesildi ki hayatı.

Çocuğun söylediğı söze,
Orada duran tüm hükümdarın,

Gözlerine yaş doldu.

Han, Edige'nin oğlu olduğunu o zaman anladı.

Ey, yavrum! Edige'den kalan yetimim, senden haber almadığım için ben suçlu olmuşum. Dedem Cengiz'den kalan bir tümen askerle altın leğen sana hediye olsun. Hayrım olsun sana, - diye bir altın leğeni çocuğa hediye etti.

Bu leğenin fiyatı, babası Cengiz'in halkının üçte biriydi. Çocuk, leğeni sürüyerek saraydan çıkıp gitti. Annesi çocuğunu ararken önünde leğeni sürükleyen yetimini gördü. Çocuğu görüp sevindi, leğeni görünce hem sevindi hem de bu bizim başımızdan fazla bir mülk, bunu çalmış galiba diye düşündü annesi.

- Yavrum! Nereden aldın bunu? - dedi.

- Han'dan hediye aldım, - dedi.

- Oğlum, sözüne inanmam. Böyle eşyayı dedesi Cengiz, dedesi Tohtavıl, onlar vermemiştir, - dedi.

- Yok anne, inanabilirsin. Yetim çocuk ve dul kadının çektiği eziyeti anlattım. Agay ile Tagay'ın Nogay'a yaptığı eziyeti anlattım. Babamın kaçtığını, yetim kaldığımı söyledim, "Ey, yavrum!" Hayrım olsun sana", diye hediye etti, - dedi.

Sonra sözünün doğru olduğunu anladı. – "Söz yerini, hayvan sahibini bulur" - diye atasözü olduğunu söyleyip, çocuğa:

Tam boynundan kucaklayıp,

Gözünden boncuk boncuk yaş akıp:

Yavrum bir tanem,

Gökyüzündeki cevher yıldızım,

Yedi yaşında,

Han dedenin önünde,

Kanıt gösterip Han'a,

Leğeni alan bir tanem.

Cengiz'in dünyasından gelen ilk şey diye inanç sayıp, götürüp, evinin sağ tarafına koydu. Peşinden iki asker geldi.

Han çağırdığı için Nuraddin askerle gidiverdi. Han'ın kötülük mü yoksa iyilik mi yapacağını bilmeden yalnız kamış gibi titreyip Tohtamış'ın önüne çıktı. Han'la selamlaştı. Korkarak gitmişti, Han'ın yüzü iyi görünüyordu. Çocuk Han'a:

Dede, beni neden çağırdın? - diye sorup:

Yeri, gökyüzünün halini düşünen her zaman,

Çok ağlasam, dökülmez mi günahım,

Askere beni bu kadar kovdurup,

Ne suçum vardı, Han'ım?

Kazan kaldırıp, kırmızı çiçeğim soldu mu,

Tükensin yalnızlığım, aklım aldı mı,

Askere beni bu kadar kovdurup,

Benim gibi yalnızca ölüm lazım oldu mu?

Sonra Han:

- Yavrum! Çağırmanın sebebi - Ağay, Tağay'ın yaptıklarını nereden biliyorsun? Benim bundan haberim yoktu, - dedi.

- Ağay'ın hilekârlığını zalimliğinden, oturup kalkışından anlıyorum, - dedi Nuraddin.

- Haydi, yavrum, bana hilekârlığını göster, - dedi Tohtamış Han.

O zaman Nuraddin Han'a anlatmaya başladı:

Misafir gelirse saraya,

Ağay ile Tağay’a,
Semiz koyun kesin diye,
Bunlara hizmet edin diye,
Ağay ve Tağay’ın ,
Düşündüğü yalandır,

Zayıf hayvanını kesti,
Atamdan kalan serveti,
Kendi malı gibi görüyordu.
Kıskanıyor Ağay’ın,
Eksiklik eder Tağay’ın,
Aslı yaptıklarını bize söyleyip ne edeceksiniz,
Ağay ve Tağay’ın,
Çağırıp anne-babasını,
Sorup görün, Han’ım!

O zaman Han, Ağay ve Tağay’ı çağırıp:

- Sizin dedeleriniz kim? - diye sordu yedi yaşındaki çocuğun sözüne inanıp:
- Bizi millete rezil etme, bizi karanlık yere götürüp asın. Biz buna razıyız, - dedi onlar.

Han:

- Cengiz’in evladı köleden vezir yapsa, milleti garip olur diye bir söz tarihte vardı. Senin köle olduğundan haberim yoktu, - dedi.
- Hizmet edip, hizmetimizin sayesinde Arap atına bindirdin, bunda bir arzu kalmadı, has kürk giydirdin, köle demedin, asillerden güzel kızını sevdirep evlendirdin, bunda bir arzu kalmadı. “Köle sahibine toplar” demişti, Han’ım. Malımız da, canımız da

sizin, - dedi onlar.

Han:

- Bunlar hemen ölmesin, günbegün ölsün. Nogay’a yaptığı husumet pişman olup, kendi zehrinde boğulsun, artık hayatı zindanda geçsin, - diye Agay ve Tagay’ı zindana gönderdi. Asillerden bir vezir yaptı. Bir koyun otlatan dul kadın bin koyunu otlatıp Nogay zenginleşti.

Agay dört yıl zindanda yattı, fakat Han’ın veziri Kosnazar’a gizli mektup gönderdi. “Han’dan günahımı affetmesini isteyip beni zindandan çıkarmanın çaresini bulsun”, - diye.

Agay, Tagay’ı günahını affetmeyi Han’dan soruyor.

- Hürmetli halkımın veziriydin, senin sözün kesilmesin, düşmanın boynu kesilsin. Bugünün yarını, yarının da ahireti var. Ahiretten korkmuş dul kadın, yetim çocuk, topal aksak, onların Agay ve Tagay’dan gördüğü husumet var, ahirette onların cevabını verebileceksen, Agay ve Tagay’ın günahını affedeyim, - dedi Han.

Vezir de:

- Olur, efendim! - diye kabul etti.

- Birse iki, ikiyse üç olsun. O Müslümanların çektiği eziyet boynunda olsun. Şimdi ise günahını affettim. Agay ve Tagay’ı zindandan çıkarıp getirin, - dedi Han.

Koşan atlı, keskin kılıçlı yiğitler zindan başına gidip, Agay ve Tagay’dan müjde isteyip, çok hediye alıp, zindandan çıkardı, getirip Han’a gösterdi. Önceki hizmetine döndü. Zindanda yattığı zaman, çok konuşup, önceki yaptığı işi daha namusluydu. Nogay halkına beş kat daha eziyet çektirdi.

O zamanda Nuraddin on dört yaşındaydı, deve gibi güçlüydü. “Öven şükreder, ısıran öldürür” demişti. Nuraddin’i Ağay ve Tağay Han’a kötüleyip şikayet etti:

- Efendim, canlı tilkiyi bağladınız, yılanın büyüğü de ısırır, küçüğü de ısırır. Babası Edige ne yaptıysa o da onu yapar. Tohtamış’ı öldürüp, yerine Han olsam, - diye namazdan sonra Allah’a dua edip, perilerden diliyor. Bugün olmazsa yarın duası kabul olursa, babası Edige bir taraftan gelirse, Nogay’ı altını üstüne getirir diye

korkuyorum, - dedi.

Han bu söze inandı. - Nuraddin'i öldürün! -diye altmış iki vezirine emir verdi.

Düşünüp taşındıktan sonra Nuraddin'i çağırıp böyle dedi:

Edige oğlu Nuraddin,

Allah versin muradını.

Uzak ülkede hizmet var,

Gider misin, yavrum.

Yaz olsa akar dağda kaynağım,

Sen ölsem kim olur halimi soranım,

Uzak ülkede hizmet bulundu sizlere,

Bu hizmete gider misin, yavrum?

Açılmış on gülünden bir gülün,

Sana gelen düşmana gelsin o ölüm,

Han dedenin bu sözünü,

Nasıl gördün, yavrum?

Nuraddin Han'a arz etti,

Söyleyip sözünü harcetti:

- Dedem ve bizlerin,

Sizlere darı kadar yok hatamız,

Köle sözüne inanmadan,

Kendi yanınızda hizmet buyurursanız,

Ondan da ileri gidiyordu,

Kimsesiz ağlayan yavrunuz,

Pirelerin doyacağı kanım yok,

Acıyacak canım yok,

Dünyası yok olsun, ne edeyim,

Ben hem kurban olayım,

Köle sözüne inanmadan,

Bize hizmet buyursan,

Yanan ateşe bile göndersen de,

Ben tevekkül edeyim.

Bu sözleri işitip:

Görmediğim ozanım yok idi,

Görmediğim şairim yok idi.

Soppaslı Sıpıra ozanı,

Hayatta diye haber var,

Yavrum, ona gidersin,

Alıp gelsen ozanı,

Ondan akıl sorayım.

Bunu nasıl görürsün?

Diye emir verdi Tohtamış,

O zamanda Nuraddin,

Kimsesizliğini anlamadan,

Yalnızlığa kederlenmeden,

Öleceğini çocuk fark etmeden,

Han'a bakarak söyledi:

Dede! Sözünde yok ki hata!

Binecek atım yok,

Giyecek kürküm yok,

At, kürkümü hazır etsen,

Tevekkül ederim.

Ecelim gelse ölürüm,

Nasibim varsa dönerim,

Ne olsa da ikbalimden görürüm.

Han çocuğun dediklerini dinlerken kurşun gibi eriyip, çocuğun dedikleri yedi damarlarından geçip, altmış iki vezirine bakarak söyledi:

Altı aylık hürmetli milleti,

Birlikte bütün zorluklardan geçiren,

Kosnazar gibi veziri,

Çağdaşım, arkadaşım,

Baynazar gibi kuşçu beyim,

Keneges'te Kerim Bey,

Oymavıt'ta Ömir Bey,

Nuraddin gibi çocuğun,

Kıyafetini siz verin.

Millet sahibi Agay Bey,

Millet ağabeyi Tagay Bey,

Nuraddin gibi yavrum,
Kaçarsa kurtulmuş gibi,
Kovalarsa ulaşacak gibi,
Yılkılardan Arap atını seçip siz verin,
Gecikmeden söylediğimi çabuk yapın.

Han veziri Kosnazar,
Kılıfsız bir kılıç,
Mızrağıyla birlikte,
Alıp geldi Enegar.
Han mahremi Baynazar,
İyi eyer, kendir kolan,
Eyere bağlanan kayışı alıp geldi Gellegar,

Keneges'te Kerim Bey,
Yakası bütün kaç yıllık,
Çürük kürkünü getirdi.

Millet sahibi Tagay'ı,
Çok yıldıya gidiyordu,

Yılıkısını ürkütüp,
Geriye bakış attı.

Boynu sopa gibi,
Kursağı su kabağı gibi,

Yelesi var bir kucak avuç,
Ayakları küçücük,
Yılkılara yetişemeyen,
Gidiveren ata,
Ata yular takıyordu.
Biri sürüyüp, biri çekip,
Han'ın sarayına getiriyordu.

Nuraddin Han'a bakarak söyledi:

Özenli avuçlarından yağ veren,
Dar kursaktan yer veren,
Yaşlı annem var idi,
Ben annemle görüşeyim,
Çocukken emdiğim sütümü,
Razı olduğunu bilip geleyim,
Han'dan cevap bekledi.

Han söyledi:

- Gidişin ve gelişin çabuk olsun, eğer geç kalırsan, arkandan asker gelip, eziyet göstermesin, gözüm görmesin, çabuk gel, acele et, yavrum, - dedi.
- Nuraddin evine gidip, annesini görüp, kucaklayıp kederlendi.

Annesi:

- Oğlum, kederlenme, bir tanem! “Devan hakim olsun, istediğini Allah versin” - dedi. Han emredip, hizmet için gönderse, Allah yolunu açık etsin, oğlum”, dedi.

Nuraddin annesiyle vedalaşıp Han'ın sarayına geri döndü. Önceden getirdiği silahlarından, mızrağı alıp, kılıcı geri verdi. İyisini giyip, kötüsünü bırakıp, sarı ala atının eyerleyip üzerine bindi. İki gözü merakla etrafa bakıyordu.

Ağay ve Tağay kıskançlıktan çatlayıp kibirle çocuğa bakarak söyledi:

-Ey, Nuraddin!

Allah muradını versin!

Uzak ülkeye gidiyorsun,

Atın zayıf, kendin genç,

Uğurlayıp seni yolculuğa,

Vedalaşıp şimdi kalanlarla,

Yoktu sende kız kardeş.

Uzak ülkeye gidiyorsun,

Yıpransan olsan ne olur,

Yemek alsan ne olur,

Nuraddin bunu dinleyip,

Çok sinirlendi,

Agay ile Tagay’a,

Tek gözüyle dik dik bakıp,

Kalkıp söyleyiverdi:

At kafası kadar büyük yürek,

Bizden size söz gerek,

İçinden gülüp, dışından ağlayıp,

Yapma bana kibirlik

Gönder atını çabuk.

Geri dönerim bir zaman,

Zamanın geldiğinde kan aktıracağım,
Gözlerinden artık kanlı yaş.

Yanan bu canımı
Sen de artık yaktırma,
Gönder atı kızıl baş!

Azığı var mı kurdun,
Yırtık elbisesi var mı kurdun,
Kurt azığı, kahraman azığı,
“Yolda olur” boşboğaz,

Topluluk önünde köle dedim,
Bundan fazla senin gibi köleye,
Ölüm denen ne gerek?

Agay ile Tagay’ın,
Çocuğun dediklerine,
Sinirleri bozuldu.
Kan damgalı sarı alanın,
Kamçıyla beş on kere vurdu.

İşte Nuraddin çıkıp gidiverdi, dedesinin hocasıydı Katte hazretleri ulu piri, Tohtamış gibi Han’dan günahımı affetmeyi dileyeceğim diye camiye gider. Yalnız bütün günahını sormadı hocası, kaldı, kederlenip Nuraddin çıkıp gitti şehirden.

Sırtına kamçı değdikten sonra,

Kaçırdı onu atı,
Üç gün geçti aradan,
Dördüncü gün olduğunda,
Çocuk atını tanıdı.
Nuraddin'in bindiği sarı ala at,
Edige'nin bindiği beyaz atın,
Kendi yavrusu derdi.
Edige'nin bindiği beyaz atın
Aslını sorarsan,
Annesi rüzgârdan da hızlı olan,
Soylu at olan.

Rüzgâr kısraktan doğmuş,
Asıl idi beyaz at.
Beyaz atın kendi yavrusu,
Kan damgalı soylu sarı ala at.

Çocuğun yolu açık oldu, soylu at olduğunu bildi, sarı ala atı kamçılıyıp, Soppaslı Sıpira ozan'ın ülkesine doğru gitti. Biraz yolculuk yaptı, Nuraddin susayıp yoruldu, evliyalardan dua edip kelime-i şehadet etti.

Ağzında Allah'ı,
Kucağında var Kur'an'ı,
Başında var molla börtü,
Omuzdaki cüppesi,
Kendisi hakkın kölesi,
Haberdardı halinden,

Tükli Aziz dedesi.

Korkma yavrum, korkma diye,
Aşsız yerde aş olsun,
Susuz yerde su olsun diye,
Bir avuç su verdi,
Çocuk, atın koşsun,
Aradığın ülke bulunsun,
Yolun açık olsun, yavrum, - diye,
Dua etti dedesi.

Başına günler doğduğunda,
Düşmanlar peşinden kovaladığında,
Çöldeki gördüğüm dedem diye,
Sen çağırırsın, ben de gelirim,
Sana yardım ederim diye,
Kayboldu dedesi.

İşte, o zamanda sözle, bu zamanda nağmeyle söyleyelim bu sözü.

Azıcık değil bu oğlun,
Üç ay, on gün yol yürüdü,
Yeşil yere gök denize uçurdu,
Bu gölün yakasıyla,
Gizlenerek gitti,
Yaşlı dedeye rast geldi,

Dedeyle konuşup:

Dil kimin, millet kimin,

Haberini ver, - dedi.

Ondan sonra dede söyledi:

Yaşı gelip yaşlanan,

Üç yüz altmış yıl yaşamış,

Kurumuş kemikleri.

O izzetle korumuş,

Hazreti Hızır'ı yedi mertebe gören,

Duası yerine gelip,

Yaşlı dede var idi.

Kımıldayan hali var,

Sadece çıkmayan canı var,

Yüzü öyleyse de,

Ağzında bülbül gibi,

Konuşan bir dili var,

Görmediğı ülke yok idi,

Dedenin halini sorsan.

Nuraddin bunu dinleyip,

Yaklaştı geldi kurulmuş çadıra,

Kırk çadırın sağı tarafında,

Özel bir çadırı fark etti,
Soppaslı Sıpira ozanının
Çadırına geldiğini o vakit fark etti.

Nuraddin hayal etti: “Atımı bağlayıp, gidip selamlaşp, ellerinden tutsam, Han çağırıyor, gidelim dersem, sözümü beğenmezse, çocuklarını çağırıp beni öldürür. Altı ay uzaklıktaki ülkemden kemiklerimi arayacak kimim var, kim gelir. Asker gibi zili çalıp, kamçıyı sallayıp, han çağırıyor diye atın üstünde haber vereyim’, - dedi Nuraddin.

Azan, Allah’ı suçlar!
Han çağırıyor, gelirsın.
Atla geçti ev önünden,
Hiçbir haber olmadı.

Tekrar Nuraddin:
Tohtamış gibi Han dedem,
Gelsin dedi sizlere,
Han çağırdı sizleri’, - diye
Kapalı kapıyı açıp baktı.

Yedi yorgan serip,
Yedi battaniye örtünüp,
Uzanıyordu yaşlı deden.
Arkadaki eteği basılıp,
Düşmanına baktı iyice,
Yerinden kalktı sürünüp,

Kapıya yaslanıp,

Sabır var mı, yavrum? - diye.

Sabrını mabrını bilmem. Tohtamış Han gelin diye sizi çağırdı, - dedi.

Dede söyledi:

- Oğullarımı çağırayım, düşünelim, taşınalım, o zamana kadar sabret, - dedi.

- Olur, dede, - dedi Nuraddin.

Dede tüm gücüyle çocuklarını çağırdı. Oğullarının ödü kopup: - ‘Neden bu kadar bağırıp çağırdın?’ - diye koşarak yanına geldi.

- Dede, üç yüz altmış yaşına geldiğinde, bu kadar seslendin, Allah’tan takdir geldi mi, Azrail altmış iki damarını engelleyip bu dünyadan mı göçüyorsun, neden bu kadar bağırdın?

- Oğullarım! “Deve yaşlanırsa yavrusunu takip eder”, - demiş. Size danışmak için çağırdım.

Baba, danışacak ne vardı?

- Tohtamış Han bize danışmak için çağırmış. Beni ona götürecek durumunuz var mı, yavrularım? - dedi.

Çocukları:

- Aklın kaçmış, altı ay yolculuk için canınız yetse kemiğiniz gider mi? Dediğimizi dinleyeceksen sarı ala atı iyice keser, gelen çocuğu derine gömeriz. Etini yiyen karga İdil’e haber götürür mü, dede?- dedi.

Dede bu sözlerden korkup, çocuklarına bakıp, bunu söyledi:

Sarı ala atı altında,

Sopası var elinde,

Kahramanın yüzü gibi,

Böyle fırlayıp geçtiğinde,

Cebrail mi demiştim.

Tekrar fırlayıp geçtiğinde,
Azrail bir ölüm meleği,
Altmış iki damarın hepsine
Çengel koyup,
Bu dünyada söylemeye,
Göçtüm mü demiştim.

Kapalı kapıyı açıp baktı,
İki gözünün ışığı,
Ateşli ağır topuz üzerinde,
Yandı mı demiştim,

Değilmiş, çocukmuş,
Yanmayacak kadar gençmiş,
Dokunmayın çocuğuma,
Saldırmadan döndürür,
Bakır kanadı kırar,
Söylediğimi yapmazsan,
Düşmanlık yaparsan,
Her şeyi benden ayırır.

Dedenin oğulları ellerine ucu sivri bıçaklarını alıp, Nuraddin'i öldürmek niyetiyle yürüyüverdi. Nuraddin de atını bağlayıp, eline sopamı alıp, dedenin oğullarına doğru yürüdü. Birisini şu tarafa, birisini bu tarafa vurdu, otuzunu da öldürecek gibi yıktı, karnış gibi herkesi bir yere topladı.

- Tanıyor musunuz beni, Tohtamış gibi Han dedeme götürür müsünüz dedenizi? -

diye üzerlerinde tepindi çocuk.

Dedenin oğulları: - “Canımızı bağışla, ona soralım”, - diye altında seslendi.

Nuraddin, dedenin çocuklarını serbest bıraktı. Çocukları dedesinin yanına geri geldi.

- Dede! Siz biliyormuşsunuz, biz bilmiyormuşuz; ne arabada, ne atta, ne de sandıkta oturamazsınız, sizi nasıl götürelim? - dedi.

Dedesi: Çabuk bir kızak yaptırın, - dedi. Oğlu kızak yaptırıp, yedi yorgan altında, yedi battaniye örttürüp, kutsal bulutu denizin yamacına gidip uçurmuştu, gün soğuk olup, akan kara su buz oldu. Yirmi oğlu kızığı çekti, on oğlu yerinde kaldı. Dede, Nuraddin’e dedi ki:

- Altı ay sözüm olsun, altı ay olduğu gün Tohtamış’ın kapısında bekle , - dedi.

- Tamam dede, eğer altı ayda gelmezsen başka şeyler olur, - dedi.

- Eğer altı ayda gelmezsem elinden geleni yap, - dedi.

Böylece Nuraddin gidiverdi. Dedenin oğullarından çok hediye aldı. Kıyafetini, at eşyalarını, atın dizginini ayarlayıp, zengin adam gibi oldu. İşte yaşlı suyla gitti, Nuraddin dağdan geçip ülkesine döndü.

At gönderip önünde,

Dayanamadan çocuk yabancı yere,

Üç ay, on gün yol yürüdü,

Ulaştı gece vaktinde,

Annesi ağlayarak kaldığı ülkede.

Ak evine geldi,

Nuraddin’in annesi,

Yaşlanan yalnızı,

Saçlarını boşaltıp, yüzünü yıkayıp,

Nuraddin’i yoklayıp.

Oturuyordu annesi.

İdil'in kara suları,
Dolacak mıymış sakın zamanda,
Dün giden yavrum,

Oturuyor musun annem diye,
Dönecek miymiş yakın zamanda.
İdil'in kara suyuna,
Köprü kurmadan, hazır olmaz.
Yavrum gelmeden önüme.
Bu gönlüm sakinleşmez.

Yılkıcı kuşun yavrusu,
Oyuk'ta olur yuvası,
Oyuk dibini su alsa,
Ağlayıp kalır anası,

Bir arzum bu dünyada,
Gitse gelmez ülkesine,
Layık oldu yavrusu,
Her zaman ağlıyordu anası.

Bu sözleri duyup,
Atın üzerinde söyleyiverdi Nuraddin:

Bir eksiklikte bir kemal,
Vardı, ana, ağlama!
Bir kınaya bir iyilik,
Olur, anne, ağlama!
Kemali var kötülüğün,
Yavrun sağ geldi,
Bindiğim at koştu,
Yeri iyice kavurdu,
Gururum yerinde kalıp,
Aradığım ülke bulundu,
Çocuk yolda ölsün diye,
Atı yürüyemeden kalsın diye,
Yapmıştı kötülük,
Soylu imiş sarı ala at.

Atı annesine verip, gittiğini söylemek için Nuraddin sokağa gitti.

- “Babasını kovduk, oğlunu ise gitse de bir daha dönmeyecek ülkeye gönderdik”, -
diye altmış iki veziri şarap içip, sarhoş olarak oturduğu yere Nuraddin geldi.

Han veziri Kosnazar: - Evet, çocuk! Gittin mi, gitmedin mi? - dedi.

- Gittim ve geldim, - dedi.

- Nerede, eğer gidip gelseydin, getireceğin ozan nerede? - dedi.

- Seksen gün sonra görürsün, - dedi.

- Mesela, o zaman gelmezse ne yaparsın? - dedi.

- O zamana gelmezse nasıl öldürse de razıyım, -dedi.

Sonra Tohtamış yerinden kalkıp söyledi:

- Nuraddin benimle iddaya girdi. Çocuğun söylediği gün ozan gelirse, siz ne yaparsınız? - dedi.

- Efendim! Bize nasıl bir söz düşün ki. O ozan ne derse, biz ona razıyız, -dedi.

Söz de bu arada kesildi.

Aradan bir ay geçti, günler geçti, söylediği gün de yaklaştı. Yarın öldürürüz dediği gün Tohtamış Han gece dışarı çıktığında, İdil'in iki kenarından çıkagelen askeri gördü. Baynazar topluluktan haber alıp, Soppaslı Sıpira ozanın geldiğini gördü, Han'a haber verdi. Tohtamış Han şöyle söyledi:

- Atamı, dedemi görmüş bir yaşlıydı, oturuşuma kalkışıma bakarak gülmesin, çabuk temizleyin, asıl yorganları getirin, deden Cengiz'in demircisini tutsun, - dedi.

- Dede! Seni altı ay uzak ülkeden davet ettim, yaptığım hataymış. Dede artık eline sazını alıp, beş altı sözünü söyleyip, nasihatını biz de dinlersek,- dedi.

- Oğlum, bedende güç, dilde kuvvet yok. Üç yüz altmış yaşına geldim. Deden de ne söz olsun, söyleyecek gücü yok dedenin, - dedi.

Sonra Tohtamış:

- Görmesem de, bu dedeyi dünyadaki farzlardan biri sanıyordu. Altınhaneden altın getirin, ona bakarak söyler, -dedi.

Kenjembay altınhaneye gidip, altına para, üzerine altın koyup, dedenin önüne bıraktı.

İşte, dede eline altın sazını alıp, diline şirin sözünü alıp, gördüğünü söylemek için Han'a bakarak söze başladı:

Tohtamış gibi han oğlum,

Hangisini söyleyeyim.

Gördüğümü dinlersen,

Sana beyan edeyim.

Ey, soyuna lanet olsun Kenjembay!

Deden kötü kişiydi,
Ekmek veren insanın kuluydu,
Annen kötü hizmetçi idi,
Yemek veren insanın kuluydu,
Cengiz’den kalan hazineye,
Sen korkmadan gittiğin gibi,
Dede babaların kim idi?

Zengin oğlu zengine benzer,
Bağlanmayan taya benzer,
Bey oğlu beye benzer,
Yüksek yüksek dağa benzer.

Kulun oğlu kula benzer,
Düşündüğü kötülük,
Kulağı kesik köpeğe benzer,

Tohtamış’ın devrinde,
Kula beylik yaptıktan sonra,
Dul kadın, yetim oğlan,
Bunların günü neye benzer?

Yağmur yağar çiseleyip,
Altına siyah para koyup,
Üzerine altın bırakıp,
Kimi kandırıyorsun, yoksul?

İşte, Tohtamış gibi Han oğlum,
Ata deden Cengiz Han,
Bunu gören yaşlıyım,
Bunlar ölüp gittikten sonra,
Tohtavıl gibi han,
Onu gören yaşlıyım.

Görmesem de arkandan.
Tohtavıl gibi oğlu,
Tohtamış gibi han oğlum!
Seni gören yaşlıyım,

Abbazı Han Tillahan,
Onu gören yaşlıyım.
Kıl bayrağın şehrinde,
Kataralı Kara Han,
Onu gören yaşlıyım,

Geçen kahraman sonuydu,
Gerçek yöneticiydi,
Emir Timur Görgendi,
Onu gören yaşlıyım.
Hayvan şehrinde,
Aksak oğlu Satemir,
Onu gören dedenim.

Han tövbe diyen yerlerde,
Yedi Han olmuştu,
Yedi hannın önünde,
Ozan olan yaşlıyım,
Yedi hanın da yemeğini,
Bir toplantıda yemiştım,
Hediyesi onların,
O duanın kuvvetinden,
Üç yüz altmış yıl yaşadım.

Dedenin sözü kötü dersın,
Söyleyecektim bir sözü,

Her bir sözün derdime şifa,
Söyleyebilen yaşlıyım, - dedi.

Çağırmaya gelen çocuğu,
Girdirme bu şehre,
Görmesin gözümü,
Çıkar gitsin dışarıya, - dedi.

Nuraddin gibi yalnızı,
Girdirmedi şehre.

Uzanıyordum uyuyup,

Bangır bangır çıkan ses geldi,
Yer kıpırdayıp uyuyorsam,
Uykuma rahat vermedi.

Şu geldiği gürültüden,
Şüphem var, tehlike var,
Yedi derya dalgalanıp,
Taştı mı diye düşündüm.

Ak çeyizden bayrak alıp,
Kuyudan su alıp,
Su sonun işareti,
Rumdan şimdi halife,
Hareket etti mi diye düşündüm.
Ahiret zamanı gelip,
Ölen insan dirilip,
Yedi aşığın düğününde,
Küheylan atı,
Dörtnala gitti mi diye düşündüm.

Sarı ala atı altında,
Eski kürkü üzerinde,
Allah diye dörtnala geldiğinde,
Cebrail mi diye düşündüm.

Böyle fırlayıp geçtiğinde,

Azrail mi diye düşündüm.

Kapalı kapıyı açtığı zamanda,
Parçalanmış diye sorgucu,
Sorar mı diye düşündüm.

Neleri, nereleri gören yaşlıyım,
Dinlersen aklımı,
Dünkü giden çocuğu,
Kandırarak yanına al,
Hileyle başını al!

Eğer başını almazsan,
Başını alır senin bir gün.
Birden iki kızını,
Dar sokakta ağlatıp,
Ganimet alır bir gün.

Ya dünyan, mülkün, malındı,
Kurban olsun şirin can,
Ya dinle ya da dinleme,
Sonrasını kendin bilirsin, - diye,
Vefat etti o zaman.

Sonra altmış iki vezir, otuz iki hizmetkar ikişer, üçer olarak: “Dünkü gelen ozana Nuraddin’i kötüledi. Artık Nuraddin’i Han öldürür”, - diyorlar.

Onlar Han'a: - Nuraddin'in kötü olduğunu biz söylediğimizde bize inanmıyordunuz. Sadece biz değil altı ay uzaklıktan gelen ihtiyar kötü olduğunu söyledi, - dedi.

Çocuğun bundan haberi yoktu.

Han onlara: - Siz haklıymışsınız, benim haberim yoktu, - dedi, altmış iki vezirine:

- Nuraddin'i öldürün! - diye emir verdi.

Birisi başını alalım, birisi vuralım diyorlardı. Topluluk tek bir ağızdan konuşur mu?

Birinin söylediğini öteki yapmıyor. Ağay ve Tağay gelip Han'a arz etti:

- Efendim, bir fikrim var, - dedi. - Doksan başlı çadırı altın sarayın önüne kurarsız, altmış iki vezirimize hediye verirsiniz, Nuraddin'i çağırıp hizmetçi yaparsınız, akşam vaktinde üzerine asıl kürk giydirirsiniz, giymediği kürkü giydiğinde gönlü yükselir, kalbi taşar, biz de ona saygı gösteririz, yemek, çay ile birlikte şarap veririz, çocuk sarhoş olur, tam o zaman bıçaklayıp öldürürüz, - dedi.

Doksan başlı çadırı altın sarayın önüne kurdular, asker gönderip Nuraddin'i çağırdılar. Nuraddin geldikten sonra Han, Nuraddin'e bakarak, ne demiş görelim?

Babadan yalnız Nuraddin,

Allah versin muradını,

Altmış iki vezire,

Ben hediye vereceğim,

Ona bugün,

Hizmetçi ol, yavrum!

Çocuk bunu işitip,

Yalnızlığı düşünmeden,

Tek başına olduğunu anlamadan,

Öleceğini çocuk fark etmeden.

“Olur, dede” – diye,

Sallanarak girdi çadıra.

Çay diyene çay verdi,
Şarap diyene şarap verdi.
Ortada kâse dolaştırdı.
Tohtamış gibi ulu Han:
Ozan'ı getirdiğinde,
Parlatarak üzerine,
Kürk giydiremedim.
O hizmetin, bu hizmetinle bir olsun,
Deden Cengiz'den kalan,
Bin altın ve bina olmuş,
Yakası altın, yeni altın,
Haysiyetli kara kürk,
Senin olsun, yalnızım!' - diye,
Hediye etti o zaman.

Hilekârlık yaptı Nuraddin,
Sağ omuzundan giydi.

Altından kemer bağlamış
Han veziri Kosnazar:
Nuraddin!
Han'ın verdiği - dünürün verdiği.
Kutlu olsun asıl kürk!
Sabah olsun müjdeni verimiz,
Şimdiki hediyenin hepsi diye,
Çaydan kalan yemek diye,

Hangisi ise bir kâse,
Alkol verdi çocuğa.

Alkol mu, çay mı nereden bilsin,
Çocuk kâseyi aldı.
İçmeye hazırlandı,
Tabiatı tutmadı.

Şüpheli bir şey fark etti,
“İçtim” diye koynu ile koncuna,
Belli etmeden döküverdi,
Allah şu beylerin,
Gözlerini bağladı,
Nuraddin döktü,
Beyler bunu görmedi.

Edige’nin Nogaylıda,
Kırk iki arkadaşı vardı,
Kırkı mülk arkadaşı,
İkisi ahretlik can dostu,
Birinin atı Angısın,
Birinin atı Tıngısın
İsmi vermişti Edige.

Nuraddin’in arkasından,
Üç mevsim bakıp,

Yürürdü gözetip,
Nuraddin'in evine,

Yetiştii ikisi.

“Yavrum’ - diye zırladı,
Çocuktan haber olmadı.

İşte, Nuraddin'in annesi koşarak dışarı çıktı. Edige'nin dostları Angısın ve Tıngısın'ı gördü. Yavrusundan ayrılacağını anlayıp ağlayıverdi:

Açılmayan her şeyi,
İyi değilmiş yolculuğun.
Hiçbir şey yapmadan yoruldum,
Bakır kanadımdan ayrıldım.

Kırk gün bakan zayıfı,
Bir gün belâya bulaşan,
Öldürür’ diye atasözü var,
Nuraddin gibi yalnızdan,
Şimdi ben ayrıldım.

Bağda açılan lalemdi,
Bozdular güzel şehrimi,
Han'dan gelip iki asker,
Götürdüler Nuraddin gibi yavrumu.

Bu vakitte Han'a gitmişti.
Varmadıysa yolda yürüyordu,
Siz gidip arkasından,
Haber alın çocuktan.

Yaşıyorsa Nuraddin,
Razı olduğumu söylersiniz,
Ölmüş olsa Nuraddin,
Sokaklara bıraksa,
İnsanlara bozdurmadan,
Cesedini getirin.

Avuç kadar yer kalsa,
Ben o yerden öpeyim,
Beyazla örtüp, temiz kefen giydirip,
Kendi ellerimle gömeyim.

Nogay'dan giden kara deve,
Gelirse eğer bir gün,
Altı aylık karnımda kalmışken,
Çocuğum nerede dediğinde,
Şurada çocuğunun mezarı diye,
Görse iyi olur,
Üzerine işaret koyarım.

Bu sözü işitip,

Saraya koşarak geldi.

Çadıra doğru gidip gizlenerek baktığında, çadırda hizmetçi olan yetimini gördü.
Tıngısın:

- Çocuk ölmemiş, ölmese de, ölümün yamacına gelmiş, - dedi.

“Çay artığı” diye alkol veriyor. Verdiği gibi içiyor, bir zaman sonra sarhoş olduğunda bıçaklayarak öldürmeye hazırlanıyordu.

- Haydi, Nuraddin’e ne diyeceksin? - dedi Tıngısın.

- Babasından kalan birkaç sözüm var, onu söyleyeceğim ve kaçacağım, - dedi Angısın. - Sen ne diyeceksin?

- Ben ne diyeyim, kaçarsa kovacağım diye at hazırlamışlardı, bağlarını keserim, - dedi.

- Haydi, sen çabuk kes o zaman, ben de hemen söyleyeyim, sonra kaçalım, - dedi.

Angısın Nuraddin’ne bakarak ne demiş:

Edige oğlu Nuraddin,

Allah versin muradını,

Kürk giydim diye sevinip,

Hayal ettin, yavrum!

Açılan bağda çiçeğim,

Bağda öten bülbülüm,

Kürk giydim diye sevinme,

Babadan yalnız yavrucuğum!

Dedenden kalmış yol idi,

Öncenin nasihati:

Düğüne gidersen erken git,
Erken git de erken dön,
Kavga olur sonu.

Hırsızlık yaparsan, yalnız yap,
Şahit olur birisi.
Suyu geçeceksen ilk olarak geç,
Çamur olur sonu.

Kürk giydin diye sevinme,
Tatlı canın sağ olsa,
Yaşlıdan cepken daha iyi.

Kara kürkü giydiğinden,
Kara kana boyanıp,
Hayalle ölmekten,
At araba sürüp, koyun bakıp,
Yaşasan daha iyi.

Altmış iki vezirler,
Keskin yüzlü ak bıçağı
Tam kalbinden sapladığında,
Üzerindeki siyah kürk,
Kara kana boyanıp,
Üleştğinde yalnızım.

Yetişmez hatta sonuna.

Benim adım Angısın,

Onun adı Tıngısın.

Anladın mı yalnızım,

Bu sözün manasını?

Beyaz saraydan çıkıp kaçtı,

İkisi birden zavallının.

“Öleceksin” dediği bir söz,

Yavaş yavaş geldi kulağa,

Etrafına bir baktı,

Parıldayan beyaz hançer,

Beylerin yenlerinin içinde,

Görünüp görünüp duruyormuş.

Kabul oldu dileği,

Susadığında su olmuş,

Yıkıldığında yardımcı olmuş,

Kaybolduğunda yol olmuş,

Tükli Aziz yaşlı dedesi.

Nuraddin eve girdiğinde,

Her dakika Allah diye,

Evinde oturuyordu dedesi:

“Sarıl oğlum” diye,
Sağ kanadını uzattı.

Yanan çirayı,
Ocağıyla birlikte çarpar,
Çıra sönüp ev karalık olduktan sonra,
Sol kanadına asılıp,
Tevekkül edip duruyordu.

Pirden oldu keramet,
Evliyadan şerafet.
Nuraddin gibi yalnızca,
Düşmanların hançerlerini,
Değdirmeden alıyordu,
Dedesı sağ selamet.

Yürüdüğünde yolun açık olsun,
Arkadaşın Hızır olsun’, - diye
Dua etti dedesi.
Her dakika Allah deyip,
Kibleye doğru uçup,
Gidiverdi dedesi.
Nuraddin gibi yalnızca,

Üzüldü o denli,
“Getir sarı ala atı”, - diye,

O annesini çağırđı.

Nuraddin'in annesi,
Sarı ala atı alıp,
Doğru yolu kısaltıp,
Çabuk geldi annesi.

“İşte, yavrum, atın”, - diye,
Yolunu kesip getirdi önüne,
Nuraddin'in korktu o denli,
Yalnızlığın derdinden,
Yetimliğin eziyetinden,
Yok olmuş kuvveti.

Bir kere denedi,
Binemedi atına.
İkinci kere denedi, binemedi,
Üçüncü kere denediğinde,
Biri geldi hıçkırarak ağlayıp,
Koltuk altından kaldırdı:
Biri geldi kuyu gibi ağlayıp,
Elinden tutup,
Dostluğ u yapıp,
Sarı ala ata bindirdi.
Nuraddin ata bindikten sonra,
“Adını söyle bize”, - diye,

İzinden gitti onlar da.

Angısın durup söyledi:

Söylediğimi yapmadın,
Nasihatimi tutmadın,
Yalnızım, neden ikna olmadın?

Babandan kalmış bu nasihat,
Suyu geçeceksen ilk geç,
Çamur olur sonu.
Hırsızlık yaparsan, yalnız yap,
Şahit olur birisi.

Düğüne giderden erken git,
Erken gidersen yer olur.
Erken git de erken dön.
Deden bilir manasını.

Han dedene bunu da söyle!
Bu sözü tekrarlayıp,
Kaçıverdi Angısın,
Hoşça kal diye vedalaşıp,
Gidiverdi Nuraddin.

Şu, gezen insanlar Angısın ve Tıngısın'ı bulduktan sonra Han'ın önüne götürürler.

- Efendim, Nuraddin'e yardım eden, elinden tutan işte bunlar. Kendi gözümüzle gördük, tutukladık, - dedi.

O zamanın Han'ı halktan insanlara 'karaşam' derdi, anlamı neydi.

- Efendim, doğru söylüyor, sizden devlet, bizden kuvvvet gitti mi? diye oturuyorum - dedi.

- Ey! Dedemden kalan devlet kuşu - altın gibi duruyormuş. Ben altı aylık hürmetli millete hüküm sürüyorum. Devletim nasıl geri dönecek? - dedi.

Söylemek bizden, dinlemek sizden, - dedi Angısın. Dört kapın vardı. Her ülkeden kervanlar gelip satış yapardı, Allah yolunda verdiği vergi el deymeden hazineye giderdi, biliyorsan senin devletindi Han'ım! Bu zamanda yetim ve dullar yürüyemiyor, kervan da kadersiz gitmez. Eğer gelirse, Han bilmez diye size vergi vermez. Sizden devletin gittiğini buradan anladım - diye düşündüm. Bizden kuvvetin nasıl gittiğini anlatayım: Nuraddin kaçtı dediğinde uyuyorduk, bağırıp çağıran kişiler geçiyordu, hançerlerimizi elimize alıp biz de dışarı çıktık. Sokakta ata binemeyen Nuraddin'i görmüştük. Biz yeninden tutacak olduğumuzda iki asker geldi. Nuraddin'e gücü yetmedi ve bizi tutkladı. "Kaçan kurtuldu, duran tutuldu". Biz yok yere suçlu olduk, Han'ım. İşte, serseri başım, serseri halkım. İnanırsanız, hançerlerimiz burada! - diye Han'ın önüne bıraktı. 'Söz yolunu, hayvan sahibini bulur' diye nasihat onlardan kalmıştı.

Sonra Han hükmünü verdi:

- Vezirler! Sizin dediğiniz yanlış, onların dediği doğru, - dedi.

Bunların her birine bir kase altın verip serbest bıraktı.

III Bölüm

İşte, Nuraddin annesiyle vedalaşıp, dedesiyle gezip, Satemir Han'ın ülkesine Allah'a tevekkül edip yola çıktı.

Üç ay on gün yolculuk yapıp,

Atın yeli yattığında,
Göz kapakları kapandığında,
Ata bağladığı ak başlı eyer,
At böğrüne battığında.

At gönderip önünden,
Dayanamadan yalnız yabancı yere,
Geldi çocuk yaklaşıp,

Satemir gibi ulu han,
Uçsuz bucaksız ülkeye,

Satemir gibi hanın
Yüksekte kurduğu şehri,
Ta uzaklardan göründü,

Çok büyük kapısı,
Kapıyı görüp düşündü.
At kafası kadar bu yürek,
Göğsüne sığamayacak gibi çarptı

Beyaz değil, boz değil,
Alabacak demeye,
Dört ayaklı hayvan değil.

Zavallı annemden,

Kaybolan dedemin,
Nasıl olduğunun işareti diye,
Soracağım, - derdi.
Babam ülkeden gittiğinde,
Ben annemin karnında,
Altı aylık karında kalan bebektim.
Babamın beni gördüğü yok,
Benim babamı gördüğüm yok,
Hangi sıfatından tanırım? - diye,
Kaygılandı Nuraddin.

Ben kaygılanmayım,
Allah yolumu açık etse,
Satemir gibi hanın
Ülkesine gideyim.
Hayvandan, koyundan, deveden,
Yok arayan yolcuyum diye,
Han önünde söyleyeyim.

Sözümü anlayıp,
Dediğimin farkına varsa,
Altı aylık karında kalan bebeğim, - diye,
Kim yanıma gelirse,
Ona babam diyeyim' diye,
Gidiverdi Nuraddin.

Belinde urgan, elinde balta, oduna giden bir yaşlıyı gördü. – “Dededen yolu sorayım, - diye yaklaştı. Dede ise bir oduncu, Nuraddin yolcu. Oduncunun yolcuyla işi olur mu?

- Bizi Allah affetsin! Kendim gidip sorayım, - dedi.

- Efendim, dede! Millet kimin, dil kimin, din kimin? Haber ver! - dedi.

İşte, dede durup söyledi:

Han tacı başında,
Kuşçu beyi, huzurunda,
Altın tahtın üstünde,
Satemir gibi han var.

Sağ tarafında yayı var,
Han’dan alacak payı var,
Satemir Han’ın naibi,
Ve damadı Edige denen,
Daha küçük Han’ı var.

Nuraddin durup düşündü,
At kafası kadar bu yürek,
Göğsüne sığmayacak gibi çarptı.

“Bir ülkede iki han olur mu, iki koçun kafası bir kazana sığar mı? Dededen önce de söylemiştim, yaptığım ayıp olmuş. Edige’nin çocuğu olduğumu anladı. Babam Edige bu şehirdeymiş, düşmanı çok olduğu için tekrar ülkeye dönememiş, olup olmadığından haber alamadan yaşıyormuş”, - diye gidiverdi.

Çabuk vardı şehre. İşte, şehre girip, sokaklarda dolaşp, at yarıştırp, pehlivanları

güreştiren bir ulu bayram gördü.

Edige Han, on iki gün bayram yapıyordu.

“Altı aylık karında kalan çocuğunun olup olmadığını kervandan öğrenebilir miyim”
- diye bayram yapıyordu. Bayram başlayalı altı gün olmuş. Bayramın bitimine tekrar
altı gün kalmış. Çer çöpte hesap var, insanların çokluğunda hesap yok. Ortaya
çıkmanın hiçbir yolunu bulamadı. “Sarı ala ata gem vurup beyaz mızrağı tutsam
ortaya çıkar mıyım”, - diye hızla bir düşünce geldi aklına.

Şu geçenlere sığın,

Eyerde gururla otur,

Ağaçtan mızrağı eline al,

Nuraddin mızrağa dayan,

Halka halk demedi,

Beyleri gözü görmedi,

Ölümünü sinek ölümü gibi görmedi.

Kaynayan cahillerin,

Sıcak kazanın,

Kurulmuş çadırın,

Hepsini birden yıkıp,

Zenginleri ağlatıp,

Geliverdi Nuraddin...

Dedesinin oğlu, ağabeyin kardeşi,

Başkan olan delikanlılar,

Nuraddin’in gelişine baktı.

Sarı ala atı altında,
Zilli mızırak elinde,
Rüstem gibi heybetli,
Samruk kuşu gibi yakışıklı,
Arabadan geniş gövdesi,
Savaş olan günlerde,
Savaştı bir Allah'tan dileği.

- Bindiği atını, silahlarını gösterip, topluluğa bağırdı:
- Ülkenize misafir gelmiş, misafire saygılı olmak gerek. Bundan azı mümine haram, çocuğa yol verin! - dedi.

Herkes oradan ayrıldı,
Pirden oldu keramet,
Evliyadan merhamet,
Çıkıverdi ortaya,
Çocuk sağ salım.
Ortaya çıktıktan sonra, etrafa baktı,
Kunduz börkü başında,
Hizmetçileri yanında.

Yaşı yaklaşık otuz ya da yirmi sekizlerindeki bir delikanlıyı gördü. Nuraddin gördüğünde, vücudu titremeye başladı. “Büyük Han’a gitmeden, bu küçük Han’a arzımı iletayım” dedi. Bu hala çocuk olduğundan, hiçbir şeyi bilmediğinden, yaya gidilecek yere atla gitti.

Han'ın yanındaki vezirler, saray kapısına atla yaklaşan yabancı bir çocuk görüp: Tüyları diken olup çok sinirlendi. Nuraddin'in önünden çıkıp böyle söyledi:

Kendin genç bir çocuksun,
Canını ateşe atıyorsun,
İnsanın ölüp kan döküldüğü yere,
Atla neden geliyorsun?
Halka halk demiyorsun,
Gözün Han'ın görmüyor,
Ölümünü biçare,
Sinek ölümü gibi görmüyorsun.

Alayım mı canını,
Dökeyim kanını,
Sokakta yatan köpeğe,
Bırakırım cesedini, - diye,
Bağırdı çocuğa.

Bakmadı yüzüne,
Korkmadı bile sözünden,
Seninle hiçbir işim yok,

Arz etmeye gidiyorum', - diye,
Devam etti yoluna.

Han'a doğru gidiyordu,
Ellerini önünde kavuşturup at üstünde,
Han'a selam veriyordu.

Selamını alıyordu.

Nuraddin'e göz ucundan,

Dikkatle baktı...

Bindiği atın, giydiği kürkü,

Nogaylıya benzetip,

Yolculuğun nasıl geçtiğini soruyordu:

Hangi bahçenin gülüsün,

Hangi bahçıvanın Gülizar'ısın,

Hangi hanın halkında,

Kimlerin oğlusun?

Ondan sonra Nuraddin hâkikâten ulu Han'ın heybetinden korkup gelmesine geldi de ruhunu teslim edecekti. Han'a bakıp, arz dileğini söyleyip, hâlini durumunu anlatmaya başladı. Önce arzını, sonra yokluğunu söyledi, bakalım, ne demiş:

Ayrıldığı gölünden yalnız büveyim,

Her yerde tutuşan kartalım,

Üç ay on gün oldu ülkemden çıkalı,

Kaybettiğimi arayan bir çocuğum.

Uzakta ülkem var meskenden uzak,

Kaybettiğim için eziyet çektim yol sorup,

Üç ay on gün ülkemden çıkalı,

Devletli halkına geldim kaybettiğimi sorup.

Bağladı beline altın kemerin,
Çoktu bu yalanda benim hayalim,
Kaybettiğim şeyi söyleyeyim,
Ayıp görme adaletli hanım!

Sonra han:

- Beyaz mı, siyah mı, sarı mı yoksa doru mu? Kaybettiğin şeyi söyle, - der.

İşte, Nuraddin han'a bakarak:

İdil ile Yayık'tan,
Dağ eteğindeki tepelerden,
Nura'nın kara kumundan,
Nogay'ın dolu yurdundan,
Kaybettiğimi aramaya geliyorum.

Kibirli kibirli yürüyen,
Dört ayağını denk basan,
Kılları toz basan,
Hörgüçleri yağ basan,
Kara devemi kaybettim.
Onu aramaya geliyorum,
Gören bilen var mı?

Kaybolmuştu babası,
Zavallı babasını göremeden,
Ağlayarak kaldı arkasından,

Devenin tek yavrusu.

Ben arayanım, arayanım,
Kaybettiğimi arayan insanım,
Oyıl ile Kıyıl'dan,
Kargalı, Elek boyundan,
Kumkent adlı şehirden,
Sarı dağa yerleşen,
Yayıla yayıla yürüyüp, rahat otlar.
Uzun kuyruklu koyunumdan:
Boynuzları iri iri,
Koyuna koç koşturmaz,
Müjde isteyip aradım,
Haberini bana bildirse,
Koyunumun babası,
Ay boynuzlu kara koçu kaybettim,
Onu aramaya çıkmıştım,
Gören kimse var mı?

Gidip kaybolup,
Gitmişti onun babası,
Koyunların hepsi geldiğinde,
Yetimlik derdinden,
Yalnızlığın eziyetinden,
Zavallı annesini bulamadan,
Her koyunu bir tutup,

Korka korka etrafına bakıp meliyor,

O koyunun yavrusu.

O zaman Edige bu sözleri işitip, şirinmiş yavrusu, merhametli olur babası, altı aylık karında kalan oğlu olduğunu anladı. “Edige denen babasına gelmiş yalnızım. Buradan kalksam, - Nuraddin miydin?” diye kucaklayıp öpsem sevinir mi, yoksa anlamaz mı, ya da düşmandan eziyet gördüyse, babam sağmış diye kalbi dayanamayıp ölür mü?’ diye asıl kürkünü örtüp, durdu yerinde.

İdil diyen ağzından,

Yayık diyen dilinden,

Nogay’ı gören gözünden,

Ben gibi baban sevsin,

Yavrum, söylediğin sözünden!

İdil ile Yayık’tan,

Nura’nın kara kumundan,

Nogay’ın dolu halkından:

Kibirli kibirli yürüyen,

Dört ayağını denk basan,

Kılları toz basan,

Hörgüçleri yağ basan,

Kaburgası uzun, karnı geniş,

Kara deveni kaybettiysen,

Kaybettiğin bendim, - dedi.

Zavallı babanı göremeden,

Ağlayan yavrucuğum,
Yavrum muydun sen? - dedi,

Oyıl ile Kıyıl'dan,
Karkalı, Elek boyundan,
Kumkent adlı şehirde,
Sarı dağda yaşamış,
Yayıla yayıla yürüyüp, rahat otlar.
Uzun kuyruklu koyundan,
Koyununu kurttan koruyan,
Yaşıyorsa, yavrum,
Haberini bulamaz,
Kuzunun babası.
Ak boynuzlu kara koçu kaybettiysen,
Kaybettiğin ben idim, - dedi.
Yalnızlığın derdinden,
Yetimliğin eziyetinden,
Koyunların hepsi geldiğinde,
Zavallı babanı bulamadan,
Her koyunu bir tutup,
Meleyen kuzum sen miydin?

Ben ala doğan, sen laçın,
Bizler koç, sen kuzu,
Ben kara deve, sen de yavru,
Yaşarken görüştüğüm,

Ağlayalım, yalnızım.

Hem kuyruğum hem kanadım,
Sen idin benim kuvvetim,
Adını koyup gitmiştim,
Sağ salim yaşıyor musun?
Ben gittiğimde altı aylık,
Karında kalan oğlum,
Yavrucuğum, benim yalnızım,
Gökyüzündeki cevher yıldızım,
Yaşarken görüştüğüm,
Sağ mıydın, yalnızım?

Nuraddin gibi bir çocuk,
Bu sözleri işitip,
Attan aşağı indi.

Çocuğunu yere indirmeden,
Kucakladı Edige.

Koltuğuna alıp,
Bağrına basıp,
Oğlunu alıp peşinden,
Gidiverdi Edige.
Bu dar ağacı bozup,
Bayramı bitirip,

Aynı o zamanda,
Yaklaştı saraya.

Akşamıyla uzandı,
Bu tan da ağarmadı.
Işık saçan Güneş de çıkmadı,
İnleyip yatıyordu,
Zorlukla tan da ağardı.

Edige durup düşündü,
Düşündüğü buydu:
“Köpek doyduğu yere,
Er doğduğu yere”.
Köpek değilim ki doyduğum yerde yaşayacak,
Gönlümü bitkin düşürdü,
Kinli kanımın aktığı yerdı,
Nasibim olursa görmeye.

Takıp altın muskayı,
Alıp çıktı ahırda,
Bağlı duran Tulparı.
İşaret etti Edige.

Beyaz atı eyerleyip bindiğinde Nuraddin’e - Gidelim! - dedi.

Gemim kıra değdiğinde,

Fırlatıp esen, yavrum!
Gönlüm ovaya değdiğinde,
Vızıldayıp esen yavrum!
Yürü gidelim Nogay’a,
Yola çıkalım, yalnızım!

“Tamam, olur, baba” - diye,
Kalkıverdi yerinden,
Edige Bey önünde,
Nuraddin arkasında,
Hiç kimseye fark ettirmeden,
Hayvanlara hissettirmeden,
On dört yıllık eşi,
Satemir Han’ın kızı idi,
Akbilek’e fark ettirmeden,
Han kapısı barınma yeri,
Dar kapılı geniş saraya,
Yaklaşıp geldi Edige.

Aynı seher vaktinde,
Geldiğini bildirip:

Ey, dede!
Hizmetçinin günü bitmeden,
Gereğini elden verir mi?
Önceki hizmet buyurursa,

Gitmiyorum demeye,
Erk kendinde bulur mu?
Günü bitmiş hizmetçi,
Köpeğini dışardan soruyordu,
Ayıp görme, Han dede!
Kişinin kapısı dolu tezek,
Eritmeye er gerek,
Baharsa yaz olsun, - diye,
On dört yıl beni kandırdık,

Ata binip, uzun yoldan,
On dört yıl oldu geleli,
Çıkıp, dede, ülkemden,
Hem hizmete hem işe,
Gelmiştin Edige diye,
Sormadın benden.

Hediyeyi ne yapayım,
Hediyesiz gideyim,
Yalnızım geldi halkımdan,
Ben gittiğimde altı aylık,
Karında kalan yavrucuğum,
Arayıp geldi arkamdan,
İşte, hizmetini yaptım,
On dört yıl yemeğini yiyip içtim,

Razı ol, han dede,
On dört yıl verdiğin yemeğe!

Gerek yok bizlere,
Sahip çık, han dede,
Akbilek adlı kızına.
Millet seninki, yol benimki,
Hoşça kalın sizlere,
Biz gidelim Nogay'a, - diye,
Yola çıktı Edige.

Birçok yol gitti. Bir ovaya gitti. Attan inip, üzerindeki kıyafetlerini çıkarıp, alana girdikten sonra ülkesini milletini sorup, çocuğuna bakıp, bakalım ne demiş:

Altı aylık yazlar iyi mi?
Altı aylık kışlar iyi mi?
Düşman sözüne inanan,
Tebaasını suçlayan,
Tohtamış gibi Han deden,
Makamında iyi mi?

Okuma yazmayı öğretip,
Molla yapıp bizleri,
O kemale erdiren,
Büyük hazret, ulu pir,
Hamahane medresesinde,

O üstadım iyi mi?

İdil ve Yayık iyi mi,

Tüm Nogay iyi mi?

Değerli akranlarım,

Arkadaşlarım iyi mi?

Dörtnala koşmadan yorulan,

Bakır kanadından ayrılmış,

Yeni ulaştım dediğinde,

Yavrusundan ayrılmış,

Zavallı annen iyi mi?

İyi, - dedi Nuraddin.

Bu sözleri işitip,

Yalnızım! Kimler dost?

Kimler düşman?

Haberin var mı Nuraddin?

Söyleyemedi oğlu,

Edige yine söyledi.

Sen Nogay'da, ben burada,

Haberdar idim hâlinden,

Sarı ala ata binemedi,

İki gözünü merak edip,

Kırmızı dilin yalanıp,
Hayret ettiğinde,
Üzengine bastıran kimdi?

Koltuğundan kaldırıp,
Seni ata bindirip,
Hoşça kal deyip,
Selamlarını iletip,
Sen babanı gördükten sonra,
Unuttun mu, oğlum? - diye,
Soruverdi Edige,

Sarı ala ata ben binip,
İki gidip, üç döndüm,
Zavallı, ismin ne dedim?
Bana ismini söylemedi.

Ben sonradan kalmadım,
Kalmayacağımı o bilip,
O zaman söylediği sözüydü:

Düğüne gideceksen erken git,
Erken gidersen yer olur,

Erken git de erken dön,
Baban bilir manasını.

Görüşürsen Han dedenle,

Yavrum, gidersen bunu da söyle! - demişti

Edige'nin gözü karardı, aklı çıktı. Angısın ve Tıngısın - ahiret arkadaşlarından haber alıp, deve gibi çöküp, bir yere yattı. Yerinden kalkıp, çocuğuna bakıp ne demiş:

- Yalnızım! Gece gündüz bir Allahtan dileğim: sağ salim Nogay'a varmak, Tohtamış Han'ı öldürsek de öldürmesek de barışıp bir halk olsak, Han'dan borç altın alsak, onunla çadırımızı kurup, iki dostum iki ayrı pay, biz ise tek pay. Şu anda dostum yaya, biz atlı. O zamanda dostum atlı olsa bizler yaya. Dostlarım ile bizlere bu yalan dünyada merhamet eder mi Allah? - diye gidiverdi.

Satemir gibi hana Edige'nin ettiği hizmet çoktu. Satemir dokuz yolun birleştiği yerde, atını bağlayıp, kendisi yola yatıp, asıl kürküne sarılarak uzanıyordu. Satemir'in yattığı yere geldi Edige. Satemir Han'ı gördüğünde gözü görmedi, yüzü mosmor oldu. Satemir Han'ın üzerine atıyla yaklaşıverdi tek başına Edige. Nuraddin babasının arzusunun kötü olduğunu anladı. Babasına bakarak söylemeye başladı:

Han'a saygı duyan kötü olmaz,

Han'ı horlayan kahraman iyi olmaz,

Han ulu köprü olsa,

Ezip geçme, - diye nasihat var.

Bir gün yemeğini yediğin insana,

Kırk gün selam', - kitap sözü.

Han'ı ata ezdirme,

Han'ı ata ezdirirsen,

Sizler, bizler değil,

Altı ay hürmetli millete,

Zararı gelir diye,

Bu sözleri işitip,
Satemir gibi hanlara,
Edige söyleyiverdi:

Kıymetimi bilmedin,
Bana misafir demedin,
Satemir gibi bağışlayan han,
Satemir gibi aksi han,
Karkaralı başını,
Sıradan halk kadar görmez,
Sana han demeyeceğim.
Ezdirip ata ne yapayım,
Ezdirmeden gideyim,
Nasıl günahın olsa da,
Yavrum, onu affedeyim.

Satemir gibi ulu han,
Bu sözleri işitip,
Kalkıverdi yerinden,

Ay parlayıp, güneş doğdu,
Tek kızım Akbilek,
Nuraddin diye oğul doğdu,

Satemir Han sevinip,
Öğle vaktinde yola çıktı,

Üçü art arta gelip,
Tekrar döndü şehre.

Satemir Han'ın kızı Akbilek, Nuraddin gelip, babasını beraberinde götürdü diye haber duyup, canı yandı:

Kırk kızı yanında,
Geliyordu koşarak,
Edige bunu görüyordu.

Nuraddin'le birlikte:

- Oğlum, doğduğunda seni emzirmemiş olabilir, anne sütünü veremese de gönül sütünü verir. Aynı yastığa baş koyduğum insandır. Akbilek adlı annen seni görmeye geliyor, bir tanem. Bir gönül - bin cefa, anneni üzme. Görüş, oğlum, - diye işaret etti Edige. Akbilek'in niyeti: "Eğer Nuraddin anne derse, attığım her adıma bir kurban verip, yalnızımı kucaklayıp yanaklarından öpeceğim" - diye geliyordu.

Yaralı kuğu gibi ağlayıp, yalnızına bakarak söyleyiverdi Akbilek:

İki koyunda bir kuzum,
İki arada yalnız kuzum,
Onlar annen olduğunda,
Ben de annen olurum,
Görüşelim, yalnızım.

Yüksek dağım, heybetim,
Heybetlim, iyi miydin?
Önüm yüksek, arkam yar,

Dönmeye yerim dar,

On dört yıl oldu babanın,

Bu ülkeye geleli,

Sen olmazsan, yalnızım,

Arayacak kim var?

Nuraddin gibi çocuğu,

Kucakladı Akbilek.

Tekrar tekrar öpüyordu,

“İyi niyetle ağlasa,

Kör gözden de yaş gelir”

Nuraddin’e Akbilek’in,

Çok iyi niyetli olduğundan,

Sert olan göğsü,

Süt doldu.

Göğsüne süt dolduktan sonra,

Emzirmeden olmaz diye,

Hayal etti annesi,

Göğüs sütünü emmese,

Gönül sütünü emdiğini,

Hayrı olmaz anneye.

Açılan bahçemde çiçeğim,
Kabul oldu dileğim,
Mahrum kalır göğüsüm,
Bulak olup süte doldu,
Zavallı anneni emer misin, yavrum?

Nuraddin de söyledi:
Sagîre değilim, kebireyim,
Emmek doğru değil,
Zorlanma, anne, - diye,
Söylemişti durumunu,
Akbilek ona söyledi:

Bu yıl emse çocuğu,
Emer o da annesini,
Kısır kalan yavrusu.
Ak düğmelerini gevşetip,
Göğüslerini gösterip,
Ona verdi Akbilek.

“Öyleyse, bizi Allah affetsin,
Emeyim, o zaman”, - diye,
Hayal etti çocuğu.

Akbilek’i emdi,
Nuraddin süte doyduktan sonra,

Satemir Han sevinip.

“Ak gördüm, ay gördüm”, - diye,

Dünya malını terk edip,

Kırk gün düğün yaptı.

IV. BÖLÜM

Han düğünü dağıtıp,

“Edige’nin intikamını alayım,

Düşmandan öcünü alayım,

Tohtamış’ın üzerine,

Asker toplayıp gideyim”, - diye,

Vezir mollasını çağırdı.

Çabuk mektup yazdırdı,

Uzağına mektup yollayıp,

Yakınına at yollayıp,

At gönderip yüksek-alçağına,

Büyük padişahlığın sahibi,

Tütüne bir kişi sürüp,

Gidiverdi Satemir Han,

Tohtamış Han’ın üzerine,

Ak bayrağını eline aldı,

Grup grup eviyle,

Asker toplayıp,

Çıkıverdi Satemir Han,

Tohtamış Han'ın üzerine,

Çerde çöpte hesap var,

Bu toplulukta hesap yok,

Askerin çokluğu,

Aydın aydın göllerin,

Balığını tutup,

Ayrı ayrı suların,

Suyunu içip gidiyor.

Başı konan yerlere,

Sonu gelip konuyor.

Dağları tutup,

Kara kurt gibi kıpırdayıp,

Asker taşınıp gidiyor.

Tohtamış'ın milletiyle,

Satemir'in milleti,

Dört nala koşan atlı kişiye,

Üç ay on günlük yoldu.

Susadığında su olup,

Kaybolduğunda yol olup,

Zayıfını yolda bırakmadan,

Topal atı kaldırmadan,

O zamanda söz ile,

Bu zamanda saz ile,
Ulaştırmış bu sözü.

Üç ay on gün yürüyüp,
İğdişin yelesini taradı,
Askerler yolculuğu dayandı,
Askerin nndekiler gelip,
İdil'in kara suyuna,
ğle vaktinde ulaştı.

Askerin çoğu,
Susayıp gelen asker,

İdil'den gelip su içti,
Gücü hemen bitti,
Dalgası dizden yükseldi.

Bembeyaz çadır, beyaz çadır,
Beyaz çadırdan Han yatıyor.
Savaş yerinde bin kişiyle bir olan,
Taymas gibi pehlivan,
- Düşmanın hangi tarafta Edige? - diye,
- Yolunu göster bizlere,
Biz cezasını verelim, - diye,
Atla koşarak geliyor.

Geldi ve bayrağını dikti. Çadır kurup asker dinlensin. Edige, Nogay'daki herkese geldiğini bildirip Satemir Han'a arzını söyledi:

Han üstüne Han gelse,
Bu da hanın meşakkati,
Han üstüne halk gelse,
Bu da hanın devleti.
“Han kıymetini han bilir,
Düşmanın kıymetini düşman bilir.

Barıştıır elçiden,
Düşmanlaştıır düşmandan,
İzin versen bizlere,
Biz gideriz Nogay'a.

Geldiğimizi bildirsek,
Tohtamış gibi hanlara.
Gafil kalmasın,
Zayıf atını baktırsın.

Semiz atını devindirip,
Eksik grubuna ekleyip,
Bozuk grupları düzeltip,
Savaş alanına çık, diye,
Gidip haber vereyim, -diye
Han'dan cevap bekliyor.

Satemir kalkıp söyledi:

Gideceksen, yalnızım,

Dostluk ile düşmana,

Sen gösterme kendini,

Can arkadaşın bir evden,

Çıksa eğer önünden,

Gizli sakla kendini, diye,

Cevap verdi Satemir.

Çocuğuyla birlikte,

Dal ipek gibi dalgalanıp,

Gidiverdi Nogay'a.

Sonraki sözü Tohtamış'tan dinleyin:

Tohtamış gibi ulu han,

Günlerden bir gün rüya gördü,

Bir garip iş gördü.

Bu gördüğü rüyadan,

Şüphesi var, tehlikesi var,

Tohtamış çok korktu,

Altmış iki vezirleri,

Otuz iki beyleri,

Geldi hepsi selam vererek,
Beyaz yüzü sararıp,
Oturuyordu kederlenip.

Altın kemer bağlamış,
Altı aylık hürmetli halkı,
Bir felaketten kurtaran,
Han veziri Kosnazar.

Yeri, gökyüzünü halk yöneten her zaman,
Allah açsın her insanın bahtını,
Ne sebepten beyaz yüzün sarardı,
Neren ağırdı,
Halk sahibi Han'ım?

Han: “Hiçbir yerim ağrımadı, gördüğüm rüyayı Tuman Hoca olsaydı yorumlardı.” -
diye onun olmadığını söyleyip kederlendi.

- Tuman Hoca şimdi vardı, - dedi.

- Git ve çağır buraya, - dedi.

Çağırıp getirdi.

Hoca, hana selam verip önünde durdu.

- Efendim, ne diyecektiniz, nedir? - diye sordu.

Sonra Tohtamış:

- Hoca ben rüya gördüm - dedi. Rüyamdan şüpheliyim, tehlikeli görüyorum. O
rüyamı anlatsam, yorumlar mısınız? - dedi.

- Tamam. - dedi.

Han gördüğü rüyasını hocaya bakıp böyle anlattı:

Ayak bağı kubbe,
Kubbe dibi boncuklu,
Aladoğanı eline alıp,
Çıkmıştım ben ava.

Önümden kaçtı tavşan,
Aladoğanı gönderdim,
Şimdi vurdum dediğimde,
Uçup geldi bir sungur.

Aladoğanımı kovup,
Kaçırdı benim avımı,
Tutuverdi o hayvan,
Beyaz yüzüm sararıp,
Önceki avı aldırıp,
Kaldım orada üzülüp,
Bu nasıl oldu hocamız?

Ondan daha çok kovaladım,
Kaşları çatılmış,
Karınları içine göçmüş,
Bir grup kurda rast geldim.
Gövdeleri iki arşın,
Uzunluğu sekiz el,
Hüda'nın bir aç kaplanı,

Geçidi kapatıp durdu,
Geçirmedi beni,
Sararttı benim beyaz yüzümü,
Ayaklarına kapanıp,
“Sen Hûda’nın bir açıydın,
Ben insanın hanıydım”, - diye,
Mükâfatlandırıp kaplandan,
Ondan sağ salim kurtuldum.

Ondan daha yürümüştüm,
Kapının önü balçıklı su,
Balçıklı suyu atla geçtim,
Geçtiğim yerin balçığı,
Tutuverdi atımı.
Sararttı beyaz yüzümü,
Öldüm, bittim dediğimde,
Sudan çıktım, kurtuldum.

Eve gidip, şölen verip,
Tüm halkı topladım,
Büyük aş olsun diye,
Et ile kalçayı,
Altın tabağa koyup,
Ben ortaya çıkardım.
Önce gördüğüm beyaz sungur,
Uçup geldi o hayvan,

Et ile kalçayı
Kapıp gitti elimden,
Ürkmedi benden merhametsiz.

Kapının önü büyük çınar,
Beli kalın, dibi sağlam,
Büyük çınarım yıkıldı,
Yaprakları döküldü,

Bağlı duran kara kuş,
Ürküp uçtu gökyüzüne,

Kuşu çağırdım,
Çağırdığımda gelmedi,
Kayboldu o gitti,
Nasıl olur hocam? - dedi.

Hoca kalkıp söyledi:
- Rüyan garip bir rüyaymış,
Nogay'dan giden yalnızım,
Ona hayırlı işmiş.

Kamışlı göl, kuyulu gölü,
Kuyusuz olur demiş miydin?
Martılı aydın gölü,
Tozsuz olur demiş miydin?

Edige yalnız sağ ise,
Sağ salim başını,
Kavgasız olur demiş miydin?
O talihli olmasın.

Önünden kaçan tavşan,
Dedenden kalan devletin,
Uçup gelen ak sungur,
Edige'nin intikamı,
İntikamını alıp,
Devletini aldığı.

Senin gördüğün çok kurtun,
Satemir Han'ın askeri!
Önünde duran kaplan,
Satemir Han'ın kendisi.

Han kıymetini Han bilip,
Saygı tutup sizlere,
Üstünden yolu verdiği,

Dostu ile düşmana,
O siyaset olsun diye,
Satemir gibi Han'la birlikte,
Edige'nin geldiği.

Senin gördüğün suların,

Sakin olursa, o kaygı,

Kaygı demeyeyim de ne diyeyim,

Müslümanın gözyaşı,

Atı tutan balçıklar,

Nogay'ın kanı olmasın.

Haktan tutup sizi,

Göndermemiş olması,

Rüyanda gördüğün ulu şölen,

Gerçekte kavga olduğu.

Et dediğin Kanıkey,

Kalça dediğin Tınıkey,

İki yavrunu,

Şu gelen ak sungur,

Edige'nin ta kendisi,

Gözünün önünde kızlarını,

Ganimet olarak aldığı.

Büyük çınar dediğin kendin,

Yaprak dediğin altmış iki vezirin,

Ürküp uçan kara kuş,

Tatlı canınız,
Şu canının gittiği.

Edige gibi yalnızım,
Halka sahip olduğu.

Acıyacak canım yok,
Bitlerin doyacağı kanım yok,
Başka diyecek sözüm yok.

Han sinirlendi, hocayı zindana gönderdi. Sonraki sözü Edige'den dinleyelim:

Kızarıp güneşler battığında,
Milletin sonu uyuduğunda,
İnsanoğluna bildirmeden,
Hayvanlara hissettirmeden,
Geldi de girdi şehre.

Büyük sokak, küçük sokak,
Beylerin yürüdüğü dar sokak,
Dar sokağı geçip,
Han kapısı arz yeri,
Dar kapılı geniş saray,
Geniş saraya geliyordu.

Geldiğini bildirip,

Tohtamış gibi hana,
Haber ver diye Edige,
Kapıda söyleyiverdi:

Atın semiz olduğunda,
Üvey oğlunuz,
Atın zayıf olduğunda,
Satın alan kulunuz.
Geldi bugün tekrar dönüp,
Öldü dediğin iki oğlunuz.

Tohtamış gibi ulu han,
Bu sözleri işitip,
Kaygılı kalktı yerinden,
“Yatanın üzerine duran,
Gelmesin” diye nasihat var.

Kara dışı asıl kürkün,
Yakasın yere sürüp,
Eteğinden sarılarak
Kalkıverdi yerinden,

Evlendiğim,
Aynı yastığa baş koyduğum,
Edige geldi kapıya,
Ateş yak, dilberim.

Bağlamış beline kemerim,
Yanımda mı Allah'ım,
Dede diyen sesini,
Edige'ye benzettim.

Kalk yerinden, dilberim,
Karaşş!
Kaybım geldi, kapıyı aç!

Tohtamış'ın karısı,
Ağlayarak kalktı yerinden:

Açılmayan alın yazım,
Gerçek değilmiş niyetim,
Kurtuldum mu diyordum,
Kurtarmadı Allah'ım.

Bu gelen oğlundan,
Şüphem var, tehlikem çok,
Edige canım geldi diye,
Endişelenme, Han'ım.

Göçebe olduğunda,
Katardaki deveye güç,
Savaş zamanı olduğunda,

Sağ taraftaki kıza güç.

Kanıkey ile Tınıkey
İkisi benim yavrularım
Ağaç dalı gibi sallanıp,
Büyümüştü yeni.

Önü dolu hayvanla,
Sonu dolu tozla,
Götürüp kutlu yerine²⁷⁶,
Yerleştireceğim diye gidiyordum.

Zayıf hayvana bakarsan,
Ağzını burnunu yağ eder,

Aylak olanı korusan,
Karaciğerini kan eder.

Kendinden doğmadan oğul olmaz,
Satın almadan kul olmaz.
Doğmamışlık olduğu,
Zamansız vakitte gelmiş.

Çıkma, dışarıya,
Tolgalı başını,

²⁷⁶ Kızını kocaya vermek

Edige koparıp almasın,

Tacı başını.

Koparıp alıp Edige,

Altın tahta binmeye,

Acele edip geliyor,

Çıkma, dışarıya.

İşte, Tohtamış bu sözleri duyup: üzgün kalktı yerinden, dışarı çıkayım diye gidiyordu Tohtamış, eşinin sözünden sonra durakaldı yerinde. Kapıdan çıkmadan:

- Edige attan indi. Doğurmasa da doğurmuş gibi annen idi. Karaşas sesini duyup, ağladı ak evde, yalnızım, attan indi, - diye.

Annenin gönlü sakinleşsin,

Elinden yemek yiyip git,

Söyleyiverdi Edige:

İntikam alacak günah yok,

Öç alacakmış gibi öfke yok,

Altı ay hürmetli halkından,

Bağırarak kovaladın,

Burada da size öfkem yok.

Beyaz yüzüm sararıp,

Geçen gidenlere el açıp,

Destek bulmadan Nogay'dan,

Gittim, dede, kederlenip,
Burada da size öfkem yok.

Sana öfkem var idi:
Altı aylık karnımda kalan yavrum,
Gelininiz oğlan doğurduğunda,
Müjdesini istediğinde,
Kulak ve burnunu kesip,
Kendine yedirdiğin gibi, dede,
Ne yapmıştım sizlere,
Ağlayıp geldi Nuraddin,
Dayanamadım sözüne.

Satmir gibi hanın,
Ayağına kapamıp,
Alıp geldim üstüne.

Satmir gibi han geldi,
Taymas gibi pehlivan geldi,
Çok asker geldi,
Gafil kalma, Han dede!

Zayıfına bakıver,
Semizini bastırıp,
Çamdan mızrak hazırlatıp,
Sen savaşa çıkıver.

Temiz yemeğini yeriz,
İki kızını,
Dar sokakta ağlatıp,
Evlenip kucaklarız, - diye,
Gidiverdi Edige.

Tohtamış gibi hana,
Bu tan ağarmadı,
Işığını saçan Güneş çıkmadı,
İnleyip, uyuyamadı.
Zorla tan ağardı,
Altmış iki veziri,
Beylerini çağırıp,
Tohtamış Han nasihat etti:

Nogay'a kılıç saplamaya,
Savaşa çıkıp, kan dökecek gibi,
Haliniz var mı beylerim?
Olmazsa iyi bir şekilde,
Hoş muhabbetin sözün var mı, akrabam?

Edige geldi dedikten sonra,
Bereketi kaçtı Nogay'dan,
Ruhu uçtu Nogay'ın,
Edige'nin yaptığı,

Tüm milleti bastı.

Ondan sonra Han veziri Kosnazar Han'a bir kelime söz sordu!

- Edige'nin iyi niyeti var mıydı? - dedi.

- Kendisinden bir yaş büyüğe - biz duralım, azizim, siz bilirsiniz derdi, kendisinden bir yaş küçüğe - siz durun, biz biliriz , -derdi.

- Öyleyse hocası kimdi? - dedi.

- Katte Hazreti hocasıydı, - dedi.

- Onu çağırıp getirtti, tavsiye aldı, Nogay bilginlerini topladı. Gerçek kerametli âlimlerden yedi yüzü bir araya geldi. İşte, martı gibi ak sarıklı, Satemir'in kaldığı çadıra gitti. Gelen âlimleri gördü ve hepsinin ellerini öne kavuşturup, ayaklarının üzerinde durduğunu görüp, bedeni titredi. Han, gelen âlimlerin önüne çıktı. Han, âlimlerin ellerini sıkıp selam verdi. Elini kaldırıp, Satemir'in halkı için dua etti. O duanın merhametinden mum gibi, kurşun gibi eridi, âlimlerin yanına gelip, halini sorup, bakalım ne demiş:

Gerçek kurt bilinir yuvada,

Hiç Müslüman kederlenmesin uzakta,

Başında beyaz sarık, üstünde cübbe,

Ne yapmaya geldin buralara?

Bu başımda altınla giydiğim tacım var,

Bir Allah'tan beş vakit namaz farzım var,

Başında ak sarık, üzerinde cübbe,

Çabuk söyle, bizden nasıl bir arzun var?

Sağ tarafından alevlenip doğan ayını,

Görüp sevinirim boyunu posunu,

Ellerini öne kavuşturup geldin benim önüme,
Anlat bize geldiğin tarafı!

Âlimler Han'a bakıp, ne yapmaya geldiğini söyleyip, bir çift söz söyledi:

Görüp sizi kavuşturdum ellerimi,
Riya görmezsen bu ölümü.
Ayıp görme, halk sahibi sultanım!
Söyleyeyim size geldiğim tarafı.

Dul kadın, yetim oğlan,
Aksak, topal, zavallı,
Korkuyor Nogay'ım.

Müslümanın Müslümanı kırması,
Farzdan, borçtan, sünnetten, minnetten değil,
Gönlü dinle olmaya razı değil,
Edige ile Tohtamış'ı,
Barıştırap ülke yapsak,
Vacibatı²⁷⁷ iman, siz sebep olursunuz,
Halk sahibi Han'ım,
Bunu nasıl görürsünüz?

Satemir Han söyledi:

- Hoş geldiniz, sefa getirdiniz. Bizde hiçbir söz yok. Biz sürerse yürüyoruz,

²⁷⁷ Vâcip olan, yapılması gerekli şeyler.

durdurursa dururuz. Edige ne emretse, biz oraya gideriz - Tohtamış gibi Han’a hiçbir öfkem yok idi. Edige’nin hatrı için asker toplayıp geldik. Kendi oğlunuz idi, Edige’ye gidin, ondan dileyin. Edige dileyini kabul etse ben de kabul ederim, - dedi. Âlimler, Edige’nin evine bakın! - dedi.

Âlimler yerinden kalkıp, Edige’nin olduğu eve doğru ellerini kavuşturup yürüyeverdi. Edige çadırda uzanıyordu. Âlimlerin önünde gelen hocasını gördü. Hocasını görünce dayanamadan ellerini kavuşturup, saygı gösterip, hocasına selam verdi. Hocasına saygı duyup: “Hoş geldiniz!” - dedi. Edige koyunun semizini kestirip, gelen âlimlere dokuz çeşit yemek verip hizmet etti. Akşam uyudu, tan ağardı. Sabah namazını kıldıktan sonra, Edige hocasının önüne gidip, ellerini kavuşturup nasihat etti:

- Dün geldin, misafir oldun. Artık sormak sünnet. Hocam, ne için geldiniz? - dedi.

Millet içinde mollanın,
Ellerini kavuşturan hocaların,
Tohtamış gibi hanın,
Ne günahı varsa,
Bütün günahına af dilemeye geldik, - dedi.

“Af” dediği zaman Edige ne olduğunu anlamadı, hocasına bakarak söyledi:

Hangisini söyleyeyim,
Hangi tarafa çekeyim,
Altı aylık hürmetli halkta,
Yemeğimden suçlayıp,
Tohtamış beni kovduğunda,
Hocam, o zaman neredeydin?

Kendimi anlatıp ne yapayım?
Altı aylık karında kalan yalnızım,
On dört yaşına geldiğinde,
Yaşı gelip yaşlanan,
Üç yüz altmış yıl yaşayan,
Sağlığı ile aklını,
Kurumuş kemiklerini,
O iyice saklayan,
Gitse dönmez ülkesine,
Getir, diye yalnızımı kovduğunda,
Hocam, o zaman neredeydin?

Altı ay yollardan,
Tohtamış gibi hanlardan,
Diler mi dediğinde,
Hocam, o zaman neredeydin?

Dilek dediğin bu ise,
Bu dileğin kabul olmaz.
Ondan intikamımı almadan,
Benim içim rahatlamaz.

Nogay'dan gelen âlimler, hiçbir cevap veremedi. Önceden yaptıkları aklına geldi. Yere bakıp herkes üzüldü. Hocasının üzüldüğünü Edige anlayıp, canı acıyıp, korktu:

- Hocam, siz yalnız, ben yalnız, beddua etme bizlere. Şimdi bu sözümü Tohtamış Han'a söyle. Üç ay, on gün sonra savaşa çıksın, - dedi. Söyle bunu halkına.

Âlimler gitti, Edige'nin sözünü Tohtamış Han'a söyledi.

V. BÖLÜM

Zayıf atına baktırdı, şişman atını bastırdı, hasta atını tedavi etti, üç ay on gün sonra savaş alanına çıktı.

O da çıktı şehirden,
Bu da çıktı şehirden.
Sahibinden serbest kalan,
Köle de çıktı şehirden.
Tay binen de kalmadı,
Kısrak binen de kalmadı,
Meydanda yürüyen işçilerin
Hesabı sayısı olmadı.
Yığını sürüp, topluluğu yönetip,
Tohtamış Han da çıktı şehirden.

Satemir'in evinin sağ tarafına bayrak dikti. Dosta-düşmana siyaset olsun diye, kara halkı taşıdırdı, Tohtamış'ın topunun sesini duyup, Satemir'in canına ateş düştü.

Satemir'den bir elçi,
Atı koşturup geldi.
Tohtamış gibi hana:
- Ey, Tohtamış, Tohtamış!
Haberleşmeden, konuşmadan!
Neden attın topunu?
Cevapsız atma topunu,

Belli etme bu kadar fazlalaştığını,
Şehrini bırak bozkırda,
Gölünle birlikte alırım,
Ağlatırım çocuğunu,
Vurma kara topunla!
Bunu gelip söyleyen elçi
Tekrar döndü izine.

O zamanın savaşı bu zamanın güreşi gibi oluyormuş.

Satemir'den bir pehlivan,
Tohtamış'tan bir pehlivan,
Çıkıverdi atla koşturarak,
Satemir'den Taymas,
Tohtamış'tan Baynazar,
O da mızrağı eline aldı,
Bu da mızrağını eline aldı,
Birbirine mızrakla vurdu,
Mızrağı doğru gitmedi,
Ak zırhlı gömleğinden geçmedi,
O bedenine ulaşmadı.
Olta iğnesi gibi eğildi,
Mızrağı yere bıraktı.
İki arslan at üzerinde,
Yakasına sarılıp,
At üzerinde savaştı.

Aygır gibi tepindi,
Buğra gibi çatıştı,
Koç gibi güreşti,
Horoz gibi didiştı,
Teke gibi çekiştı,
Batur idi Baynazar,
Pehlivan idi güç sahibi,
Taymas'ı büyük koyun gibi eyer önüne koyup,
Tohtamış gibi hanın hakkı olarak,
Götürdü Baynazar.

Atla yürüdüm ben dağa,
Vururum kılıçla düşmanlara,
Götürdüm Taymas'ı,
Han'ım, sizin hakkınız olarak.

Han kalkıp hüküm verdi:

- Taymas'ın göğsünü delip gövdesini kesin, akciğer ve kalbini alıp soğuk suya konsun, - dedi.

Taymas'ı öldürüp, Baynazar akşama kadar savaştı. Taymas gibi otuz sekiz baturu öldürüp tekrar yerine geldi.

Şimdi, Edige bu olayı görünce beyaz ata eyeri ağır bir şekilde takıp savaşa çıktı.

Kibirlenmiş Baynazar,
Çıkmıştı savaşa,
Satemir gibi handan,
Cevap alıp gideyim diye,

Geldi oraya Edige.

Aladoğan gibi gözünü alamadan,

Zeki kuşu gibi küçölüp,

Edige'den önce gelip,

Cevap bekliyordu idi Nuraddin,

Yalnız doğan Nuraddin,

Allah versin muradını.

Han dedenin önünde,

Ak mızrağına dayanıp,

Ne yapıyorsun, zürriyetim?

Suçludan intikamı alayım,

Öçluden öcümü alayım,

Dede, cevap versene,

Harika işimi görsene.

Edige kalkıp söyledi:

Düşmanı gördüğün yok idi,

Yalnızım, bana cevap versene,

Bizler hoca, sen öğrenci,

Bu savaşın talimini,

Yalnızım, benden görsene.

Dedesinin emrini terk etmedi çocuğu,
Edige atını kamçılıayıp,
Çıkıverdi savaşı,
Kibirlenen Baynazar,
Çıkmıştı o da savaşı.

Edige'den korktuğu için o denli,
“Bugün hastalandım”, - diye,
Bağırarak kaçtı Baynazar.

O zamanda oldu savaş,
Savaşta hiç durmak yok,
Ejderha gibi nefes alıp,
Elindeki keskin kılıç,
Bileğinde parıldıyordu.
İsfahan'ın²⁷⁸ keskin kılıcı,
Rüstem'den aşağı değil,
Edige'nin savaşı.
Sapladığında onuna beşine,
Yanılmadan kesti kılıç.
Kara laçın uçacaksa,
Uçsa dağın başını izler,
Koç yiğit girse savaşı,
Beşine saplayıp, onu izler.
Eceli geleni öldürdü,

²⁷⁸ İran'ın İspahan şehrinden getiren kılıç

Meşakkatlarını kırdı,
Cengiz'den kalan kara bayrak,
Kara bayrağa at gönderip,
Kara bayrağı düşürüp,
Nogay'ı yağmaladı.
Kaynayan çaydanlığa,
Kaynayan kazana,
Bırakıp kaçtı bakmadan,
Eline mızrak aldı,
Ayrılık derdi kötüydü,
Yağmalanmış Nogaylı,
Tohtamış'ın şehrine,
Kaçarak gelip sığındı.

“Kaçan düşmana kadın batur”, onlar peşinden kovalamadı, ‘Korkmazsak, fışıldamazsak”, - demiş. Tohtamış korkup, dedenin oğlu, ağabeyin kardeşine elçi gönderdi. - “Edige malımı, dünyamı alsın, tahtıma otursun, artık Müslümana kılıç saplamayı bıraksın”, - dedi.

Satemir Edige'yi çağırıp:

- Oğlum, artık Tohtamış pişman oldu. Altın tahta otursun, hayatını geçirsin diyor, - demiş.

- Dede, bugün tahtını verirse, yarın devlet kuşunu uçurursa, gidip başına konacak. Bugün verse yarın alır, - dedi.

Devlet kuşunu uçurdu, Tohtamış'ın başına kondu. Devletin başında olduğunu Han o zaman anladı.

Sonra Edige: ‘Tohtamış isteğimi yapacaksa İdil'in o tarafını versin. Kuşla ava çıkarım, atlarımı sürerim, ayağımın gittiği yere kadar gezip, kaygısız kedersiz hayat geçiririm’, - dedi.

Tohtamış bunu işitip, vezir mollasını çağırdı. - “Vezir molla, yaz, nerede su varsa Edige’ye hediye et”... Vezir molla yazdığıyla, Edige’ye söylediğiyle.

İkinci isteği: - ‘Nogay’da iki dostu var, onların yiyebileceği kadar mal, dünya versin devlet.

On dört yıl oldu geçeli, benim eşim Karaşas’ı kendi kızını evlendirdiği gibi düğün yapıp, benim elime versin, - dedi.

- Olur, - dedi.

Önü dolu hayvanla, arkası dolu kölesiyle düğün yapıp götürdü. İdil’in bir tarafını Edige’ye verdi. Tohtamış yerinde kaldı.

İşte Satemir ikisini barıştırıp, askerini alıp, ülkesine döndü.

VI. BÖLÜM

Bunlar gitsin. Edige’den belâ yok, Tohtamış’ta belâ var. Edige tarafına giden kurtuldu, Tohtamış tarafında kalan yüz bin belâyâ tutuldu. Belâsız yeri kim sevmez. Edige’nin tarafına zengin de geçti, yoksul da geçti, Tohtamış’ın yönettiği iki kat halkı Edige tarafına taşındı. Ondan sonra altmış iki vezirler:

- ‘Böyle ülke olmaz, milleti ya Edige ya da Tohtamış yönetsin’, - dedi.

Keskin kılıçlı, hızlı atlı kahramanlar Edige tarafına geçtikten sonra, onlardan hayvan almaya başladı. Bir kere yapılan iş alışkanlık oldu, zorbalığı iki kere yaptı. Edige’nin asla içine sinmedi. Tohtamış’ın tahta oturup, milleti korkutması Satemir Han’ın sayesindeymiş. Artık “İdil’den geçin, Edige’nin şehrini alın”, -diye Tohtamış emir verdi.

İdil’den geçip Nogaylı,

Edige’nin yurduna saldırdı,

Kaçanlar Edige’ye

Saldırı olduğunu bildirip,

Edige’ye arz etti.

Ondan sonra Edige,
Bu sözü işitip,
Dayanamadan husumete,
O hâliyle gidiverdi.

Giderken de söyledi:
Keçi eceline acele ederse,
Çobanın dayalı duran,
Sopasına dayandı”.
Akılsız aptal dedem,
Nerelerden nereye kaçarsa kurtulur?

Atla koşarak İdil’den
Geçiverdi Edige.

Asıl atını kamçılıyıp,
Çatlamış buz gibi gümbürdeyip,
Kaplan gibi bağırıp,
Tohtamış’ın kapısına
Doğru gitti Edige.

Kapısını pençe attı.
Kapısını yıkıp,
Gökyüzüne fırlattı.

Nuraddin’i çağırıp:

Yüksek dağım – heybetim,
Yalnızım, buraya gelsene,
İntikamı alsana,
Öclüden öcünü alsana!

“Olur, baba!” - diye,
Yüzü parlayıp,
Kaşlarını çatıp,
Ulaştı Nuraddin.
Babadan alıp izni,
Tek başına atla koşarak geliyordu.
Tohtamış’ın şehrine.

Nogay’a kılıç vurdu,
Eceli geldiğini öldürüp,
Meşakkatlerini kırdı.
Kenegeste Kerim Bey’i
İyice sapladı Nuraddin.

Oymavıt’ta Ömir Bey’i
Bağırtıp sapladı Nuraddin.
Alangasar Baynazar’ı,
Bağırtıp sapladı Nuraddin.

Halk sahibi Agay’ı,

Halk ağabeyi Tagay'ı,
Bağırtıp sapladı Nuraddin.
Altından kemer bağlayan,
Çift çift bıçak asmış,
Kosnazar gibi veziri,
İp salıp boynuna,
Kapıya götürüp:
“Sıpira ozana gittiğinde,”
Bize verdiğin silahın,
Şunun gibi miydi, veziri? - diye,
“Silah bunun gibi olur”, - diye,
Küçücük sapladı Nuraddin.

Tohtamış gibi ulu Han,
Yüz insanla birleşip,
Husumete dayanamadan,
Çıkıverdi kapıdan.

Kanıkey ile Tınıkey,
“Siz gittiniz, biz kaldık” -diye,
Orada kaldı ağlayarak.

O zamanda Edige,
Tohtamış'ın evine,
Atla koşturup geliyordu.
Devir kimin devri,

Edige Han'ın devri.
Zaman kimin zamanı,
Edige Han'ın zamanı,
Şehirlere haber verdi,
Kırlara haber verdi,
Edige tahta oturup, Han oldu.

Tohtamış gibi ulu Han,
Yüzlerce insanla çarpışıp,
Gidiyordu ülkeden,
Kovalayıp Nuraddin.

Han'ın kanını dökeyim,
Alıyım diye canını".
Geliyordu düşünüp.

O zaman durup düşündü:
"Ben babamdan sorayım,
Öldür, diye izin verirse,
Han'a kılıç saplayayım.

Bakışı sert bir kişiydi,
Han'ı öldürmek olur mu? - diye,
Babam kızarsa, diye,
Tekrar döndü Nuraddin.

Babasının önüne
Zilli mızrağı eline alıp,
Geldi Nuraddin.

Olduğu işleri,
Söylemişti babasına,
Babası kalkıp söyledi:

Elinle bağladığını,
Dışınle çözecek olmuşsun.

Artık kalan işleri,
Nuraddin'e vazife etti.
Nuraddin bindiği sarı ala atın,
Tam arkasına getirdi,
Kuyruğunu okşayıp,
Yanına çok yanaşıp,
Bir kılını kesip alıyordu.

“O atın kuyruğu,
Yetişinceye kadar kov” - dedi.
Han yanında yüz kişi,
Hepsi de acımasız kişi,
Zehrin azı da var, çoğu da var,
Üşenmeden kovuver.

Olmuştum evliyalardan,
Bedduamı alma, bir tanem,
Bedduam kara taştan geçerdi,
Haberdar ol, Nuraddin!
Eğer birini canlı getirsen,
Lanet okurum,
Git artık, yalnızım”

Tamam, olur, baba, - diye,
Tohtamış Han’ı kovmaya,
İzin aldı Nuraddin.

Han olduğunu bildirip,
Han’ın kızı Kanıkey’i,
Edige Han aldırıp,
“Bize ganimet oldun” diye,
Nikahını kestirip,
Han kızını aldı.

Küçük kızı Tınıkey’i
Nuraddin boynunu kucaklayıp,

İki gözünden bir kere öpüp,
“Sen benim oldun” diye,
Tohtamış’ın arkasından,
Kovarak gidiverdi.

Şimdiki sözü Tohtamış Han'dan dinleyin.

Han bindiği mavi at²⁷⁹,

Bağırarak kişnedi,

Tohtamış ata söyledi:

Ey, mavi at, mavi at!

Kişneme mavi at.

Gece gündüz kaçarsan, bitersin,

Titreme artık, sağlam bas!

Edige oğlu Nuraddin,

Yetişirse arkamdan,

Ak mızrakta ölürsün,

Sahipsiz asıl kemiğim,

Karga ile kuzguna,

Ceset olup kalırsın.

Ülkesinden ayrılıp,

Gidiverdi Tohtamış,

Nogay'ın, gölünü, çölünü arayıp,

Gidiverdi şehirden.

Babamın damat olduğu yer,

²⁷⁹ Dört yaşındaki aygır

Annemin gelin olduğu yer,
Eğilip selam verdiği yer,
Sazan gibi zıplayıp,
Saf kişilerin büyüdüğu yer.
Göbek bağımın kanayıp damladığı yer,
Kitap alıp elime,
Okula oynayarak gittiğim yer.
Sen ne oldun benden sonra,
Ben ne oldum senden sonra.

Yoksul ile zengin denk,
Keçi ile koyun denk,
Malım senden ayrıldım,
Sen de benden ayrıldın, - diye,
Nogay'ı yoklayıverdi:

Başını alsan, çimenim,
Dibini alsam, çalılığım,
Yuvarlayan araba dingili,
Nogay'ım senden ayrıldım.
Başını alsam,
Fukaranın azığı.
Dibini alsan,
Hayvan bağladığım kazığım, - diye,
Bunu yoklayıverdi.

Uçuverdi kuzgun kuş,
Ötüyordu tavus kuş,
Kanatın kuşta, boynun boş,
Vurursam yere düşersin,
Bundan da geçti Tohtamış.

“Açlıktan doymuş hizmetçi”

Han olup Edige,
İyi ile kötünün,
Kıymetini bilemez.
Nasıl Han olsa da,
Benim gibi asil olamaz.

İşte, Nuraddin sarı atı kamçılıyıp, Tohtamış Han’ı kovalayıp, kaç ay, kaç gün yolculuk yapıp ulaştıktan sonra öldürüp, ak mızrağını işaret edip geldi. Günlerden bir gün saydığında iki yüzünü öldürmüştü.

Han yanında Kenjambay,
Gitmişti birlikte,
Başka yola dönmeden,
İki atın izinden
Nuraddin yalnız ayrılmadan,
Kovalayıp gidiverdi.

Bindiği atı yorulup,
Tohtamış Han’dan ayrılıp,
Kalmıştı Kenjembay,

Uzaktan uzunca baktı:
Kanatlı kuş gibi yaklaşan,
Bir tulparı gördü.
Ne yapacağını bilmeden,
Nuraddin'e yalvarıp,
Bir kaşık gibi kanın soğurup,
Söyleyiverdi Kenjembay.

Kayından yay yapmışsın,
Ne zaman düşmanı kovalarsan,
Allah yolunu açık etsin, beyim!
Yükseğe konan sungur gibi,
Sarı ala atın üzerinde,
Oturmuşsun, mirza beyim!

Açılmış bahçede kırmızı çiçek,
Hizmetine bizler kul.
Ya öldür ya da öldürme,
Oğlum, artık kendin bil.

Nuraddin bu sözü dinleyip: “Kenjembay’ı öldürmesem babama ne zarar gelir ki”, -
diye:

- Ey, Kenjembay! Sen ölsen de yer dolmaz, ölmesen de çoğalmazsın.

Seni öldürüp ne yapacağım, öldürmeden gideyim. Tohtamış Han’a nasıl hizmet
etmiştin, babama da öyle hizmet et. Kendine bir kere dön, kendini kurban et! - dedi.

Canı tatlı, gözünü açıp kapayana kadar on iki kere Nuraddin’e dönüp, onu affetti.

Nuraddinden izin alıp geri döndü Kenjembay.

Zayıf atını yedeğine alıp,
Tohtamış'ın yurduna,
Geri döndü bir günü,
Hana doğru gitti.

Evine de bakmadan,
Doğruca gidip selam verdi.
Kenjembay'ı gördüğünde,
Ne olduğunu anlamadı.

Kenjembay!
Başımdan meşakkat,
Geçti mi demiştim,
Hala kurtulmamış, - diye,
Altın tahtın üzerinde,
Zorlandı Edige.
Keseyim diye Kenjembay'ı
Kılıcı aldı eline.

Edige Han düşündü:
“Yalnız çocuğun yaptığı,
Düşmandan kötü” demiş,
Azat edip bırakmış, yalnızım,
Kenjembay'ı öldürsem,

Gönlünde kalır, diye,

Kenjembay'a söyledi:

Evinden çık. Eğer iki insanla konuştuğunu görürsem, göçünü uzağa taşıttıracağım, dedi.

Aradan kaç gün geçti. Kenjembay handan kaçarak yüz doksan başlı çadıra gelip, ağlayıp oturan Tınıkey'i görüp, birlikte ağlamaya başladı:

Ey, yavrum!

Baban idi Tohtamış.

Atsız idim at verdi,

Kürksüz idim kürk verdi,

Asıl kürkünü giydirdi,

Arabî atlara bindirdi.

O günler artık bize yok,

Ağlama artık, yavrum!

Benim dediğimi yaparsan, kendinle birlikte kızları alıp, yarın hana selam söyleyip, hanlığını tebrik et, ablanı almış enişten, boş dönme şakalaş. Oradaki söyleyeceğin: - "Bir yuvada iki kazdık. Birimizi vurdun, birimizi vurmadin. Ok mu bitti yoksa yaşlandın mı?" - diye kahkaha at da "dön" - dedi.

"Tamam!" diye, asıl kürkünü giyip, kendisiyle birlikte kızları alıp, baş örtüsünü takıp, bakan insanın aklını alıp, Edige Han'la selamlaşmaya gitti. Sonra Edige: "Hoş geldin", - diye iltifat etti. Artık hanın kızı Tınıkey cevap bekledi. "Gelebilirsin", - diye Edige kıza izin verdi. Tınıkey izin alıp, yerinden kalkıp, şakayla söyledi:

- Enişte! Bir yuvada iki kazdık. Birimizi vurdun, birimizi vurmadın. Ok mu bitti yoksa yaşlandın mı?" - diye Tınıkey kahkahayla gülerek evden çıkıp gitti.

O zamanlar Edige'nin,
Hiçbir şey görmedi gözleri,
Mosmor oldu yüzü,
Bu söze dayanamadan,
Han yerinden kalktı.
Saraydan çıkarmadan,
Tutuverip Tınıkey'i
Gizli yere götürüp,
Gönlüne göre istediğini yaptı.

Bu işi bütün millet duydu. Sonra Kenjembay koyun bakan çobana, hayvan bakanlara gidip:

Yakında Edige Han'ın düğünü var. İki çift söz söylerseniz, kürk verecek yeri var, - dedi.

Çobanlar söyledi:

- Ağabey, atı da senin, kürkü de senin. Koyun bakmaktan kurtulsak iyi olurdu.

O zaman ne söz söylemeliyiz? - dedi.

Oradaki söyleyeceğin söz bu:

Edige Han gibi olmayın,
Gelinini almayın,
Allah önünde,
Günahkâr olmayın.

Çobanlar bunu söyleyip,
Bilmediğini öğrenip,

Yürüyüverdi koyun bakıp.

Sonraki sözü Nuraddin'den dinleyin: Kaç ay, kaç gün yolculuk yapıp, Tohtamış Han'ı kovalarken önüne bir çoban çıktı.

Mavi atı var altında,
Mavi kürkü üzerinde,
Han tacı başında,
Bu yerden han geçti mi?

Çoban durup söyledi:

Ben kuşçu olmam,
Gördüğümü tanımam,
Mavi atlı, mavi kürklü,
Ben hanı bilmem.

Burada bir bulak var. O bulakta biri üç gündür orada abdest alıyor, durmadan namaz kılıyor. Ben o insanı gördüm, - dedi.

Nuraddin tarifini alıp, söylediği yere gelip baktı. Atını yanına bağlayıp, öğle namazını kılan Tohtamış Han'ı gördü. Han namaz kıldıktan sonra, önüne çıkıp, hanla selamlaştı.

- Dedede! Suçludan intikamımı aldım. Öclüden öcümü aldım. Artık dediğimi yap, atına binip benimle geri dönsen. Gidip tahtına oturup milletine sahip ol, - dedi.

- Oğlum, han tekrar şehre dönmez. O halk bize haram oldu.

Sonra Nuraddin:

- Dedede! Sözünde yok hata! Babam söylemişti: “Eğer Han dönerse öldürme, getir.

Söylediğini yapmazsa bırakıp gitme, başını getir', - dedi.

- Tamam, oğlum. Ölüme razıyım. İki rekat namaz kılayım. O zamana kadar bekle, - dedi.

İki rekat namaz kıldı. kelime-i şehadet edip, Allah'a boyun eğip durdu.

Nuraddin arkasındaki kılıcını alıp, Tohtamış'a savurdu.

Tohtamış'ın kellesi,

Yere düştü Allah diye.

Tohtamış gibi handa

Tarı gibi günahı yok idi.

Yanındakilerin sözüyle,

Meydana gelen bir hadiseydi.

Günahının olmadığını buradan bil,

Kan yerine süt aktı.

Tohtamış'ın kellesini,

Ak mızrağına batırıp:

Kuldan vezir yapar mısınız?

Kul sözüne inanır mısınız? – diye,

Kellesini yukarı kaldırdı.

Allah bu kelleye dil verdi:

- Oğlum! Kuldan vezir yapsam, kul diline inansam da gövdem aşağıda kaldı, başım yine de senden yukarıda, oğlum! - dedi. Kellenin dili bağlandı.

Kellesini çuvala koyup,

Mavi atını yedeğe alıp,
Geri döndü Nuraddin.
Tohtamış Han'ı öldürüp,
Kaç ay, kaç gün yol gidip,
Yetiştı Nogay'a.

Koyun bakan ve deve bakan çobanların toplanıp konuştuklarını gördü. Nuraddin konuşmaları dinlediğinde, dinlenecek söz değilmiş. Kenjembay'ın araya ateş koyduğunu o zaman anladı.

- “Babam akıllı, ben aptalmışım. Babam haberdar, ben habersizmişim. Kenjembay'ı boşuna geri göndermişim. Kenjembay gelmiş, araya ateş koymuş”, - diye Nuraddin yerinde kaldı.

“Nuraddin geliyor!” diye, müjde verene koyun hediye ederim”, - diye Edige hızlı atlı, keskin kılıçlı yiğitleri yola çıkarmıştı.

İşte, Nuraddin'in geldiğini hana bildirip handan çok hediye aldı.

“Yavrusu geliyorsa önüne çıkmazsam olmaz” - diye altmış iki vezirleriyle Nuraddin'i karşılamaya çıktı.

Nuraddin babasını uzaktan görüp:

- Ey, baba! Senin yaptığın iş mi? Benim göreceğim rüya mıydı? Azan Allah'ı suçlar. Burada milletin önünde, orada Allah'ın önünde günahkar omuşsun. Bu işte kim suçlu? - dedi o zaman.

Nuraddin babasına darılıp:

- Millet senin, yurdun senin, başımı alıp gitmezsem olmaz, - diye sarı ala atı kamçılıyıp gitti Nuraddin.

O Allah'ın kudreti,
Elindeki kamçının,
Sapı kopup,
Çıkıverdi elinden,

Edige'nin sağ gözüne çarptı,

Aktı sağ gözü,

Kara Alp dedenin,

O zaman tuttu bedduası,

İşte, Edige, gözü acıp, deve gibi çöktü, sinirlenip söyledi:

Doğmasaydın, doğdurduğum,

Adını Nuraddin koydurdum.

Beline hafif olsun diye,

Kayından yay bağladım,

Yüreğin büyük olsun diye,

Kaçan düşmanı kovdurdum.

Uludan yiyip doysun diye,

Tohtamış Han'ı, yalnızım,

Günahsız hanı öldürttüm.

Baba dediğin ben olsam,

Vurup gözümü çıkardın,

Ahirete ne yüzle gidersin?

İşte, Nuraddin bu sözü işitip: “Babasına vurup gözünü çıkaran Nuraddin Bey olduğumdan, ülkeden gideyim, duymasın kulağım, bu milleti bırakayım” diye, yanına kırk yiğit alıp, ülkeden çıkıp gitti Nuraddin.

VII. BÖLÜM

İşte o gitti de gitti. Ne kadar ay, ne kadar yol yürüdü, Paren²⁸⁰ Han'ın ülkesine geldi. Paren Han'ın her gün bir kız, bir koyun yiyen ejderhası varmış. O ejderhayı kim öldürürse tek kızımı veririm, diye Han söz vermiş.

Nuraddin o ülkeye gitmişti. O gün han kızının sırasıydı. Kızını bağlamıştı. Nuraddin o gün ağlayan kızın gözyaşına görüp, o ejderhanın önüne çıkıp, kılıcını tuttu. Ejderha insanoğlunu görüp, nefesini çektiği zaman Nuraddin beklemeden ejderhanın ağzından girip kuyrundan çıktı. Ejderhayı öldürüp hanın kızını serbest bıraktı. Kız çabucak evine geldi.

Han: - Neden geldin kızım? - diye sordu.

Kız: - Bir yiğit gelip ejderhayı öldürdü.- dedi. Han inanmayıp, birisini gönderip kontrol ettirdi. Ortasından ikiye ayrılan ejderhayı gördü. - “Öldürmüş”, - diye Han'a haber verdiler.

Han felaketten kurtulduğu için sölen verip, Nuraddin'i bulup, kızıyla evlendirdi. Yanındaki kırk yiğidi de evlendirdi. Böylece Paren yurdunda yedi yıl yaşadı.

Sonraki sözü Edige'den dinleyelim:

Şirinmiş yavrusu,

Merhametliymiş babası,

Can içinde şirini,

Nuraddin'den ayrılıp,

Bakır kanadından ayrılıp,

Altın tahtın üzerinde

Oturuyordu babası.

Gelen ile gidenden

Soruyordu yavrusunu direk,

²⁸⁰ Paren – doğrusu ‘Фэрәһк’ (Frang kelimesinden türetilmiştir, Avrupalı anlamında)

Hiçbir yerden haber alamadı,

Ya ölü ya da diri,

Hiç kimse bilmedi.

Bu gözün çıkmasından da beter,

Bu gözüm çıksa da,

Yer arayıp kalsam da,

Yalnızıma söylemeliymişim,

Sert, öfkeli sözümü,

diye Nuraddin aklına geldiğinde ne dediğini bilmedi, milletine veremiyordu hükümünü. Nuraddin aklında olmazsa doğru hüküm veriyordu.

Böylece, altı yıl kederle geçip, yedinci yılda Edige'nin zamanında bir kadının üç oğlu vardı, üçü de hizmetçiydi. Kadının üç oğluyla birlikte bir keçisi vardı. İyi anlaşılarak o kadar, keçiye sırayla bakarlardı. Dördü keçiye dörde pay etmişti.

Günlerden bir gün yaşlı kadın söyler:

- Çocuklarım! Allah tembeli sevmez. Boşu boşuna durmayalım. Nogaylı'nın harmanına gidip yiyecek alalım, boş gider, üleştiririz, hakkımız deriz. Böylece kış yiyeceğimizi oradan buluruz, - diye çocuklarına nasihat etti.

- Tamam, anne! - diye, barakasını bozup, dördü bölüşerek sırtlarında taşıyıp, keçiye sırayla yedeğine aldı, buğday harmanının başına geldi. Harmandan yiyeceğini alıp bekçi olarak durdu.

Bir taraftan diğer tarafa geçip, yem yiyen keçiye bir gün çocukları sinirlenip, dayak atmıştı, keçinin ayağı kırıldı, o ayak yaşlı kadının payıydı. O, kumaşla bağlayıp, ağzına geleni söyleyip, çocuklarına beddua etmişti. O gün kadının sırasıydı. O gün keçi bir yere girip, bacağı kora değmişti, bacağına sardığı kumaş alev aldı. Keçi meleyip meydana çıktı. Meydana çıkıp, bağlanan kumaştan keçi yününe yayıldıktan sonra her yerde toplanan harmana sıçradı. Harman sahibi, yaşlı kadını ile çocukları bağlayıp Edige Han'a götürüp arz etti:

- Harmandan yemeğini almıştı, orayı yaktı, çocuklarım yemeksiz kaldı. Harmanı

yaktı, efendim, - dedi.

- Han, yaşlı kadının çocuklarından sordu:

- Bunlar ne der? - dedi.

- Efendim, gerçeği söyler, - dedi. Harmandan yiyecek aldığımız da doğru, yangın çıkardığımız da doğru. Dördümüzün bir keçisi var. Dört bacağını pay etmiştik. Yaşlı kadının payına düşen bacağıydı. O bacak dayak attığımızda kırılmıştı, onu kumaşla bağlamıştı. O gün bir de yaşlı kadının sırasıydı. O gün harman da yandı. Bu harmanı kim ödeyecekse o ödemeli, Han'ım! -Bizim gördüğümüz bu, - dedi.

Sonra Edige kalkıp:

- Yaşlı kadının hem sırasıymış hem de payına düşen bacağıymış, elbette, bunu yaşlı kadın ödemeyecek de bunlar mı ödeyecek? Anacığım! Bunları siz ödeyeceksiniz, - dedi.

- Kadın bu sözü duyunca bağrına ateş düşüp:

- Efendim! Yedi gün süre ver, - dedi.

- Anneciğim, yedi gün değil, on dört gün olsun, - dedi.

Yaşlı kadın bu sözleri duyup,

Çıkıverdi saraydan.

Meydana çıkıp düşündü:

Şimdi bu buğdaya,

Ne yapmıştım Allah'a,

Saçımı yolup versem de,

Başımı kesip versem de,

Bu buğdayın ödemesi,

Bununla biter mi?

Böyle eziyet çekince,
Askerlerin önünde,
O konvoyda yürüyünce,
Akan İdil'in suyuna,
Gidip öldüğüm iyi diye,
Gidiverdi ağlayıp,
Koşarak geldi İdil'e.

Kendini suya atmaya hazırlasa da canı tatlı, kendisini suya atamadan, İdil'in kenarında bir süre yürüdü. Yaşlı kadının nefesi daralıp, yorulup, kıyafetlerini çıkarıp, toprağa doldurup, kıyıda ayaklarını suya koyup, olduğum yerde batayım diye ağlıyordu.

Sarı ala at altında,
Kartal kuşu elinde,
Kırk yiğidi yanında,
Çıkıverdi bir yiğit.

Ormandan kıra çıkıp, atlarına su vermek için İdil'e gelince ayağını suya koyup ölmeyi hazırlanan yaşlı bir kadını gördü. Önceki sarı ala atlı yiğit, kırk yiğidinden ayrılıp yaşlı kadının yanına geldi:

Anacığım! Suyu bakıp öleceğim diye oturuyorsun. Han'ın zalim mi oldu?
Çocukların haram mı oldu?

Kimden çektin eziyeti,
Kimlerden gördün zorluğu,
Haber ver? - dedi.

Yaşlı kadın kalkıp söyledi:

Yolcu isen, yola düş,
Geçeceksen, geçiver,
Ben öyle bir zavallıyım,
Sorma, oğlum, derdimi.

Ey, ana! Sözünün anlamını söyle, - dedi.

Sonra yaşlı kadın söyledi:

Edige gibi hanımız,
Bütün harmanı ödemesini,
Koydu benim boynuma.
Böyle eziyet çekince,
Atıp suya kendimi,
Öleyim diye oturuyorum, - dedi.

- Ana, kendini suya atıp imansız ölme! - dedi. Yaşlı kadın:

Tamam, oğlum! - dedi.
Gaipten gelen yiğit,
Ben böyle bir zavallıyım.
Tavsiyen varsa, ver yiğit.

O zaman yiğit söyledi:

Edige Han'a gitsen,

Tekrar arz etsen,

Kırılan bacak - ölü bacak,

Giden bacak - sağ bacak,

Bu sözü söyleyip hanına,

Hilekârlık edersin.

- Tamam, oğlum! - diye koşarak gitti. Kedersiz uyuyan çocuklarına kalkın diye büyüğüne vurup, ortancasını çimdikleyip, üçünü de uyandırdı.

- Ey, çocuklarım! Bizim bir hatamız olmuş. Edige Han'a gidelim, tekrar arz edelim, - dedi.

- Çocukları yaşlı kadına:

- Dün Edige bir ekin yığını bile vermedi, - dedi.

Yaşlı kadın yalvarıp Edige'ye geldiler.

Han: Ekinlik sahiplerinin sistediği parayı buldun mu? - dedi.

- Han'ım! Benim arzım var, bit doyacağı kanım yok, acıyacak canım yok, bulduğum param da yok. Bir söz kalmıştı, onu size söylemeye geldim.

- Söyle, anacığım! - dedi.

- Söyleyecek sözüm:

Kırılan ayak - ölü ayak,

Giden bacak sağ bacak.

Sonrasını sen bilirsin,

Halk sahibi Hanım.

Bu sözü söyleyip yaşlı kadın sustu. Edige Han bu sözü duyup, gözü görmeden, aklı

ıkıp, altın tahtın üzerinde kt. Biraz yatıp Han kendine gelince, mollayı çağırıp, mektup yazdırarak ekinliğin sahiplerini çağırdı. Hepsine sırayla dizip, çoğuna çok, ortasına orta, azına azıcık hazineden parayı ekinlik sahiplerinin önüne bıraktı. - İnsan yaşılandığında duası kabul olur, sonraki nesil yaşı kadının duasıyla yetişir, - dedi.

Han iyilik yaptı.

Ekinlik sahipleri: - Efendim! Ekinlik yandığında buğdaydan umudumuz bitmişti, - dedi. Herkes yaşı kadının duasını aldı. Yaşı kadın borçtan kurtuldu. Yaşı kadını gizli bir yere götürüp:

- Anacığım, sana bunu kim söyledi? - dedi.

- Efendim, kendi aklımla kendim söyledim, - dedi.

- Hayır, anacığım, bu söylediğin söz, benim yedi yıl önce kaybettiğim Nuraddin'imın sözüdür, - dedi.

Açılan bağda ieğim,

Olur mu kabul dileğim.

lke sınırına gelmişti,

Yedi yıl önce kaybolanım.

- Ana! Gerçeğini söyler misin, - dedi. Yaşı kadın sonra gerçeği söyledi:

Kırk yiğit yanında,

Kartal kuşu elinde,

At su verdi İdil'den,

Kırk yiğitten ayrılıp,

Geliverdi yanıma,

Sarı ala atlı bir yiğit,

Onun söylediği hüküm, - dedi.

İşte, Edige Nuraddin'i düşündüğü zaman doğru hüküm veremiyordu. Yaşlı kadına hüküm verdiğinde, yedi yıl önce giden Nuraddin'i düşünüyordu.

Edige yaşlı kadına bakıp:

Ey, ana! Benim kaybolan oğlum ülke sınırına gelmiş. Benim söylediğimi yaparsan, Nuraddin'imın evinin nerede olduğunu öğrensen, - dedi. Eğer elinden gelirse, onu getirsen, - dedi.

Kadın: - Tamam, olur , - dedi.

Yaşlı kadına hizmetçi verip hem borcundan kurtuldu hem de handan hediye alan kadın yirmi beş yaşında gibi hissetti.

Sopasını eline alıp, İdil'in kıyısında ne kadar yol yürüdüğünü bilmeden, bir ovaya geldi. O ovaya çıkıp baktığında yirmisi bir tarafta, yirmisi diğer tarafta kurulu çadırlar gördü. Kırk evin içinde

Görkemli bir çadır,

Şangıragı²⁸¹ dişlerden,

Çubukları²⁸² gümüştten,

Eşiklerini boyatıp,

Keregesin²⁸³ boyatmış.

Güzel olsun diye.

Çadıra bağlanan kamışların,

Halılarla,

Eğik eğri yapıp,

Birleştirerek sarmış,

²⁸¹ Çadırın en üst noktası, kubbesini oluşturan yuvarlak

²⁸² Çadırın kub-besini oluşturan çubuklardan her biri

²⁸³ Katlanıp açılabilir, kafes şeklindeki destek

Çadırı gördü bu yaşlı kadın.

“Tombik çocuk öpmek için iyi” demiş, eli boş gitmeyeyim, odun toplayıp istifleyerek bir kuçak odunu koltuğunun arasına koyup götürdü.

Çadıra girip bakarsa,
Papağan gibi taranmış,

Kuşu gibi sıvanan,
Eşarbını takarak,
Baktığı insanın aklını alıp,

Mesela huri gibi oturan birisini gördü. O altın kapıya dayanarak oturuyordu. Yaşlı kadın girdiğinde o yerinden kalktı. Eğilip anaya selam verdi.

- Anacığım! Şeytan mısın, cin misin?

- Nereden geldin? Burada ülke var mı? Haberini ver! Ben endişeliyim - dedi.

- Yaşlı kadın: - Yavrum, endişelenme. Ülkeyi milleti görmeden nereden geldiniz? - dedi.

- Ben gerçeği söyleyeyim. Biz Paren ülkesinden geldik, anne, - dedi. - Ben Paren Han'ın kızıyım. Dedemin bir düşmanı vardı, o düşmanı kim öldürürse, ona kızımı vereceğim diye dedem söz vermişti. Kırk yiğit aniden gelip dedemin düşmanını öldürdü. Sonra dedem beni bu yiğitle evlendirdi. Yıllar oldu, ülkeme döneceğim diye babamdan izin aldı. Sonra yanındaki kırk yiğiti de evlendirip, kırkına kırk çadır yaptı “Hoş geldin, oğlum” diye, o yiğite beni emanet edip, önü dolu hayvanla, arkası dolu toz gibi kul ve köle verdi. Dünyanın parası ile izin verip vedalaştı. Taşına taşına buraya kadar geldik, ana, - dedi.

- Bu yiğidin ismi ne? - dedi yaşlı kadın.

- İsmi Nuraddin. - dedi.

- Nuraddin dediğin kim, hangi miletten? - dedi.

- Bilmem, - dedi.

Yaşlı kadın: - Siz bilmezseniz, biz biliriz. Bu Nuraddin denen Edige Han'ın oğlu, Allah'ın kudretiyle ülkeden gitmişti. Babası Edige Han'ın çocuğu gittikten sonra tatlıymış yavrusu, merhametliymiş babası, yavrusu aklına geldiğinde gelip gidenlerden haber soruyor. Hiç kimseden haberini alamadan, altın tahtta kederle oturuyordu. Yakında sebep oldu, Nuraddin'i gördüm: "Nuraddincan gelmiş" diye, Han'dan müjde istedim. Edige Han sonra beni "Nuraddin'in evinin, ülkesinin nerede olduğunu öğrenip gel," - diye gönderdi. Elinden gelirse getir, - dedi. Yavrum, ben onun için gelmiştim, - dedi.

Sonra gelin yerinden kalkıp: - Anacım! Bu yiğidin bağı, kara taştan da sert. Onunla evleneli yedi yıl oldu. Bu zamana kadar ülkem, milletim, babam veya annem diye bir laf çıkmadı ağzından. O dediğin olmaz, gönlü sevmez.

Eğer ki kırk bin askerin söylediğini yapmaz. Babasıyla tartışsa izinden gelmez dedi.

Sonra yaşlı kadın: - Beşikteki yavrun oğlan mı, kız mı? - dedi.

- Anne, oğlan, - dedi.

- Oğlan ise benim sana söyleyecek sözüm var, Nuraddin nereye gitti? Kuş avlamaya mı gitti, ne zaman gelecek? - dedi.

- Akşam gelir, - dedi.

- Yavrum, korkma, endişelenme. Nuraddin geldiğinde çocuğu çimdikle, o feryatla ağlasın. "Çocuğu neden ağlatıyorsun?" der. Çocuk acısı, can acısı. Eve koşarak girir.

- "Ağlasa ne olur? Göz önünde ağlayan çocuktan bu kadar korktun. "Babana ne yaparsan önüne o gelir" demiş. Sen de bunun gibi birinin sevdiği yavrususun. Ülkesinden, milletinden, babandan ve annenden haberin olmadan yaşıyorsun. Bu senin gibi olursa böyle bir çocuğa gerek yok" - diye söyle.

- Tamam ana, - dedi.

Yaşlı kadın bunu söyleyince evden çıkıp, diğer eve girip oturdu. İşte o zaman

Kuşun beyi kuğu idi,

Ördek kuşun kulu idi.

Ördeği döndürüp,
Kuğu tutup yürüyordu.
Sesi onun o denli,
Ördeği kaçırıp,
Yağacak bulut gibi,
Koşup geldi Nuraddin.

Gelip attan indi, yaşlı kadının söylediğini yapıp, karısı çocuğu çimdiklediği zaman çocuk ağlamaya başladı.

- Allah kahretsin! Çocuğu neden bu kadar ağlatıyorsun? - diye eve koşarak girdi.

- Ağladığında canın mı yandı? Gözünün önündeki ağlayan çocuktan bu kadar korkup, canın acıyor. “Babana ne yaparsan önüne o gelir” - demiş. Sen de birinin sevdiği yavrususun. Ülkenden, halkından ayrılıp, babandan ve annenden haber almadan böyle yaşıyorsun. Bu da senin gibi olacaksa böyle bir çocuğa gerek yok, erkenden ölürse daha iyi”, - dedi ve çocuğa tokat attı.

- Nuraddin bu sözü işitip:

İsfahan’ın keskin kılıcı,
Çıkardı kınından,
Göğsüne sığmayan kalbi,

Geçer mi acaba öfkem diye,
Çıkıp gitti dışarıya.

Vurdu taş kılıcı,
Kara taşı ikiye ayırdı.
Sinirlenip Nuraddin,
Tekrar girdi çadıra.

Çadırda hıçkırarak ağlayaverdi. Kırk yiğit Nuraddin'in ağladığını duyup koşarak yanına geldi:

- Nuraddin gibi beyimiz,

Bunu kimden bilelim,

Aklından ayrılıp,

Bu kadar neden ağlıyorsun?

Ağlamanın sebebini söyle,

Nuraddin gibi beyimiz!

- diye kırk yiğit sordu.

Nuraddin yerinden kalkıp:

Arkadaşlarım, destekçilerim!

Dostum idin kırk yiğit.

Ben ağlamadan ne yapayım?

Ağlamamın sebebini,

Size beyan edeyim;

Tatlıymış yavru,

Merhametliymiş baba.

Gözümün önünde ağlayan,

Çocuğa canım yandı,

Canım acıdı, kırk yiğit.

Baba ve annemden ayrılıp,

Yedi yıl oldu gittiğim.

Babam benim gibi “yavrum”, - diye,

Eti gidip kemiklerine,
Bitmiştir belki bu zamana.
Haber geldi babamdan,
Hemen taşın kırk yiğit!

Ülkelerine gitmeye mecbur olan kırk yiğit bu sözü duyduktan sonra o kadar sevinip, çadırını yıkıp, deveye yükleyip, Edige Han'ın ülkesine taşındı. Nuraddin kırk yiğidi çağırıp:

- Bu ülkede iyisi de var, kim bilir. Babasının gözünü akıtmış Nuraddin dediklerini kulağım duymasın, akşam taşınıp, gündüz dinlenin. Akşam şehre gidin, gündüz yürümeyin, - dedi.

Akşam taşınıp, gündüz dinlenip, kaç gün yolculuktan sonra gece yarısı olduğunda tam şehir önündeki ovaya çadırlarını kurdu. Bunların taşıdığını kimse öğrenmedi.

Nuraddin iki kişiyi Kenjembay'a gönderdi: - Kenjembay'ın evine gidin, yaşıyorsa kendi yaktığı ateşi, gelsin de kendisi söndürsün. Eğer Kenjembay öldüyse mezarını açın, kemiklerini yakıp külünü havaya savurun, - diye iki kişiyi gönderdi.

Bunlar sokak sokak gezip, Kenjembay'ın evine gelince 'Kenjembay!' - diye bağırdıktan sonra: "Nuraddin beyimiz geldi, sizi çağırıyor, gelin", - dedi.

Kenjembay bu sözü işitince eskiden yaptığı işler aklına geldi, ölmese de ölecek gibi uzanan Kenjembay'ı gördüler. Kenjembay yerinden kalkamadı. Biri ayağından, biri başından tutup Nuraddin'e götürdüler. Nuraddin, kınından kılıcını çıkarıp Kenjembay gibi ozanın ödünü kopardı.

- Ey, Kenjembay! Yüz insanın içinde seni serbest bırakmıştım, iyilik nedir bilmedin. Bir kâseye zehir kuydu da: - Ya buna razı olursun, ya da yaktığın yangını söndürüp babamla barıştırırsın, - dedi.

Kenjembay:

- Dilim kesilmese, canım çıkmasa, tereyağından kıl çeker gibi babanla görüştürürüm, oğlum! İnşallah, -dedi.

- Asıl kumaş aldırıp deriden kürk diktirdi. Kenjembay üzerine giyip:

- Nuraddincan, arkama geçip, kürkün içine girip saklan , - dedi.
 - Kenjembay'ın sırtına gizlenen Nuraddin, biri babasının gözünü çıkaran Nuraddin bey diyecek mi diye düşünüp Kenjembay'ın sırtına gizlendi.
 - Nuraddincan, benim sırtıma saklanıyorsun diye gönlün kalmasın. Baba bedduası kara taştan geçer. Sinirle beddua etse önce benden, sonra da sana geçsin diye gizledim, - dedi.
 - Nuraddin oğlum, Edige'nin suçsuz olduğunu görüp Han'ın arz ettiği yere gitti.
 - Yalnızım! Sabah sinirlendiği zaman gidip de babanın bedduasını almayalım. Çayını içip, biraz sakinleşsin, sonra gidelim, -diye kapıya gelip biraz durdu.
- Çayını içip sakinleştikten sonra, eline baltasını alan hizmetçi çıkıp:
- Arzın varsa, gel! - diye haber verdi.
- İşte, Kenjembay çocuğu kucaklayıp, Edige Han'a gidiverdi. Selamlaşıp hilekarlık yaparak önünde durdu. Edige Han, Nuraddin'i getirdiğini o zaman anladı.

Edige söyledi:

- Yalnızım!

Kara suya kan dksen,

Suyu nereden içersin?

Kara kheylanı ldrsen,

Ata nereden binersin?

Otlı yere ateş koysan,

Otu nereden bulursun?

Baba dediğin bendim.

Vurup gözümü çıkardın,

Ahirette Allah'ıma,

Ne diye cevap vereceksin?

O zaman Kenjembay, Nuraddin olarak konuştu:

Kara suya kan dksen,
Su durulduğunda içerim,
Kara kheylanı ldrsem,
Küheylan seçip binerim.
Otlu yere ateş koysam,
Alevin ucuna basarım.

Vurup gözümü çıkardı dediğini,
Kötü bir isim taşısam,
Yalın ayak, başı açık,
Halil İbrahim'in inşa ettiği Kbe'ye,
Hacı olmaya giderim.

Kbe'yi üç kere tavaf edip,
Her şeyi yaratan,
Benim bütün günahımı
Bir Allah'tan dilerim.

Belinden kuvvet gittiğinde,
Gücün idi Nuraddin,
Dizinden g gittiğinde,
Kuvvet olur Nuraddin.

Dn, Edige, dönsene,
Yalnızımın günahını

Edige Han'ım, affetsene.

Kara gözden ılık giderse,
Yakın yer bile zor olduğunda,
Gözündü senin Nuraddin.
Dön, Edige dönsene.

Sert sözlere,
Sözündü senin Nuraddin.

Allah'tan emir olduğunda,
Başına zorluk geldiğinde,
Kamışın başını bağladığında,
Destekçin idi Nuraddin.

Edige gibi hanım,
Dileğimi versene,
Yalnızımın günahını affetsene.

Önüm yüksek, arkam yar,
Dönmeye yer dar,
İki gözün ılık mum,
Biri çıksa da biri var.

Altı aylık hürmetli yurdunda,
Nuraddin'den başka inanacak,

Yalnızdan başka kimin var?

Han kalkıp söyledi:

Doğru dedin sözünü,

Sararttın ak yüzümü,

Yalnızıma beddua edip ne yapayım,

Bedduam kara taşa,

Hedefime ulaşayım.

Yaptığın işini,

Dinle benim sözümü,

Sana beyan edeyim:

Kuşun beyi kuğu idi,

Ördek kuşun kuluydu.

Ördeği döndürüp,

Kuşunu aldın yalnızım,

Bu günahını ne yapayım,

Yanındaki kırk yiğit,

Hepsi de kul idi.

Asilden kız alıp evlendirdin,

Bu günahını ne yapayım.

Köpeğe versen yemeğini,

Köpek parçalar cesedini,

Kullar keser başını.

Yanındaki kırk yiğit,
Hepsi size kul yiğit.
Kul keser diye düşünürüm,
Yalnızım, senin başını.

Doğmuştum ben periden,
Olmuştum evliyadan.
Bedduam kara taştan geçerdi,
Sana beddua edip ne yapayım,
Beddua etmeden gideyim.
Bedduam kara taş!

Bu gözüm çıkmadan,
Diğer gözüm de çıksa da.
Yeri arayıp kalsam da,
Nasıl günahın olsa da,
Günahsızlığım için affedeyim.

Kendinin öz annesi,
Hocanın kızı Karaşaş.

Doğmasa da doğurmuş gibi,
Meme sütünü vermese de,
Gönül sütünü vermiş gibi,
Doğmasa da doğurmuş gibi,
Satemir Han'ın kızı,

Anasıydı Akbilek.

Edigey'in arkadaşıydı,

Angısın ile Tıngısın.

Dördü birlikte,

Kemerini boynuna koyup,

“Beddua etmesin yalnız” diye,

Gidip evden gözetleyip,

Budağa asılıp duruyordu,

“Günahını affettim” - dediğinde

Gürültüyle girdi çadıra.

Ana babasıyla görüşüp,

Kuzulu koyun gibi meleyip,

Yaralı kuğu gibi ağlayıp,

Yalnızıyla görüştü.

Satemir kızı Akbilek.

Mollaydı yetişen,

Getirdi kitabı,

Edige Han'a kaldırıp,

O kitabın haberi,

O vücudun on iki azasının,

Birisi eksik olsa da,

Han olamazsın,

Denen söze Edige,

O kitaptan gördü.

Bu arada Edige,

Nuraddin gibi yalnızı,

Altın tahta oturtup,

Şehre ilan ettirdi.

Devir kimin devri,

Nuraddin Han'ın devri,

Zaman kimin zamanı,

Nuraddin Han'ın zamanı,

Şehre ilan ettirdi,

Etrafa ilan ettirdi.

“Sakatlığın da bir kemali var”

Kemale ulaşp Edige,

Yalnızı tahta oturtup,

Söz eda, konuşma tamam,

Oldu diyordu bu yerde.

SONUÇ

Edige Destanı, Türk halkları arasında en yaygın destanlardan biridir. Ancak, 9 Ağustos 1944 yılında Bütün Birlik Komünist Partisi'nin (Bolşevikler) aldığı karar, ozanların, araştırmacıların, bilim insanlarının bu önemli mirastan uzak durmasına sebep olmuştur. 1974 yılında Rus bilim insanı V.M. Jirmunskiy'nin yayınladığı “Türkskiy Geroičeskiy Epos - Türk Kahramanlık Destanı” adlı çalışması Edige Destanı üzerine yapılacak çalışmalara yeniden ivme kazandırmıştır. Özellikle bağımsızlığın kazanılmasıyla beraber Türk halkı için özgür düşünce ortamı mümkün olmuştur. Araştırılması yasaklanan konulardan biri olan Edige Destanı üzerine derinlemesine çalışma ve analiz yapma imkânı daha çok artmıştır. Kazak, Karakalpak, Tatar, Nogay, Türk, Başkurt ve Rus bilim insanları Edige ile Edige Destanı hakkında araştırmalarda bulunmuştur/bulunmaktadır.

Edige'den sonraki nesiller hakkındaki efsaneler, ağıtlar, Altın Orda devletine duyulan özlem dolu cümleler, halk kahramanlarının efsaneleri Edige Destanının temelini oluşturmaktadır. Altın Orda devletinin ebedi olmasını isteyenlerin sayısı oldukça çoktur. Toktamış Han döneminde yaşayan halk, Edige gibi kahramanlarının olmasını arzulamıştır. Halkın bir kahramanın nasıl olması gerektiği yönündeki görüşleri destanın ortaya çıkmasında etkili olmuştur. Altın Orda'nın çöküşünden sonra çeşitli Türk devletleri kurulmuştur ve bu devletler ve halklar Edige destanının gelişmesine katkıda bulunmuşlardır. Bu sayede Edige Destanı büyük bir destan haline gelmiştir. Bu destana en büyük katkıyı Karakalpak Türkleri yapmıştır. Karakalpak varyantları yaklaşık on dört, on altı bin satırdan oluşmaktadır.

Edige Destanı'na ait elliden fazla varyant bulunmaktadır. Bunların en önemlileri Kazak, Karakalpak, Tatar, Nogay, Başkurt ve Özbek Türklerine ait olan varyantlardır. Örnek olarak, Kazak Türklerinde Şokan Valikhanov, Murın, Nurtugan varyantları, Karakalpak Türklerinde Erpolat, Kiyas, Öteniyaz varyantları, Nogay Türklerinde A. Şikaliyev varyantı, Başkurt Türklerinde M. Burangulov'un “Edigey ve Muradım” varyantı, Özbeklerin “Tulımkoca” varyantı, Kazan (Tatar) Türklerindeki Derleme varyantı gösterilebilir. Sibiry ve Kırım Tatarları tarafından yazıya geçiren V. Radlov'un varyantı küçük ve konu olarak farklıdır. Buradan yola çıkarak “Edige” destanının Türk halklarının ortak bir mirası olduğunu söylemek mümkündür. Edige Destanı efsane, şiir, masal, destan ve geniş kapsamlı destanlar şeklinde farklı başlıklar alarak varyantlarda yer almaktadır.

Edige Destanı'nı Kazak, Karakalpak, Nogay, Tatar, Başkurt, Türkmen, Özbek Türklerine ait varyantlarına ayırarak araştırmak – destanın gelişim süreci ile ilgili olarak detaylı bilgi edinilmesini sağlamıştır. Türk halklarına ait diğer destan ve eserlere bakıldığında Edige destanında mitolojik ve kurgusal öğeler azdır. Diğer eserlere göre gerçekçi unsurlar ağır basmaktadır. Zengin bir tarihi temele dayanan destanda geçen olaylar gerçeğe yakındır. Bu özellik genel olarak eski destanların temel özelliğidir. Daha yakın dönemdeki destanlara bakıldığında masalsı unsurlar daha ön plandadır. Örneğin, A. Divayev'in yazıya geçirdiği varyant doğuya özgü masalların içeriklerini kapsamaktadır.

Karakalpklara ait varyantlar on dört-on altı bin satırdan oluşmaktadır. En kısa varyant Tatar ve Türkmenlere aittir. Özbeklerde destan konusuna çok değişiklikler eklenmesi, Tatar'ın toplanmış varyantı dışındaki varyantlar nesir ve nazım yönünden daha karışıktır. Türkmen varyantı ve A. Divayev, Jakıpov "Edige - Kubyl batır", Romanya varyantları ise nesir olarak verilmiştir. Edige Destanı tüm Türklerin ortak bir mirası olduğu için varyantların karakterleri de aynıdır. Destandaki Edige, Nuraddin, Toktamış, Kencanbay, Toktamışın kızları ve diğerlerinin isimleri varyantlarda farklılıklar göstermektedir. Bunun nedeni her dilin kendine ait telaffuzlarının farklı oluşudur. Örneğin, Ken Canbay, Yanbay, Kenjembay, vb., tüm unvanlar aynı kişiye ait ama farklı telaffuzdan dolayı farklı şekilde adlandırılmıştır.

Konu bütünlüğü tüm varyantlarda aynıdır. Varyantlarda göze çarpan farklılık olayların gerçekleşme zamanıdır. Örneğin, Edige hüküm verirken bir varyantta çocukluğunda hüküm veriyorken başka bir varyantta yaşlandığında hüküm vermektedir. Destandaki Baba Tükti Saşlı Aziz ve Sıpıra Ozan Türk halklarına ait başka destanlarda bulunan ortak karakterlerdir.

Destana ait tüm varyantlarda temelde 14. asrın sonu ile 15. asrın başlarında gerçekleşen iki tarihi konu işlenmiştir. İlki, Altın Orda Hanı Toktamış ile Edige arasında geçen olaylar ikincisi, Aksak Temir ile Toktamış Han arasındaki olaylardır.

Edige Destanı'nın oluşumunda zamanın bilinen tarihi olaylarının etkisi büyüktür. Örneğin, Edige ile Toktamış Han'ın dostluğu, araları bozulduktan sonra Edige'nin Satemir Hana'a kaçması, Satemir Han'ın askerleri ile gelip Toktamış Han'ın ülkesini fethetmesi, Toktamış Hanla Edige arasındaki çatışma sonucunda Toktamış Han'ın ölmesi, Edige'nin oğlu Nuraddin ile anlaşamaması, Kadirberdinin hanlık kurması,

Edige'nin Kadirberdi ile yaptığı savaşta ölmesi tarihte gerçekleşen gerçek olaylardan alınmıştır. Bu durum destanın yaratılmasında etkisi olan kişilerin tarihi olayları iyi bildiğini göstermektedir.

Sonuç olarak Edige Destanı 14. – 15. yüzyıllarda ortaya çıkmıştır. Bugün ve gelecekte de düşünce (kavram) ve sanatsal açıdan değeri, örnek niteliği taşıması, derin anlamlar içermesinden dolayı Türk halkları arasında muhafaza edilmeye devam edecektir. Türk halkının güçlü devleti Altın Orda dünya tarihinde büyük bir etki yaratmıştır. Edige Destanı Türk halkının başından geçen olayları nesilden nesile aktaran, bu olayların sanatsal görüntüsünü yansıtan, derin anlamlar içeren büyük bir eserdir. Tüm Türklerin geçmişlerinden ders çıkarmalarını, geçmişlerini öğrenmelerini sağlamakta, birlik ve beraberliklerini korumalarına teşvik etmektedir.

Destan, genç nesillere vatanseverliği ve geçmişlerini anlamalarını ve sevmelerini aşılması ve tüm Türk halklarını bir olmaya çağırması yönünden büyük bir değere sahiptir. Yeni nesil, Edige Destanı sayesinde geçmişin köklerine inerek geçmişini iyi tahlil etmeli ve bunun sonucunda tüm gerçeklikleri görerek geleceğe yönelik dersler çıkarmalıdır. Edige Destanı tüm Türk halkları için birleştirici bir unsurdur. Bu yüzden destan geleneği içinde önemli bir yere sahip olan Edige Destanı Türk dünyasına ait destanlar içerisinde hak ettiği değeri bulmalıdır.

KAYNAKÇA

- ALLAMBERGENOV, K., *Karakalpak halık destanı - Edige*, Nökis, 1995.
- ALIMOV, A., “Edige Destanı Hakkında Hakıyikatlık”, *Amiudarya Jurnalı*, 1989, S. 2, ss. 5-9.
- AL-KULANDY, A. K., *Edige Bi jane Nogay Ordası*, Almatı, 2013.
- ARSLAN, Mustafa, *Başkurt Türklerinin Tarihi Destanı İdigey İle Moradım*, İstanbul, 2017.
- ASANOV, J. A., “*Edige jırı Tarihi Kaharmandık epos*, Folklortanu”. (Filologiya gılımdarının doktorı gılımı darecesin alu üşin dayındalgan dissertatsiya), Almatı 2010.
- ASANOV, J., *Edige Anızdar Men Jırlar*, Almatı, 2008.
- AVEZOV, M., *Edebiyat Tarihi*, Almatı, 1991.
- AVEZOV, M., “Kazak Adebıyetının Kazırgı Dauiri, Şolpan”, S. 4-5, 1923. s. 58-61.
- AYIMBETOV, K., *Halık danalığı*, Nökis, 1988.
- Babalar Sözü*, 39 tom, Foliyant, Astana 2006.
- BAHADİROVA, S., *Dedem Korkut, Kobılan, Edige Hem Hazırgı Adebıyat Hakkında Oylar*, Nökis, 1992.
- BAHADİROVA, S., *Türki Halıktarının Epikalık Muraların Salıstıra Zerttey Maselesi: Edige Eposı*, Astana, 2012.
- Başkört Halık İjadı*, Kitap, (T. 5), Öte, 2000.
- Batırlar jırı*, Kırımın Kırık Batırı, Murın Jıraydan Jazılğan Muralar, (T. 5), Jazuşı, Almatı, 1989.
- BEGİEV, A., *Tatar Halk Destanı Edigey*, Nalçık, 1999.
- BEKMAHANOV, E., “Edige – Halıktın Zalım Jaurı”, *Sosialistik Kazakstan gazetı*, 2 *kazan*, 1945.
- BELAYEV, İ. A., *Skazaniye ob Edige i Toktamışe*. Protokolı zasedani i soobşenii çlenov Zakaspiyskogo krujka lyubitely arheologii i istorii vostoka, Vıpusk 3, Aşhabat 1917.

BELYAEV, I. A. Skazanie ob Edigee i Tohtamışe. Kara-Kalpakskaia narodnaia poema, Protokoli zasedaniy i soobščeniya členov Zakaspiyskago Krujka lyubiteley Arheologii i Istorii Vostoka, Aşkabad, 1917.

BERDİBAEV, R., “K probleme istorizma eposa”, *Sovetskaya tyurkologiya*, S. 5, 1983.

BERDİBAY, R., “Edige Batır Jırı”, *Alem*, S. 3, 1990, s. 273.

BERDİBAY, R., “Epostın Tarihiliğı”, *Kazak edebiyatı*, S. 27, 1983.

BERDİBAY, R., *Bes tomдық şığarmalar jinagi*, (T. 1), Kazıkurt, Almatı 2005.

BEREZİN, I. N., *Toktamış Han Hikayeti*, Turetskaya hrestomatiya, (T.3), St.-Petersburg, 1890. BEREZİN, I. N., *Toktamış Han Hikayeti*, Turetskaya hrestomatiya, (T. 2), Kazan 1892.

CHODZKO, Adiga, *Astrakan Tatar Songs, Specimens of the popular poetry of Persia*, London, 1842.

CUMALIYEV, K., MARGULAN, A., *Kazak Edebiyatı, 8 klass*, Kazakistan Bilim Ministrliğı, Almatı 1943.

ÇAĞATAY, S., *Die Adige-Sage. Text, Übersetzung und Kommentar*, Ural Altaische Jahrbücher, Vol. XXV, Wiesbaden 1953.

Dala folklorının antologiyası, (Baspaga dayındagan: Alpısbaeva, K. B., Şalgımbay, J.J., Oralbek, A., Ahmetjanov, K.S.), Brand Book baspası, Almatı 2019.

DİVAEV, A., *Mirza Edige Batır*, Tarty, Almatı 1992;

DMİTRİYEVA, L.V., “Rukopis Rabotı P. F. Faleva ob Epose “Edigey” v Arhive Vostokovedov İnstituta Vostokovedeniya AN SSSR”, *Turkologičeskiy Sbornik*, Moskova 1973.

DOĞAN, İ., GULLUDAG, N., *Nogay Destanları*. Ankara, 2014.

Edige Batır Epostı, Edige Batır, Şege Tas, Almatı, 1999.

Edige Batır Epostı, Edige Batır, Almatı, 1996.

Nurmagambetova, O., *Edige Batır Jırı*, (Baspaga dayındağan:), I. Altinsarin baspası, Almatı 1999.

Edige Batır, (Baspaga dayındagan: Medeubekulı, S.), Gılım, Almatı, 1996.

Edige batır, Adebiet jane öner institutı, Almatı 1996.

Edige batır. Jinak, I. Altınsarın atındağı Kazaktın bilim akademiyasının respublikalık baspa kabinetı, Almatı 1999.

Edige, (Hazırlayan: Dr. Sulti, Rüstem), Türksoy yay. No 10, Türkiye, Ankara 1998.

Edige Yırı, Lenin Yolu, 27 Nisan, Organ Karaçaevo-Çerkesskogo obkoma partii i oblispolkoma, 1991, No. 44-45.

Edige, (Baspaga dayındagan: Maksetov, K., Mambetnazarov, K., Nizamatdinov, M.), Karakalpakstan, Nöküs 1990.

Edige, Erpolat jırav variantı, (Baspaga dayındagan: Bayniyazov, K.), Karakalpakstan, Nökis 1990.

Edige, Karakalpak halık destanı, Karakalpakıstan, Nökis 1990.

Edige, Latın imlasında, (Erpolat jıraudan jazıp alğan jane baspaga dayındagan: Ayımbetov, K.) Moskva 1937.

Edige, Mamleket körkem-adebiyat baspası, Moskva 1937.

Edige, Memleket körkem adebiyat baspası, Moskva 1943.

Edige, Öteniyaz jırau variantı, (Baspaga dayındagan: Bahadırova, S., Mambetnazarov, K., Nizamatdinov, J.), Karakalpakstan, Nökis 2002.

Edige, Tatarstan kitap naşriyatı, Kazan 1988.

Edigo, Oşiknoma, (T.1), Horazm naşrieti, Urganiç 2006.

Er Edige, arab ärpinde, (Dayındağan: Kanış Satbaev) Künşığıs elderiniñ kindik baspası, Moskva 1927.

Er Edige, Batırlar jırının jinagı, latın ärpinde, (Jinagan: Seyfullin, S.), ekinşi jinak, Kazakstan baspası, Almatı 1933.

Er Edige, Kazaktın batırlık eposı, Rawan, Almatı 1992.

Fazıl Tuykin, Narduğan, Öfö, 1915.

GABDULLİN, M. *Problemy narodnosti kazakhskogo geroičeskogo eposa*, Materialy k diskussii po kazakhskomu eposu, Alma-Ata 1953.

- GREKOV, B.D., YAKUBOVSKİİ, A., *Zolataya Orda i ee padenie*. Nauka, Moskva 1950.
- GUMİLEV, L.N., *Drevnaya Rus i Velikaya Step*, AST, Moskva 2000.
- GUMİLEV, L.N., *Ot Rusi k Rossii*. AST, Moskva 2004.
- IBIRAYEV, Ş., *Epos alemi*, Gılım, Almatı 1993.
- İdige - Tatar Halık Dastanı*, Tatarstan Kitap Neşriyatı, Kazan 1988.
- İdigi Batır, Şora Dergisi, 1917, No. 15, 16.
- İdivkey Minen Moradym*, Kitap Yay., Ufa 1994.
- İslam v Tatarskom Mire, İstoriya i sovremennost, materialy mecdunarodnogo simpoziuma, Panarama-forum, No. 12, Kazan 1997. s. 1-36.
- İstoriya vseмирnoy literatury*, Nauka, Moskva 1985.
- JİRMUNSKİY, V. M., *Türkskiy Geroičeskiy Epos*, Nauka yay., Leningrad 1974.
- JİRMUNSKİY, V.M., *Skazaniye ob Edige*, Polovetskaya luna, №1, 1991 s. 34-39.
- Karakalpak halık dastanı 'Edige' jane onı zertley maseleleri*, Halıkaralık gılımı teoriyalık konferentsiya, 10-12 sentyabr, Karakalpakstan, Nökis 2001.
- KARAMSİN, N.M., *İstorya gosudarstva rossiiskogo*, Olma Press Obrazovanya, Moskva 2004.
- KARAMZİN, N.M., *İstorya gosudarstva Rossiiskogo*, (T.3, 4, 5.) Mosova, 1993;
- KASKABASOV, S., *Janazak*, Audarma, Astana 2002.
- Kazak edebiyatı tarihi*, (T.1), Kazak akparat, Almatı 2008.
- Kazak folkloristikasının tarihi*, Monografiya, Gılım, Almatı 1988.
- KENCEBAYEV, B., “*Edige batır jırı turalı*”, Adebiet jane iskusstvo jurnalı, No. 7-8, 1940, s. 16-21.
- KENCEGULOĞLU, N., *Kaniki, Tilim, Söyleşi*, (1 kitap), Marcan, Almatı 1992.
- KONIRATBAYEV, A., “Murun akın jırlagan Kırımın kırık batırı” *Sotsialistik kurılıs gazetı*, 15 maysım, 1948.
- KÖPEEV, Maşhur Cusip, *Er Edige*, El auzınan jinagan adebiyet ülgileri, Gılım, Almatı 1992.

Kubugıl, Nogay Ertegiler, (Haz.: Kalmıkova, S.), Çerkessk 1967.

KURMANSEYTOVA, A. H., *Bayterektin baylığı*, Karaşay-Şerkeş kitap baspası, Çerkessk 1996.

KURMANSEYTOVA, A.H., “Knyaz'ya Yusupovy”, *Polovetskaya luna*, №2, 1992, s. 46-70.

KURMANSEYTOVA, A.H., *Yarlık Toktamysh-khana k polskomu korolyu Yagaylo i Edige*, Sbornik Materialov Vsesoyuznoy nauşno-praktişeskoj konferentsii “İstoriko-geografişeskiye aspekty razvitiya Nogayskoj Ordı”, Makhachkala 1993.

LİPKİN, S., Buharin Stalin i Manas Ogonyok Dergisi, No.2, Moskova 1989, s.22-24.

MAGAİN, E., “*Edige*”, Aykap, Almatı 1993.

MAGAUİN, E., “*Edige*”, Kazak edebieti, 8 maysım, 1990.

MAGAUİN, E. “*El kamın jegen Edige*”, Akikat, 1992, № 9

MAGAUİN, E., “*Edige biy ve Edige destanı*”, Turk Duniyası tarihi dergisi № 77, Mayıs, Türkiye, İstanbul 1993.

MAGAUİN, E., “*Edige, jırı jane Şokan*”, Juldız, 1992, № 3

MAGAUİN, E., “*Edige*”, Egemen Kazakistan, 14 kasım, 1992.

MAGAUİN, E., “*Edige*”, Mura, №3, Kıtay halk respublikası, Ürimşi 1994. s. 31-36.

MAGAYİN, E., *Edige jırının tarihliğı jane körkemdik ereşilikleri*, Avtoreferet, Almatı 1994.

MAHMUT, N., MAHMUT, E., *Dobruca Tatat Masalları, Edege Batır, Bozcigit*. (Birinci Kitap), Kriterion Kitap Uyi. Bucuresti 1988.

MAKSETOV, K., TAJİMURATOV, A., *Karakalpak folklorı*, Nökis 1985.

MAKSETOVA, M.K., *İstorişeskiye kormı eposa Edige*, Avtogeferat, Nökis 1995.

MAMUT, E., “*Edige Batır*”, Nogay davısı aptalığı, Çerkessk 1991, 19-26 kazan.

MELİORANSKİY, P.M., *Predisloviye k tekstu ‘Skazaniye ob Edige i Tohtamyş’*, Velihanov Ç.Ç., Soçineniye, Prilojeniye, Sankt-Peterburg 1904.

Mirza Edige Batır, Batırlar, (7 tom), Taşkent 1922.

Mirza Edige, Edige Batır, Almatı, 1996.

- MİZUN, YA. V., MİZUN YA. G. *Han i knyazya*. Vega, Moskova 2005.
- MUKANOV, S., *Batırlar*. KMB, Almatı, 1939.
- NAKİ, İ., “Tarihi Çınlık Öçin”, Sovyet Edebiyatı Dergisi, Kazan 1944, No.10, s. 3-8.
- NAKİ, İ., “Tatar Halık Eposı İdigey Dastanynyn 500 yıllığı”, Sovyet Edebiyatı Dergisi, Kazan 1940, s. 11, s. 77-92.
- Nogaydın kırk batiri, Edige*, Mahaçkala 1991.
- ORLOV, A. S., *Kazahskii geroičeskii epos*, Nayka, Moskva 1945.
- OSMANOV, M., *Nogayskye i Kumyskye teksti*, St. Petersburg 1883.
- ÖMÖTBAYEV, M., *Yadgar*, Başkörtistan Kitap Naşriate. Öfö 1984.
- Özbek Folklori*, C.: 1, Taşkent 1939.
- ÖZTÜRK, Göksel, *Edige Batır destanının başkurt versiyonu*, Marmara Üniversitesi, Türkiyat araştırmaları enstitüsü, Türk dili ve edebiyatı ana bilim dalı, (Doktora Tezi), İstanbul 2001.
- POTANİN, G.N., *Turkskaya skazka ob Idige*. Jivaya starina. Otdel 1.Vıpıska.3-4. Petrograt 1897.
- RADLOV, V., *Obraztı Narodnoy Literaturı Türskih Severnih Plemen*, (T.1), St. Petersburg 1866-1896.
- RAYHL, K. *Turkskii epos, traditsii, formı, poetičeskaya struktura*, Moskva 2008.
- REICHL, K., *Karakalpak Destanları: Gelenek, Destancılar ve Destan anlatımı*. Türkbilig, №15, 2008, s. 64-77.
- REICHL, K., (yay. ve çev.), *Edige: A Karakalpak Heroic Epic as Performed by Jumabay Bazarov* (Edige. Jumabay Bazarov Tarafından Anlatılan Karakalpak Kahramanlık Destanı), Helsinki 2007.
- REICHL, K., *Singing the Past, Turkic and Medieval Heroic Poetry*, Cornell university press, Ithaca end London 2000.
- SAGİTOV, İ., *Karakalpak halkının kaharmanlık eposı*, Karakalpakstan, Nökis 1963.
- SATBAEV, K. *Er Edige*, Gılım, Almatı 1995.

SAURANBAYEV, N., *Halık önerinin kazınası, Murın jıray*, Sotsialistik Kazakstan gazetesi, 1942, 19 şilde.

Sbornik Materialov dlya Statistiki Syrdar'inskoy Oblasti, Tashkent 1896.

Sbornik Materialov Vsesoyuznoy nauşno-praktişeskoy konferentsii “*Istoriko-geografişeskiye aspekty razvitiya Nogayskoy Ordı*”, Makhachkala 1993.

SCHMITS, Andrea, *Die Erzählung von Edige*, Harrasowitz Verlag, Wiesbaden 1996.

SEMENOV, N., *Murza Edige, Tuzemtsy Severo-Vstoçnogo Kavkaza*, San-Petersburg 1895.

SEYDAHMETOVA, F., *Edige*, (Perevod s Nogayskogo), Polovetskaya luna, №1, 1991, s. 38-64.

SEYFULLİN, S., *Kazak edebiyatı*. Monografiya. Kızılorda 1932.

SİKALİEV, A., *Nogayski geroiçeski epos*, Çerkessk 1994.

Skazaniye ob Edige i Tokhtamyşe, Kirgizskiy tekst po rukopisi, prinadlejavşey Ç.Ç. Valikhanovu, (Izdat: Prof. P.M. Melioranskiy), Sankt- Peterburg. Tipo-litografiya I. Boraganskogo i K. Otdelnyy ottisk prilozheniya k XXIX tomu zapisok Imperatorskogo Russkogo geograficheskogo Obçchestva po otdeleniyu etnografii, Sankt- Peterburg 1905.

Soçineniya Şokana Çingisoviça Valihanova (Izdan pod red: Veselovskogo, N.İ.), (T. XXIX), Sankt- Peterburg 1904.

Soçineniya Şokana Çingizoviça Valihanova, (İzdan pod. red: Veselovskogo, N.İ.), Sankt-Petersburg 1905.

Sokroviçnitsa Narodnoy Slovesnosti Nogaytsev, Edige Nogayskaya Epiçeskaya Poema, (Pod red: Suyunovoy, N. H.), Nauka, Moskva 2016.

SOLODOVNİKOVA, M., “Za Vısokiy İdeynost Sovetskogo İskusstva”, Bolşevik Dergisi, No. 19-20, Moskova 1944.

Şarmar, Edige Sultan, Türkmenistan yay., Aşkabat 1981.

ŞERBATOV, M.M., *İstoriya Rossiiskaya ot drevneişih vremen*, Sankt-Petersburg 1770-1791.

TINIŞBAYEV, M., “*Ertegidegi Edige men tarihtagi Edige*”, Sana jurnalı, 1924, No. 2-3, s. 11-32.

TREPAVLOV, V.V., *İstorya Nogayskoyi Ordı*, Vostoşnaya literatura, Moskva 2002.

Türkologičeskiy Sbornik-1972, Samoyloviç, A.N., “Variant Skazaniya o Toktamışe, Zapisanniy N. Hakimovım”, s. 186-211, İzdatekstvo Nauka, Moskva 1973.

URMANÇE, F., *Narodniy epos İdegey*, Fen, Kazan 1999.

URMANÇIYEV, F., “Edigey”, Polovetsskaya Luna Dergisi, Çerkessk 1992, No. 2-4.

URMANÇIYEV, F., “Edigey”, Şehri Kazan Gazatesi, Ağustos-Eylül, Kazan 1991.

URMANÇIYEV, F., “Edigey”, Tan Yoldızı, Gazetesi, Yar Çallı 1991, 28 Şubat - 12 Mart.

Valihanov, Ç.Ç., *Sobrania soçineniy*, Glavnaya redaktsiya kazahskoy sovetskoy entsiklonedii, (T. 5), Almaty 1985.

VELİDİ, Zeki, “Böryen Başkortları Arasında”, Şura Dergisi, No. 20. Kazan 1913.

Velihanov Ç.Ç. Soçineniy, Zapiski Russkogo Geografičeskogo obşestvas, (T. 29), Sankt-Peterburg 1904.

VERNADSKİİ, G. V., *Mongolı i Rus*, Tver, Moskva 1997.

YILDIZ, Mustafa, *Nogay Türklerinin Kahramanlın Destanı Edige*, Kömen Yayınları, Konya 2016.

ZARİFOV, H., *Özbek Folklorı*, Hrestomatiya, Taşkent 1939.

ZARİPOVA, N., *Milli Azatlık, Üz Allı Devletsilik Hıyaldarm Sagıldırğan Kobayır, İdivkey Minen Moradım*, Kitap Yay., Ufa. s. 8.

Edige, A Karakalpak Oral Epic as Performed by Jumabay Bazarov, FFC 293, Helsinki, 2007.